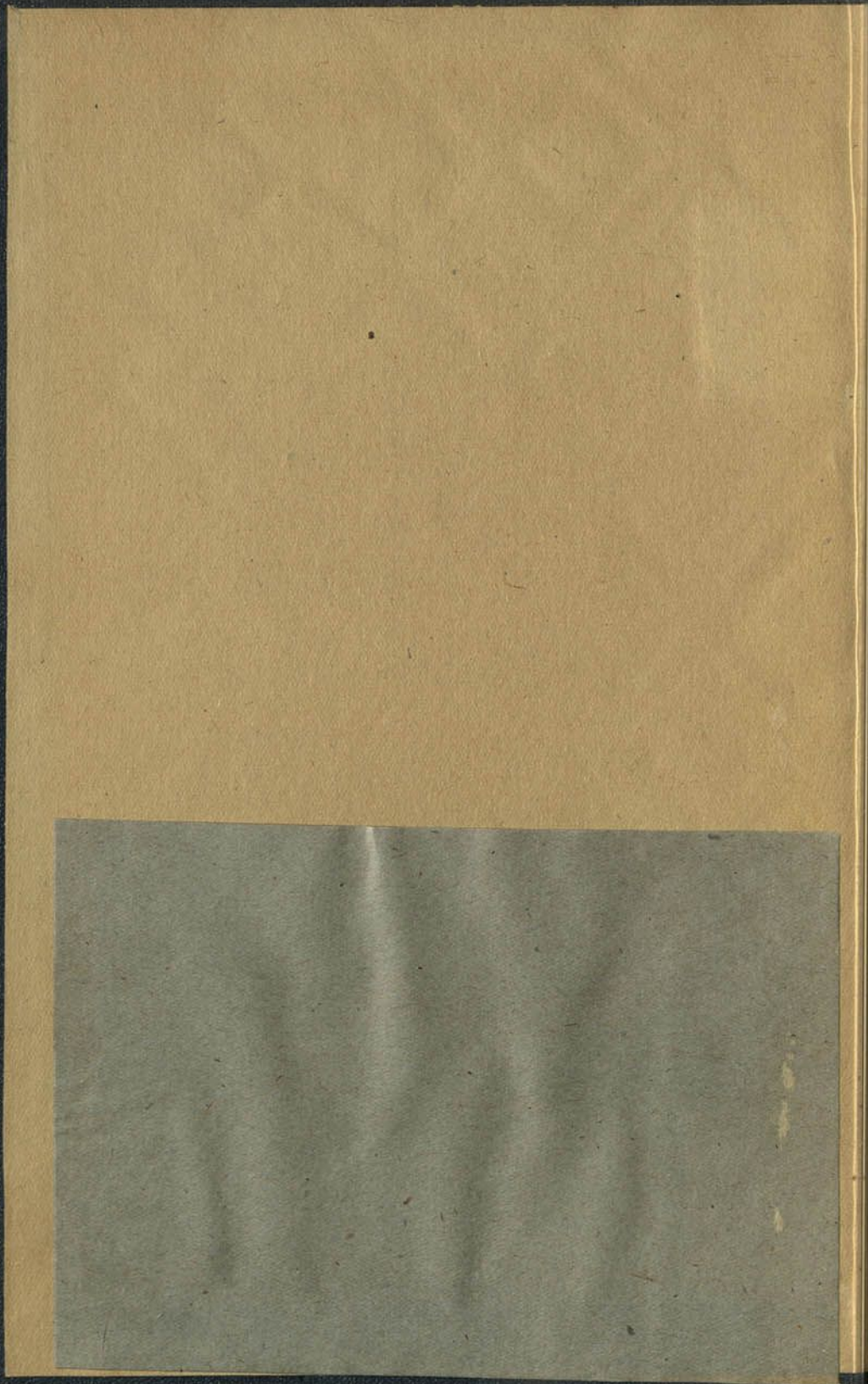
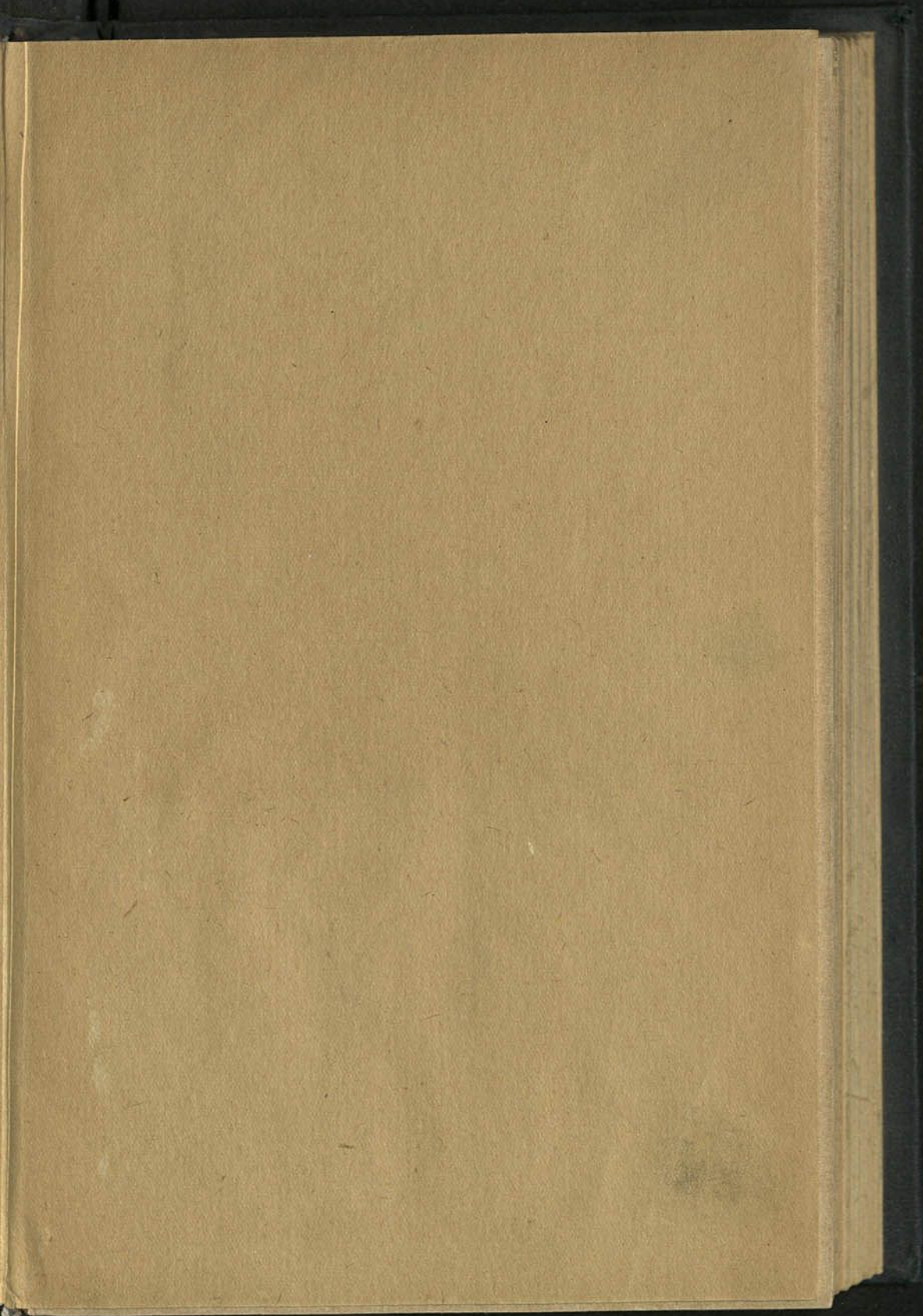

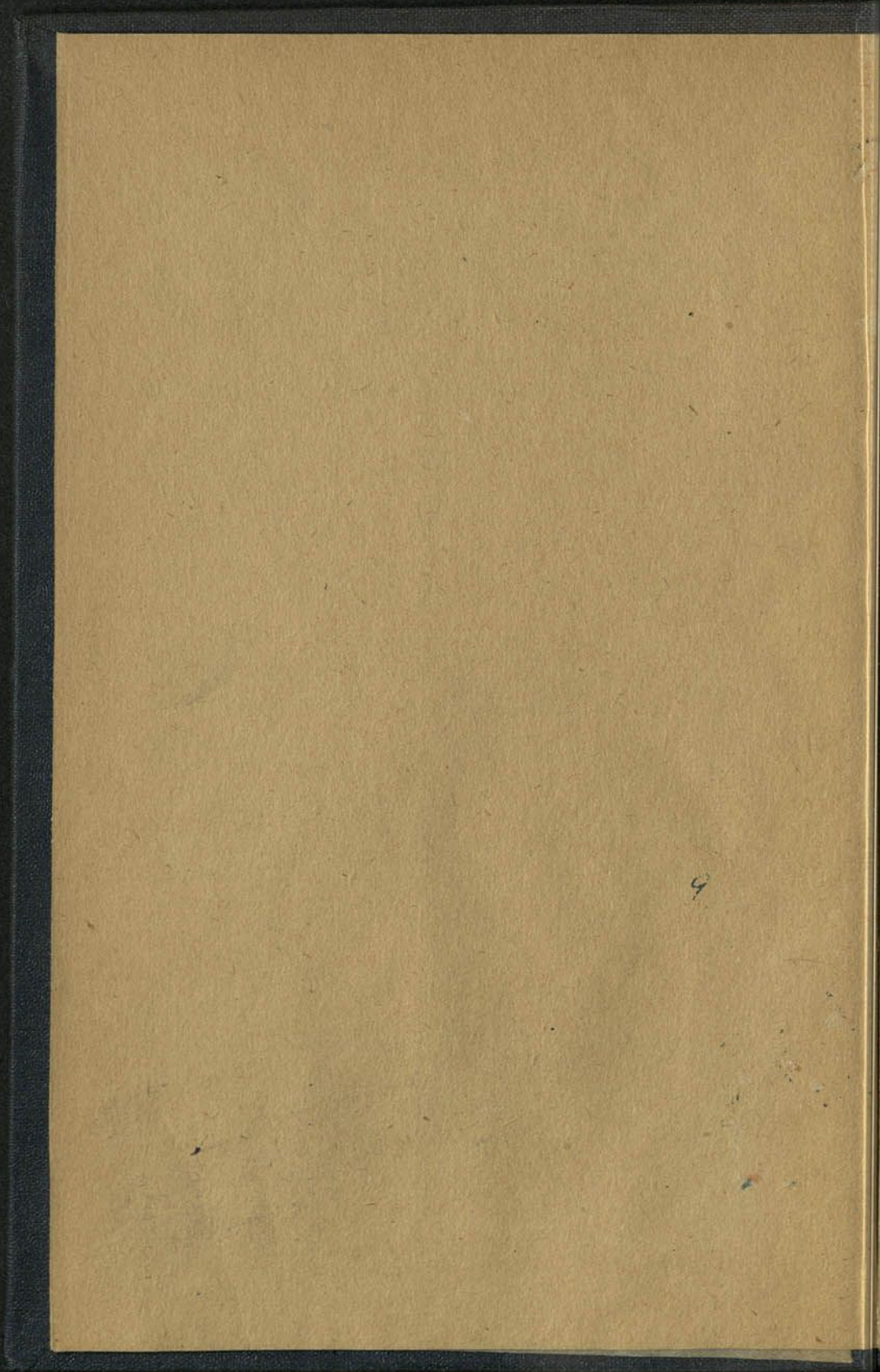
Ба 9290

З. М. БЯДУЛЯ
ПА
ПРОЙДЗЕННЫХ
СЦЕЖКАХ

ЦЕНТРАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
УЧЕБНО-НАУЧНОГО ЦЕНТРА

Ба 9290

Зм. БЯДУЛЯ

ПА ПРОЙДЗЕННЫХ
СЦЕЖКАХ

АНАВЯЦАННІ

~~866-14~~
3

1 чв. 1953 г. 5. 9. 1940

Бел. аццзел.
1994 г.

ДЗІРЖАўНАЕ ВЯДАВЕЦТВА пры СНК БССР
РЭДАКЦЫЯ ДЗІЯЧАЙ ЛІГАТУРЫ
МІНСК 1940

5

Handwritten text in an oval stamp, likely a library or archival mark, containing several lines of illegible characters.

У ДРЫМУЧЫХ ЛЯСАХ

Поўвека таму назад

Навакол, куды ні глянеш, шумелі лясы.

З аднаго боку высіліся бронзавыя хваіны, з другога боку гарызонт быў заслонены разнастайнай лісцяніцай. Калі над зубчастымі грэбнямі лясоў разгульвалі вятры, хаты маленькага мястэчка Пасадзец былі аглушаны гулам лясоў, нібы шумам сваеасаблівых вадападаў.

Звінелі шыбы акон. У комінах вятры світалі, вылі, галасілі, рагаталі. Дарослыя людзі глядзелі ў вокны, ківалі галавамі, гаварылі аб сухавеях, якія прагульваліся тут дзесяткі год таму назад. Быў тады сухмень. Прапаў ураджай. Людзі гінулі з голаду, нібы мухі.

На мяне гэтыя гутаркі наганялі страх. Бабуля гаварыла, што ў лясах і балотах чэрці вяселле спраўляюць—ад іх і вецер. Калі-б трапіць на полі ў самую крутню ветра, што ўзнямае лісце і пыл і круціць на адным месцы, нібы ў паветраным віры, ды кінуць туды нож гартаваны тры разы і апушчаны ў ваду тры разы—нож трапіць у чорта. На нажы будзе кроў. Калі гэтай крывёй вымажаш лоб, станеш невідзімкай.

Ужо, калі я вучыўся ў школе, я аднаго разу прабаваў так зрабіць, але кроў не паказалася. Я быў упэўнены, што няправільна падрыхтаваў нож для такой важнай справы. А мне так хацелася зрабіцца невідзімкай, каб уцячы са школы...

Навакольныя вёскі бадай злучаліся з мястэчкам у адно. Зімою пад вокнамі вылі ваўкі. Яны часта падкапваліся пад хлявы і душылі авечак. Па лясах гаспадарылі мядзведзі. Наладжваліся аблавы. Прывязджалі паляўнічыя з усяго павета. На такіх аблавах бывалі і чалавечыя ахвяры. Не ад звера гінуў чалавек, але ад кулі неасцярожнага стральца.

.....

Яркімі ўспышкамі паўстаюць у маёй памяці абразкі самага ранняга дзяцінства.

Я хворы на коклюш. Мяне душыць кашаль. З-за мяне маці не спіць цэлымі начама. Яна таропіцца ў мяне з пакутай і спалохам у вачах. Я кашляю так цяжка, што часта трачу прытомнасць. Кожны раз прачынаюся ад дажджу. Гэта маці набірае з конаўкі поўны рот вады і пырскае ў мой твар.

Я зрабіўся капрызным, злым. Усё раблю мацеры наперакор. Калі маці дае мне есці—я не ем. Есці прашу ўночы, і маці грэе мне на трыножніку кашку. Сваювольнічаю і шкоджу ў хаце колькі мне хочацца. А няхай маці спрабуе на мяне крычаць і злавацца, я тады наўмысле пачынаю кашляць і траціць прытомнасць. Я так налаўчыўся, што магу страціць прытомнасць, калі мне толькі ўздумаецца.

Я тыраню маці ўдзень і ўночы. Мой кашаль—мая пякельная сіла, якая бароніць мяне ад маіх злоўчынкаў. З-за майго кашлю маці пакутуе больш за мяне. Яна заве мяне не па імені, а «нядоляй»:

— Нядоля мая, ідзі есці!

— Нядоля мая, ідзі спаць!

— Нядоля мая, не хадзі да рэчкі!

Я прывык да гэтага слова і зусім спакойна на яго адклікаюся.

Маці задумала лячыць мяне. Яна ўзяла мяне за руку і вядзе да бабулі Евы. Я хістаюся ад слабасці. Галава хадыром ходзіць. Вось-вось упаду. Я стогну працягла і жаласліва, як дзед. Я малю і прашу:

— На рукі... На рукі...

— Ой, нядоля ты мая...—кажа маці і бярэ мяне на рукі.

Хатка Евы маленькая, бы скрынка. Па ўсіх шчылінах закураных сцен тырчаць пучкі сушаных траў і кветак. І твар Евы нагадвае сушаную бульбіну. Пахне дымам і рознымі кветкамі. Я пачынаю кашляць мацней. Ева доўга шэпча нада мной нейкія словы. Нарэшце яна робіць гнеўныя вочы і кажа мне ў самы твар:

— Цьфу! Цьфу! Цьфу!

Гэта яна выганяе з мяне «нячыстую сілу». Потым дае мацеры пачку чабора і ліповага цвету. Дома маці заварвае зёлкі і поіць мяне.

Евіны зёлкі не памагаюць.

— Хадзем, нядоля мая, да Карпухі! Можа ён паможа...

Маці бярэ мяне на рукі, а мне дае трымаць бутэльку малака. Мы выпраўляемся. Лясная дарога. Яркі летні дзень. Кукуе зязюля. Журчыць па каменных рачулка. Мяне палухае вялізны чорны корч. Я думаю, што гэта мядзвездзь.

Заплюшчваю вочы і прытвараюся спячым. Цяпер ні-якіх мядзведзяў не баюся. Мы падыходзім да аброслай мохам зямлянкі. Тут жыве калматы, чорны ад сажы чалавек. Яго завуць Карпуха. Мы апускаемся ў яго поўзмрочную бярогу. Маці падае яму бутэльку малака. Ён вылівае малако ў свой брудны жбанок і ў бутэльку налівае вады, якая ад астаткаў малака становіцца мутнай. Ён нешта шапоча над бутэлькай, апавядае ёй свой сакрэт.

Дома маці пойдзь мяне, сваю нядолю, скісшай каламуццю з бутэлькі. Яшчэ больш пачынаю кашляць.

Маці з «нядоляй» на руках зноў у лесе. Яна часта ставіць мяне на зямлю і рукавом выцірае свой твар, з якога пот цурком льецца.

Маці глядзіць на мяне злым вокам:

— Ці не наўмысне ты, нядоля мая, кашляеш і траціш прытомнасць?—пытаецца яна.—Ці-ж можа быць, каб ні Еўка, ні Карпуха не маглі цябе вылечыць? Знаю цябе... Ты, мабыць, гэта робіш мне наперакор... Ты-ж мяне са свету звядзеш... Ой, гора маё... Ой, ліха маё...

Да ранейшай нядолі прыбавілася цяпер і гора і ліха. Я палохаюся не на жарт і кажу ад усёй шчырасці сэрца:

— Дальбог, маці, не прытвараюся. Я вельмі баюся... Не пакідай мяне аднаго ў лесе... Мяне з'ядуць ваўкі.

Я пачынаю горка плакаць. Я ў сэрцы каюся, што дома свавольнічаў і часта наўмысне кашляў.

— Ды што ты, сыноч мой... Што ты, родны... Ты-ж глупства плячеш. Я-ж цябе ніколі не пакіну. Ніколі!

Яна туліць мяне да сябе і плача разам са мною. Бярэ мяне на рукі і нясе далей. Яна доўга ўскліпвае...

Над намі шушкаюцца высокія гордыя хвоі. Я думаю, што яны шэпчуць замову супроць майго кашлю. Па шурпатых дрэвах цячэ жывіца. Я ўпэўнены, што гэта дрэвы плачуць над горам маёй маткі. Мне становіцца шкада яе. Яна так пакутуе, гаротная, з-за мяне, з-за майго кашлю. Пастараюся больш ніколі не кашляць. Нават, калі захочацца кашляць, я сцісну зубы так моцна, што задушу свой кашаль. Задушу, як гадзюку. Мне гэты спосаб лячэння пачынае падабацца. Стрымаю свой кашаль, не выпушчу яго з рота. Але ў гэтую-ж хвіліну я так закашляўся, што прышлося мне пакінуць на ўзвей-вечер такое цікавае адкрыццё ў медыцыне...

Пасля двух гадзін хадзьбы і адпачынкаў мы набліжаемся да татарскага хутара. На нас нападаюць вялізныя, як ваўкі, сабакі. Я войкаю ад страху. Чорны, як сажа, хударлявы дзяцюк адганяе сабак. Мы ўваходзім у багатую чыстую хату татарына Мунькі. У яго чорныя вочы, сівая барада і чырвоная ярмолка на голенай галаве. На ім доўгі

паркалёвы ў палоскі халат. Такі цікавы выгляд чалавека ўнушае давер'е. Пачынаю верыць, што ён мяне вылечыць.

Маці падрабязна апавядае Муньку пра маю хваробу. Ён цярпліва слухае і ківае галавой. Пры гэтым ён адрэзвае лустку хлеба, намазвае на яе тонкі слой масла, раскрывае на сталe тоўстую кнігу ў скураным пераплёце і доўга перагортвае лісты, пільна шукаючы нешта вачыма. Урэшце дастае з халата іголку і пачынае перапісваць іголкай на масле нейкія значкі з кнігі.

Дома я глытаў мудрасці татарскай кнігі «Кітаб» на хлебе з маслам. Не дапамог і «Кітаб».

Поўгода я быў матчынай нядоляй: кашляў, кашляў і кашляў.

Маці збірае шчаўе ля бярэзніка. Я лаўлю матылькоў і стракоз. Пахне канюшынай, падасінавікамі і рознымі палявымі кветкамі. Балюча кусаюцца авадні. Самая касьба і ўборка сена. Тут-жа блізка накладваюць сена на вазы. Мужчыны, жанчыны і падлеткі працуюць граблямі. Побач за лазовымі кустамі працуюць з граблямі ў руках нашы суседзі—стрыечныя браты Ёсель і Гірша. Яны ціха перагіркваюцца. Бачу, як чырванюць іх твары і вочы наліваюцца злосцю. З кожнай хвілінай іх галасы становяцца больш гучнымі і гнеўнымі.

— Мая мяжа!—кажа адзін.

— Мая мяжа!—кажа другі.

Слова «мяжа» мяняе інтанацыю. Ад лірычнага тону спачатку яно набывае ўрэшце музыку грывот. Гірша з Ёселем пераходзяць ад слоў да ўзаемнай спробы грабель на родных спінах. Граблі не вытрымліваюць—друзгаюцца на кавалкі. Тады яны мяняюць граблі на кулакі. Крываваць адзін аднаму насы і качаюцца па зямлі, моцна абняўшыся. У бойку ўмешваюцца іх жонкі і дзеці. Сям'я Ёселя малоціць граблямі Гіршу. Гадунцы Гіршы лупцюць граблямі Ёселя. Часам пры такім імпэце дзеці хвосчуць роднага бацьку. Тактыка бітвы ў Ёселя і Гіршы адна і тая самая. Сілы таксама аднолькавыя. Крыкі, лаянкі, плач, лямант. Прыпеўка адна:

— Наша мяжа!—кажуць адны.

— Наша мяжа!—кажуць другія.

За гэтую самую мяжу біліся іх дзяды, ваявалі бацькі. Ніяк спадчыны падзяліць не маглі. За гэту мяжу дзед Калман забіў на смерць жалезным замком свайго роднага брата. За гэту мяжу стары Янкель трапным ударам дайніцы ў скронь прыкончыў свайго брата Мордуха. За гэту самую мяжу частуюцца цяпер іх дзеці. На гэтай аблітай крывёй мяжы можна накасіць усяго каля пуда сена...

Відаць, вайна трох пакаленняў адбываецца не так за сена, як за прынцып: «маё, а не тваё...»

Маці бярэ мяне за руку і вядзе дамоў. Па дарозе яна гаворыць сама з сабой:

— Мы шчаслівыя людзі. Нам живецца спакойна, бо не маем сваёй зямлі.

Гукі скрыпкі і бубна. Кадрылі, полькі, песні, смех, вя-сёлыя галасы, тупат ног. Наш самы блізкі сусед Ануфрэй жэніць свайго старшага сына.

Мяне вельмі цягне туды. Употаіку ад маткі пускаюся бягом у Ануфрэеву хату. Дзяўчаты і хлопцы танцуюць. Пажылыя мужчыны п'юць гарэлку. Жанчыны ў яркіх каптурах сядзяць на ложках і спяваюць. На доўгіх лавах у хаце і ў сенцах на зямлі сядзяць п'яныя. Некаторыя дрэмлюць. Некаторыя дрыгаюць нагамі ў такт музыкі.

На парозе сустракае мяне сам Ануфрэй:

— А-а-а-а! Лэйзараў унук... Просім! Просім!

Ануфрэй бярэ мяне на рукі і ад сардэчнай гасціннасці прыціскаецца да майго твара барадой. Ад яго пахне гарэлкай. Ён садзіць мяне за стол і крычыць жонцы:

— Маці! Лэйзараў унук прышоў.

Ануфрэіха прыносіць мне вялікую міску з мёдам, пірог, арэхі, яблыкі. Усё гэта вельмі смачна. Я прагна накідваюся на пачастункі. Ануфрэіха глядзіць на мяне добрымі вачыма ды ўсё ахвоту паддае спеўным пяшчотным голасам:

— Еш, хлапчучок! Еш!

Ануфрэй налівае «чуток» гарэлкі ў сінюю чарку ды падсоўвае мне пад самы нос:

— Пі, хлапчучок! Пі!

Я п'ю і закусваю. Гаспадары мяне хваляць:

— Малайчына! Ма-лай-чы-на!

Яны займаюцца новымі гасцямі. Ад гарэлкі мне становіцца весела. У самыя вочы мне зазірае сабака Трэзар. Ён так прагна прынюхваецца носам, што ноздры ў яго дрыжаць і вочы жмурацца. Ён віляе хвостом ды стучыць прядняй правай лапай аб падлогу: «лоп-лоп-лоп». Нібы хоча ды не можа сказаць: «Дай! Дай! Дай!» Ах ты, разумны цюцька... Ён пачынае тоненька візгатаць і пускаць сліну. Я кідаю Трэзару абедкі са стала. Як вялікі майстар, ён хапае іх наляту. Хап—і няма! Цям-цям—і з'еў... Я гатоў яго расцалаваць. Я хвалю яго:

— Дзіўны сабака! Залаты сабака! Дарагі сабака!

Трэзар наеўся, лёг на лаве каля мяне і спакойна заснуў.

Я люблюся маладымі. Яго завуць Ясь. Яе—Агата. Ён з геаргіняй у пятліцы новага пінжака. Яна—з вянком на галаве. Празрысты вэлюм затуляе яе твар. «Кароль

і каралева», «Певень і курка», «Два галубочки»—спяваюць аб іх цёткі ў каптурах. Маладыя моўчкі глядзяць адзін аднаму ў вочы і так прыязна і сардэчна ўсміхаюцца, ажно здаюцца мне найпрыгажэйшымі і найлепшымі людзьмі на свеце...

Пры гэтым Ануфрэй са сваім сватам вукрадкам пазіраюць на маладых і цалуюць адзін аднаго ў губы тры разы.

— Сваток родны...

— Родны сваток...

Старыя ціханька зюзюкаюць пра каня, пра карову, пра хату для маладых, пра багаты куфар маладой і зноў пачынаюць цалавацца... Якія ў іх слаўныя вочы...

Я пачыню дзівіцца навокал.

— Што за дзіўны калаўрот?

Усё перада мною пачынае калясом кружыцца: і сваты, і госці, і маладыя, і музыканты, і печ, і Трэзар, і стол, і сцены. «Дзіўнае вяселле—усё кружыцца». І я апускаю галаву. Цішыня і змрок...

Калі маці мяне разбудзіла, я ляжаў пры сталае на лаве, прыпёршыся галавою да белага Трэзара.

Маці нажала крапівы, наслала ў хляве і серп уткнула ў сцяну над дзвярыма. Пры гэтым яна мне растлумачыла:

— У гэту купальскую ноч ведзьмы адбіраюць малако ў кароў. Крапіва і серп абароняць нашу Падласенькую ад блігіх ведзьмаў, не тут кажучы.

Навокал мястэчка палаюць вогнішчы. Хлопцы і дзяўчаты пяюць песні. Песні чаруюць мяне, плывуць ка мне ў самае сэрца. Агні і песні клічуць:

— Да нас... Да нас...

Я ўпрашваю маці:

— Хачу да людзей...

Па яе вачах бачу, што і яна «хоча да людзей».

Маці бярэ мяне за руку і вядзе сцэжкай па мурожнаму лугу. Якая прыгожая ноч! Паветра салодкае, як мёд. Зоркі пераміргваюцца. Па нябеснай сіні ад іх разыходзіцца ледзь прыкметная сярэбраная павуцінка. Ля беланогіх бярозак сядзяць адзіночнымі парамі хлопцы і дзяўчаты. Смяюцца, жартуюць, цалуюцца.

Хтосьці звяртаецца да маёй маці:

— Хаіміха кветку шчасця шукае!

Маці адказвае:

— Я ўжо знайшла сваю кветку шчасця.

Вогнішча ля возера ўзнімае ўгару чырвоную чупрыну. Тут-жа ў траве мігаюцца зоркамі светлячкі. Хлопцы і дзяўчаты ў вянках з кветак танцуюць вакол вогнішча,

спрытна скачуць праз агонь і крычаць, і смяюцца, і спяваюць. Вогнішча і людзі адлюстроўваюцца ў возеры перакуленыя дагары нагамі. Вельмі забаўна.

Дзяўчаты пускаюць па спакойным возеры дошчачкі з запаленымі маленькімі свечкамі. Я ў захапленні, я ашаломлены ўсім гэтым відовішчам. Я скачу на месцы, пляскаю ў далоні і хачу кінуцца ў ваду па свечачку.

Маці хапае мяне за руку.

Ноч ранняя вясны.

Паводка даходзіць бадай да нашай хаты. Удзень я тут будаваў млынок з трэсак, чаўночкі з яловай кары пускаў.

Цяпер з усіх бакоў, нібы паводка, даплываюць да майго слыху песні. Я пытаюся ў маткі:

— Хто спявае?

— Валачобнікі.

Я не разумею гэтага слова, але больш не распытваю. Маці, стомленая за дзень, адразу засыпае. Засыпаю і я. Мне сніцца, што я стаю на самай вышцы Ануфрэевага азярода, а знізу глядзяць на мяне спалоханыя Ясь і яго жонка Агата і крычаць на ўвесь голас:

— Ён упадзе! Ён упадзе!

Я прасыпаюся. За акном гучна спяваюць:

Добры вечар, пане ягамосце,
Прышлі валачобнічкі да Лэйзара ў госці
Выходзь-жа, суседзе, на шырокі двор!
На дварэ стаіць залаты шацёр.
У шацёры свеціць веснавое сонца,
Месяц паглядае ў яркае аконца.
А у тым шацёры скачуць дробны зоркі,
Між сабой вядуць гутаркі-гаворкі.
Залаты шацёр—гэта ваша хата.
Хай-жа у ёй будзе сыта і багата.
А наш князь, наш Лэйзар—веснавое сонца.
Княгіня Лэйзароўна—месяц у ваконцы.
Дзеткі-князяняткі—дробненькія зоркі—
Між сабой вядуць гутаркі-гаворкі.
Куй, наш князе, золата ў кузні малаткамі,
Нас частуй, княгінечка, мёдам, пірагамі!
Дайце залатовачкі, князяняткі-дзеткі!
Вам за гэта шчасцейка, вясёлыя леткі!

Кожны радок беларускай серэнады пераплятаецца з прыпевам «Зялёны явар, дубрава!»

Мы з маткай хутка апранаемся. Выносім на двор пачастункі і грошы. Тое самае робяць мой дзед і бабуля. Валачобнікі ўходзяць.

На дварэ цёмна і вільготна. Я пытаюся ў дзед:

— Дзе залаты шацёр?

— Залаты шацёр толькі ў песнях бывае,—адказвае дзед.

Я зноў пытаюся ў дзеда:

— Ты князь?

— У песнях я князь. Мой герб медная конаўка,—мартуе дзед.

Песня мяне растрывожыла, узбаламуціла. «Усё прыгожае і цікавае толькі ў песнях бывае»,—думаю я і пачынаю паўтараць нядаўна прапетую песню.

Зімовая ноч.

Каля нашай хаты намяло гурбу снегу да самай страхі. Дзеду гэта падабаецца. Ён кажа, што цяплей будзе спаць.

У нас начуе незнаёмы чалавек. Гутарлівы, далікатны, чысты. Як прышоў, адразу зняў з плеч рамнёвую сумку, палажыў у куце на падлозе, кажух на цвік ля дзвярэй павесіў, памыўся, прычасаўся, павячэраў, дастаў кніжку з кішэні і чытае. Ён—заліўшыч калош. Але ў нашай хаце, на жаль, ніхто калош не мае.

Чалавек вядзе доўгую гутарку з дзедам. Дзед паловаецца і дзівіцца:

— Як гэта бога няма?! Як гэта вы цара скінеце?! Я не ведаю Францыі. Я не чуў, што такое рэвалюцыя. Вы лепш аб гэтым больш нікому не гаварыце... Мне вас шкода. Вы-ж добры чалавек, хаця і ў бога не веруце... Бяда можа здарыцца з вамі, калі хто пачуе такія гутаркі.

Чалавек спявае ціха нейкую песню, потым садзіць мяне к сабе на калені і апавядае цікавую гісторыю.

Апрыкрыла чалавеку хадзіць пехатой: ногі забалелі, мазалі на пальцах нацёр, ды хадзіць самому па вялікіх прасторах зямлі вельмі марудная справа. Што-ж зрабіў чалавек? Ён вельмі разумную справу ўчыніў! Ён звіў доўгую моцную вяроўку, на адным яе канцы зрабіў пятлю і закінуў дзікаму жарабцу на галаву. Злавіў каня, накарміў аўсом ды ўскочыў на яго спіну—насі! Конь спачатку не хацеў насіць чалавека на сваёй спіне, іржаў, брыкаўся, наравіўся, дубам станавіўся. Але чалавек закілзаў яго ў жалезныя цуглі, даў некалькі разоў бізуном—і конь спакарыўся. А што-ж яму было рабіць? Ён-жа быў у няволі ў чалавека.

Прывык ён служыць чалавеку. Чалавек змайстраваў воз, калёсы ды запрог каня. Аднак і гэткая язда не зусім зручная—то дождж, то мароз і завея, то конь слабее. Ды не кожны чалавек мае каня. Багаты пан на шасцёрцы катаецца, а бедны мерае сваёй парай зямлю і аб кіёк абапіраецца. А чалавеку хацелася шпарка перабірацца з горада ў горад, з вёскі ў вёску. Што-ж тут рабіць? Чалавек не індык. Ён умее шавяліць мазгамі.

І чалавек дадумаўся.

Склікаў ён тысячы людзей. А тысячы людзей о-го-го!—вялікую сілу маюць: усё зрабяць, што толькі пажадаюць. Прышлі тысячы, дзесяткі тысяч людзей у густы лес, у чыстае поле, на дзікае каменне—з сякерамі, піламі, лапатамі, ламамі—ды ўзяліся за вялікую працу.

Зазвінела, загрымела і зашумела навакол. Аж водгаласкі пайшлі. Сякера сячэ, піла пілуе, лапата капае, лом пад камень падлязае. Праца кіпіць—аж зямля дрыжыць. Народ горы ўзрывае, ямы засыпае, просекі ў пушчы прасякае і над рэчкамі масты будзе. І народ пракладвае дарогу на сотні і тысячы вёрст—гладкую, як ток, і роўную, як струну. Каб дарога была моцная, яе масцяць каменем. Зверху кладуць упоерак роўныя бяргвенцы, а на бяргвенцах сцяляць парамі доўгія жалезныя палосы—ад горада да горада, ад сяла да сяла.

Пабудаваў народ хаты на калёсах, паставіў іх на жалезныя палосы. Выдумаў машыну замест каня, замест тысячы тысяч коней. Прывязаў ланцугамі хату да хаты, а да ўсіх хат прыпрог машыну. Пасадзіў на машыну фурманамашыніста, і зазвінеў, і свіснуў, і паімчаўся вялікі поезд. Едзе па жалезнай дарозе цэлая вуліца хат—дваццаць, сорок, пяцьдзсят. Хаты маляваныя, з прыгожымі вокнамі, з роўнымі комінамі. Людзі сабе па хатах ляжаць, сядзяць, стаяць—як хто хоча. Ходзяць сабе з хаты ў хату ў госці, песні спяваюць, кніжкі чытаюць, ядуць, п'юць—як хто хоча. А тым часам вялікае, шматлюднае сяло на калёсах імчыцца наперад, наперад, удаль, удаль... насупраць бягуць лясы, вёскі, гарады. Так на вока здаецца. Бо шпарка ляціць сяло.

Машыніст пакруціць ручку—дым воблакам валіць, іскры лятуць, гудкі гудуць:

— Тру-ру-ру-у-у! Гу-гу-у-у!

А машына—пых-пых-пых! Пых-пых-пых!

А жалезныя калёсы па жалезных палосах грукочуць-стукочуць:

— Тра-та-та-та-та! Тра-та-та-та-та!

І якую толькі песню заспяваеш—поезд будзе ёй такт адбіваць, як той барабан. Людзі спакойна кладуцца спаць у Мінску, а прасыпаюцца ў Маскве. Прыехалі! Вось як, малы шпунт!

— Не можа быць!—кажу.—Хіба чараўнік так можа зрабіць...

— Народ усё можа зрабіць!—запэўнівае мяне незнаёмы чалавек.

— Каб цэлае сяло імчалася сотні і тысячы вёрст? Не веру! Не веру! Не веру! Навошта мяне абманваць?

Чалавек смяецца.

— Не верыш, малы шпунт?

— Не! Не! Не!

Тады ён дастае з рамнёвай сумкі кніжку і паказвае мне ў ёй намаляваны поезд.

Бачу—праўда! Шмат хат на калёсах. Бачу чыгунку з рэйкамі. З майго горла вырываецца крык вялікага здзіўлення.—А-яй-яй!

— Цяпер верыш?

Я хвіліну думаю.

— І цяпер не веру..

— Ты-ж сам бачыш!

— Гэта нехта так сабе намаляваў.

Чалавек аглядае мяне з галавы да ног.

— Ну, і шпу-у-унт!

Караваны

Праз Пасадзец праходзіў стары тракт на Мінск. Гэта надавала маленькаму мястэчку вялікае ажыўленне. Дзень-у-дзень праязджалі і спыняліся ў пасадзецкіх корчмах дзесяткі фурманак. З самых аддаленых мястэчак Віленшчыны ездзілі ў Мінск караваны з ільном, збожжам, скурай, мясам, маслам, шчэцю, мёдам, пянькой, пушнінай, птушкай, яйкамі ды іншымі сельскагаспадарчымі прадуктамі. З Мінска вазілі для крамнікаў дзесяткаў мястэчак мануфактуру, галантарэю, бакалею, скабяныя ды іншыя тавары.

Перавозкай тавару займаліся патомственыя ад дзядоў і прадыдоў балаголы. Яны называліся «камісіянерамі». Гэта былі людзі-асілкі, абветраныя сцюжай і апаленыя спёкай. Усе, нібы на падбор, высокарослыя, барадатыя, у доўгіх бобрыкавых балахонах з капюшонамі, падпярэзаныя шырокімі рамнёвымі паясамі. Ад камісіянераў пахла дзэгцем, гарэлкай, конскім потам і лесам. Па дарозе яны скуплівалі тавар у пасадзецкай ваколіцы. Пасадзецкія яўрэі і навакольныя сяляне прывозілі і прыносілі ў корчмы камісіянерам свае тавары.

Па дарозе ў Мінск і з Мінска камісіянеры бралі пасажыраў, або—як яны самі называлі—седакоў. Іншых шляхоў зносін на Мінск не было.

Пасажыры былі разнастайныя: крамнікі і крамнічыхі, прапаведнікі, настаўнікі, студэнты, гімназісты, музыкі, дробныя чыноўнікі, рабіны, прадаўшчыкі ікон і крыжыкаў, прадаўшчыкі бібліі і яўрэйскіх багамолляў, папы, ксяндзы, агенты па страхаванню жыцця, па страхаванню ад пажараў, рамеснікі, ювеліры, фокуснікі і шмат-шмат іншых.

Пасажыры плацілі камісіянерам даволі танна, але больш

хадзілі пехатою, чымся сядзелі на фурах, што былі заўсёды даверху напакаваны таварам. Сядзець на возе дазвалялася «седакам» толькі па гладкай дарозе, або з гары. Па кепскай дарозе пасажыры злязалі з фур. А хто сам аб гэтым не здагадваўся, таго камісіянер прасіў. А хто дабром не слухаўся, таго зганяла з фуры пуга-драцянка. Калі коні выбіваліся з сіл, пасажыры падпыхвалі вазы. Хто адмаўляўся—камісіянер скідваў з воза яго рэчы.

Камісіянер быў строгім капітанам свайго чатырохкалёснага карабля і поўным уладаром над пасажырамі. Яны рабіліся яго нявольнікамі.

У Пасадцы былі дзве карчмы. Адна з іх вялікая—са стадолай на дваццаць падарожніцкіх фур. Пры карчме была крама і шынок, у які гарэлку прывозілі бочкамі з недалёкага панскага бровара. Часта прыезджалі акцызнікі, прывяралі градусы гарэлкі і бралі ў карчмара хабар.

У карчму хадзілі местачковыя даведвацца ў камісіянераў і пасажыраў аб тым, што дзеецца на свеце. Газет ніхто не чытаў.

Такія карчмы-станцыі мінскі тракт меў бадай праз кожную дзесяць кілометраў. Па гэтых карчмах камісіянерскія караваны спыняліся нанач. Тут п'янствавала навакольнае сялянства. Тут аддавалі за гарэлку апошні пуд збожжа, апошні кажух. Тут ачумелыя п'яніцы біліся каламі, абнімаліся, цалаваліся ды зноў пілі і зноў біліся... Ля карчмы заўсёды бывала «весела»—галоўны тэатр, галоўнае відвішча ваколіцы.

Абапал тракта шумелі векавыя бары. Па начах ездзіць з дарагімі таварамі ды з кайстрамі, напакаванымі «кацярынамі» (сторублёвымі асігнацыямі), было небяспечна. Рэдка калі ездзілі ўночы. Славіліся тут даўней, пры паншчыне, малойцы разбойніка Ціхана, гарачая хэўра канакрада Шлёмки ды розныя іншыя. Такія аматары бывалі і пазней. На камісіянераў адбываліся часам напады і сярод белага дня. Таму яны ездзілі караванамі-абозамі. Камісіянеры мелі пры сабе сякеры, чачоткавыя даўбежкі, пісталеты. На іх нападалі вельмі рэдка.

Нікога і нічога камісіянеры ў дарозе не баяліся і не паважалі, апроча адной асобы, якой яны, між іншым, ніколі не бачылі ў твар. Асоба гэта была жаночага роду, вельмі ганарыстая і паважная. У камісіянераў яна была накіштат царыцы. Кожны тыдзень яны сустракалі яе на вялізным тракце з малітвамі і паклонамі. Яна затрымлівала караваны на цэлыя суткі і збірала даніну з фурманаў і пасажыраў.

Гэта царыца звалася Шабас—субота. Калі ў пятніцу пасля заходу сонца субота надыходзіла сярод лесу, караван спыняўся тут-жа на цэлыя суткі. Набожныя жанчыны-

пасажыркi прымацоўвалi да галiн дрэў i да каменняў шабасовыя свечкi i малiлiся перад iмi невідочнай царыцы Шабас. Людзi тады моцна прытрымлiвалiся рэлігійных забабонаў.

Звычайна шабасавалi па корчмах. Часта ў пасадзецкiх корчмах шабасавала шмат падарожнікаў, сярод якiх бывалi i неаўрэi: папы, чыноўнiкi, студэнты. Царыца Шабас трымала iх у няволi цэлыя суткi.

Пасадзец тады выглядаў вакзалам: шумна, весела, шматлюдна.

Апрача камiсiянераў праязджалi i праходзiлi праз Пасадзец розныя людзi: дзехцярэ, анучнiкi, мануфактуршчыкi на фурманках, карабейнiкi-пешаходы, агенты па продажу кос i сярпоў, агенты па распаўсюджванню швейных машын, кнiганошы, катарыншчыкi, драўшчыкi гаршчкоў, бляхары, краўцы, шкляры.

Наша хата

Бадай адзiнай беззямельнай у мястэчку была наша сям'я. Дзед арандаваў старую сялянскую хатку з гарадам для бульбы. Хатка стаяла на самым канцы мястэчка на нiзкiм месцы. Акенцы хаткi, з залатанымi лучынамi шыбамi, улезлi ў самую зямлю. Дзед i бабуля жылi ў галоўнай хаце, мае бацькi—у сенцах: у маленькай каморцы з акенцам на гарод. У гэтай цеснай каморцы змяшчалiся толькi два ложка для снання i невялiкая печка-ляжанка. Днём мы знаходзiлiся ў вялiкiм дзедавым пакоi. Абстаноўка была самая звычайная: вялiкая печ з шырокім тапчаном насупроць, стол з доўгімi лавамі. Шафа падзялiла дзедаў пакой на дзве паловы. За шафай была дзедава спальня, дзе стаялi два драўляныя ложка i камод.

На камодзе красавалiся масенджовыя падсвечнiкi, медны ярка-пашараваны самавар i стаялi прыпёртыя да сцяны алавяныя з замыславатымi ўзорамi талеркi. Пасярэдзiне пакоя вiсеў на жалезным круку, прымацаваным да бэлькi, бронзавы сямiсвечнiк. Ён выглядаў у гэтай хаце багатым госцем на вяселлi ў бедных сваякоў.

На неатынкаваных сценах, з'едзеных шашалем у розныя ўзоры, нагадваючыя кiтайскія пiсьмёны, не было нiякiх карцiн, апрача мiзраха, што азначае ўсход сонца. Мiзрах, у раме пад шклом, вiсеў на ўсходняй старане. Тры разы на дзень дзед малiўся перад мiзрахам, на якiм быў намалеваны горад з небывалымi рознакаляровымi казачнымi дамамі з вежамi, з руiнамi замка. Пад горадам было надрукавана на стара-яўрэйскай мове: «Нiколі цябе не забуду, Іерусалiм». Над горадам вiселi ў паветры два крылатыя

ільвы. У пярэдніх лапах яны трымалі маісеевы скрыжалі, на якіх залатымі літарамі былі напісаны дзесяць заповедзей.

Падлога хаткі была няроўная. Яе заўсёды з'ядаў грыб. Часта мянялі падлогу, але гэта мала дапамагала. Яна згнівала за адзін год.

Да хаткі было прыбудавана трысценне для каровы, каня і для сена. Хатка знаходзілася на метраў дваццаць ад тракта, але не была адгароджана. На другім баку тракта стаяла дзедава кузня.

На палянцы каля хаты ўлетку буяла крапіва ў рост чалавека. Рос палын, лопух, некалькі кусткоў маліны. Былі тут свіныя яблычкі, заяч'е шчаўе, адуванчкі, рамашкі, кураслеп, незабудкі, а пад высокай старой вярбой разраслася пышная сям'я мухамораў. Розныя «божыя кароўкі», жучкі, матылькі, вусені жылі і множыліся на гэтым кавалку зямлі. Гэты невялічкі куток ператварыўся ў маёй дзіцячай фантазіі ў казачны лес з незвычайнымі істотамі.

Тут-жа пад вярбою бруліся крыніца, у якой стаяла бочка без дна. Ваду даставалі з крыніцы, нібы з цэбра, меднай конаўкай або вядром. Вада заўсёды пералівалася праз край бочкі і ў мяккім грунце вырыла вузенькі, як лучынка, ручаёк. Ён ніколі не высыхаў і з журчаннем пераліваўся з каменьчыка на каменьчык. Працэджаваючыся праз дарожны пясок, ручаёк са званам уліваўся ў вузенькую рачулку. Сярэбраным ланцужком рачулка злучала два азёрцы, што знаходзіліся па абодвух баках мястэчка. Пры кожным возеры быў невялічкі запылены мукой млынок.

Кавалак зямлі ля дзедавай хаты быў маім. Тут я раскідваў крошкі хлеба, на якія зляталіся птушкі з вярбы. Тут я будаваў будачкі-палаткі, у якіх ляжаў з хлапчукамі-равеснікамі ў гарачыя дні.

Адно-адзінае гора я тады перажываў. У кожную надзелю на маёй абетаванай зямлі збіраліся п'яныя з карчмы. Яны тут адпачывалі, а часам начавалі на мяккай траве. Некаторыя з іх, лежачы ля крыніцы, апускалі галовы ў халодную, як лёд, ваду і пілі. Назаўтра дзед кожны раз чысціў крыніцу.

На крокаў трыста ад хаткі быў густы лісцяны лес. Грыбы, ягады, арэхі—рукой падаць. За некалькі хвілін маці набірала грыбоў на абед.

Сям'я наша была дружная і працавітая. Дзед быў рамеснікам-меднікам. Заўсёды звінеў аб кавадла дзедаў малаток. Бацька вазіў купецкі лес на рум. Віленскія і мінскія лесапрамыслоўцы знішчалі тутэйшыя пушчы дзесяткамі год і сплаўлялі лясны тавар праз Вільна і Коўна ў Прусію. Рэдка калі бацька бываў дома.

Маці была каптурніцай—шыла каптуры для старых сялянак вакольных вёсак. Бабуля тупалася вечна ля печы. Адзіным гультаём у хаце быў я—старшы сын у бацькоў і старшы ўнук у дзеда і бабулі. Усе яны адносіліся да мяне няшчотна. Рэдка калі я чуў дома сваркі. Затое навакол хаты ў кожную нядзелю брыдкімі словамі ляяліся п'яныя. П'яны Анупрэй, у каго дзед арандаваў хату, гнаўся за сваёй жонкай. Яна ўцякала ад яго ў кузню да дзеда з крыкам:

— Лэйзарка, ратуй!..

Анупрэй шанаваў майго дзеда і нават п'яны слухаўся яго. Дзеду прыходзілася мірыць сваіх «паноў» даволі часта.

Абход мястэчка

Цацак мне не куплялі. Але кожны мой дзень быў і без іх перапоўнены. У мяне быў равеснік—хлопчык Фоля, сын аднаго суседа-земляроба. Шустры чорнавокі Фоля прыбгаў кожную летнюю раніцу ка мне, і мы рабілі абход мястэчка.

Па суседскіх хатах мы адчувалі сябе, як дома. Перш-наперш мы хадзілі ў корчмы глядзець новых людзей: пажыраў, што праяжджалі з камісіянерамі. Глядзець новых людзей была адной з маіх асалод. З цікаўнасцю я пазіраў на новыя твары, на разнастайныя шапкі, капелюшы і вопратку. Я прагна прыслухоўваўся да гутарак, да незразумелых мне слоў. Нават новыя галасы мяне цікавілі. Часам хто-небудзь з іх заспявае незнаёмую мне песню. А то аднаго разу адзін у капелюшы і манішцы зняў з фуры вела-сіпед, сеў на ім верхам і давай катацца па дарозе. За ім бегла гурма дзяцей і крыкамі без слоў выказвала сваё шчырае захапленне дзівоснай машынай, што сама едзе...

Мы з Фолем спыняліся ля адчыненага акна шаўца Ісроэля. Ён заўсёды трымаў поўны рот драўляных цвічкоў, якія па аднаму хутка ўбіваў малатком у падмётку.

— А, гэта вы!—гаварыў шавец, і цвічкі з губ рассыпаліся яму па чорнай барадзе.

— Гэта мы...

— Вы не так сабе прышлі?

— Не так сабе...

— Раменьчыкі?

— Раменьчыкі...

Ісроэль даваў нам пару тоненькіх рамнёвых шнуркоў. Пры гэтым пытаўся:

— І ўсё?

— І ўсё...

Мы памыкаліся ісці. Ён нас затрымліваў:

— Пачакайце, дабрадзеі!

— Чакаем...

— Чаму не падзякавалі?

— Дзякуем...

— Як прыдзеце заўтра, скажыце «дзень добры!»

— Дзень добры!

І мы ўцякалі. Бо такі дыялаг мог-бы зацягнуцца на доўга, а нам часу няма. Знаходзім кіёчкі і майструем сабе пугі. Узброеныя пугамі, бяжым да столяра Янкі. Рыжавусы Янка—чалавек, які ўсё ўмее рабіць: і вокны, і шафы, і ўслончыкі, і малатарні і ўсё-ўсё. Ня яго варштата вельмі шмат стружак. Яны доўгія, як пасы; белыя, як снег; гладкія, як шоўк.

Мы з Фолем разам з хлопчыкамі столяра ляжым на стружках, як на сене. Стружкі прыемна шурхаюць і прыемна пахнуць. Мы робім са стружак розныя рэчы: гармонікі, хаткі, чаўначкі, коўшыкі.

Рыжавусы Янка яшчэ і парыкмахер. За пяць капеек ён стрыжэ і голиць. Мы, дзеці, шануем яго галоўным чынам за тое, што ён умее пачыняць гадзіннікі. Калі выпадкова трапляем да яго ў такі шчаслівы час, калі ён разбірае на кавалачкі кішэннікавы гадзіннік, наша дзіцячая дапытлівасць задаволена. Мы хмялеем ад прыемнасці. Ён нас, дзяцей, да самага стала не падпускае. Нашы вочы вострыя. Добра бачым і здалёк. Глядзім і дзівімся.

Янка трымае на правым воку чорны келішчак са шкляным дном і поркаецца тоненькімі абцужкамі ў калёсіках. Адшрубоўвае і зашрубоўвае. Работа такая далікатная, ажно страх бярэ нас—малых. Каб хаця дзядзька Янка не згубіў маленькага, як макава зерне, шрубочка.

Мы пацеем ад напружанага назірання. Урэшце прыгожы бліскучы гадзіннік складзены, зашрубаваны, накручаны маленькім ключыкам. Гадзіннік пачынае стукатаць, як жывое чалавечае сэрца:

— Цік-цік... цік-цік...

Якраз цвыркунок! Вочы маіх таварышоў гараць ад захаплення. У мяне стрымліваецца дыханне. Я падстаўляю вуха да гадзінніка. Гадзіннік мне кажа на сваёй далікатнай мове:

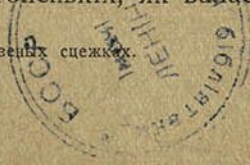
— Цік-цік... цік-цік...

Я выціраю ўспацелы ад хвалявання лоб. Янка закручвае ўгору кончыкі рыжых вусоў, глядзіць на нас ды задаволена ўсміхаецца.

Мы ўжо за тры хаты ад рыжавусага Янкі, а мне ўсё яшчэ здаецца, што чую, як гаворыць гадзіннік на дзівоснай мове тоненькіх, як валаскі, пружыначак:

У 4.998
3

Инв. 1953 г. БН 9290

— Цік-цік... цік-цік...

Гурт дзяцей павялічваецца. Мы накіроўваемся да каваля Гірша-Меера. Ён высокі, моцны, з рэдкай казлінай бародкай. Заўсёды ля яго кузні шмат народу: падкоўваюць коней, куюць нарогі, нацягваюць шыны на калёсы. З горна сыплюцца снапы залатых іскраў.

Людзі жартуюць, смяюцца. Я паглядаю, як Гірша-Меер нацягвае шыны на калёсы і пачынаю фантазіраваць:

... А калі-б такія-ж калёсы былі ў гадзінніка! Гадзіннік быў-бы вялікі, нібы хата, і грукатаў-бы так моцна, што можна было-б аглохнуць. А гэты гадзіннік трымаў-бы ў камізэлькавай кішэні велікан ростам да воблакаў. А я ўскарабкаўся-б велікану, нібы мурашка, на галаву і глядзеў-бы, што робіцца вакол. Пэўна, відаць было-б з аднаго канца свету ў другі канец...

У нашай ваколіцы Гірша-Меер лічыцца асілкам. Ён вельмі моцны і любіць дужыцца. Няма ніводнага чалавека ў ваколіцы, якога-б каваль не здужаў. Аднак, Гірша-Меер мне не зусім падабаецца. Гэта з таго часу, калі я ў яго кузні наступіў босай нагой на гарачы кавалак жалеза.

Пасля таго выпадку я да яго не хаджу. Я хаджу толькі да яго галагуцкага пеўня, які славіцца на ўсю ваколіцу. Вялікі—з мяне, пяцігадовага хлапца. А прыгожы ён, прыгожы... Грэбень—чырвоны аксаміт. Дзюба—сіняя сталь. Пер’е агнём палае. Хвост—залаты поўмесяц. Ногі калматыя, магутныя, з доўгімі, вострымі, як шылы, кіпцюрамі. Калі ён ступае па падлозе, здаецца, што гэта ходзіць чалавек у цяжкіх ботах, такт адбівае, як мікалаеўскі салдат Мікіта. А як ускочыць на плот і горда залапоча крыллямі ды закукараэкуе,—з яго магутнага горла выходзяць такія грымотныя гукі, аж мае сябры жмураць вочы. У дванаццаць гадзін ночы і пад раніцу ён будзіць усіх местачковых. Ён лепш за гадзіннік—ніколі не псуецца і вельмі акуратны. Я мару аб тым, што гэты галагуцкі певень навучыцца лятаць, як арол. Я тады буду сядзець на ім верхам ды імчацца высока-высока...

Ад пеўня Гірша-Меера местачкоўцы маюць нямала згрызот. Усіх пеўняў забівае гэты гарэзны разбойнік. Ён магутны, як яго гаспадар. Певень—гордасць і ўцеха каваля. А калі местачковыя гаспадыні прыходзяць да каваля сварыцца за сваіх пакрыўджаных пеўнікаў, Гірша-Меер кажа: — Затое мой галагуцкі малайчына каршуноў адганяе ад вашых курэй.

За забітых пеўняў Гірша-Меер выплачваў гаспадыням грашмі або нажамі свайго вырабу. А яго певень збіраў у адну вясёлую грамаду ўсіх удоў-курэй мястэчка. Аднаго разу, калі каршун напаў на маленькіх куранятак, галагуцкі

певень каваля забіў каршуна, з якога стары паляўнічы Вышамірскі зрабіў чучала і павесіў у сваім садзе на дрэве.

Жыццё галагучкага пеўня скончылася раптоўна і трагічна. Жонка Гірша-Меера забіла яго малатком. Каб Гірша-Меер бачыў, не дазволіў-бы. Каваль нічога аб гэтым не ведаў. Ён ляжаў на ложку хворы, у вялікай гарачцы. Певень выпадкова наступіў яму вострымі кіпцюрамі на босую нагу і моцна параніў. Гірша-Меер памёр ад заражэння крыві. Ён так любіў пеўня, што перад смерцю хацеў на яго паглядзець...

Неспадзявана загінулі два асілкі ваколіцы—певень і каваль.

Мы—грамадка дзяцей—абыходзім хату татарына Мухлі, які вырабляе аўчыны. Тут нядобра пахне. У гарачы летні дзень выпраўляемся на цагельню. Мы з Фолем часта рабілі там з гліны пячуркі, ляпілі хаткі, гаршчкі, каровак, пеўнічкаў. Цагельня знаходзіцца за гумном і вялікім садам урадніка Ясінскага.

Мала таго, што ўраднік абірае ваколіцу, дык яшчэ ўздумаў цэглу прадаваць. Выраб цэглы бадай нічога яму не каштуе. На яго заўсёды працавалі дарэмна дзесяткі «штрафных» людзей: аралі яго поле, касілі яго лугі, насадзілі яму вялікі сад, збудавалі яму хлявы, свіран, а цяпер робяць яму цэглу. Гэта былі розныя нядоімшчыкі або такія, чья жыўёла пападала на чужое поле, або калі два п'яніцы ў нядзелю паб'юцца. Усе яны плацілі штраф не пацярпеўшаму, а ўрадніку. На яго працавалі і дробныя зладзеі. Хто ў каго з поля сноп жыта ўкрадзе—працуе ў урадніка, курыцу сцягне ў суседа—адпрацоўвае ў урадніка.

Такія людзі працавалі і на яго цагельні. Ля цагельні шмат народу. Ажыўленыя гутаркі. Смех. Мы з Фолем падыходзім бліжэй. У чым справа?

Пад вялізнай нізкай страхою акуратна складзена шмат цэглы. Унізе з гэтай-жа цэглы была зроблена вялізная печ, якая палілася ўжо некалькі дзён. Уся цэгла ужо была вельмі напалена. Дровы падкладвала Марта—бедная ўдава з «штрафных», якая ўжо цэлы тыдзень працавала на ўрадніцкай цагельні.

Марта з двума малымі дзецьмі жыла на выгане ў старай хатцы. Яе муж, паляўнічы, загінуў ад кулі другога паляўнічага пры паляванні на мядзведзя. Удава хадзіла на падзённую работу, мыла бялізну ў карчмара і крамнікаў, даіла ў іх кароў і насіла ваду.

У ўрадніка Ясінскага прапала на выгане малое парасё. Ураднік западозрыў, што парасё ўкрала Марта. Довад быў адзін: Марта самая бедная ў мястэчку і не мае чаго есці... Ураднік біў яе бізуном. Марта не прызнавалася. Сцяла зубы

і маўчала. Нават ні разу ад болю не крыкнула. Гэта яшчэ больш угнявіла ўрадніка. Ён прымусіў Марту працаваць дзесяць дзён на сваёй цагельні: «за парасё».

Калі мы, дзеці, прыбеглі на цагельню, ураднік любавіўся напаленай цэглай. Ён пакруціў сівыя вусы. Яго вочы дзіка бліснулі. Ён зірнуў на сялян і весела абвясціў:

— Хто пройдзе босы па цэглах, таму дам рубля!

Пачуліся галасы:

— Мы не прывыклі да лёгкага хлеба.

— Мне яшчэ рана ў пекла.

— Твая цэгла, сам пяткі грэй.

— Такіх аматараў у нас няма.

— І за дзесяць рублёў не хачу.

Ураднік кпліва паглядзеў на людзей, дастаў з кішэні срэбраны рубель і давай падкідваць яго на далоні.

— Вось гэты рубель дам, хто хоча?

— А рубель не фальшывы?

— Не жартуй!—разлаваўся ўраднік.—Ну, хто хоча?

— Я!—крыкнула ўдава Марта.

— Ты?!—здзівіўся ўраднік.

— Кінь, Марта, квапіцца на такія рублі!—крыкнуў хтосьці з сялян.

— Пайду!—сказала Марта.

Ураднік пажартаваў:

— Ідуць у танцы абадранцы! І ні разу не крыкнеш ад болю?

— Прывыкла я да болю. Пан ураднік ведае...

Ураднік строга на яе зірнуў.

— Добра!—сказаў ён.—Калі хоць раз застогнеш ад болю, не дам ні капейкі.

— Не застогну...

Ізноў пачуліся галасы:

— І я дам грыўню!

— І я прыкіну залатоўку!

— Няхай будзе і мая саракоўка!

— І мой мужычок—бедны-медны пятак!

Людзі рагаталі. Даставалі серабро. Загарэліся вочы. Пачаліся спрэчкі: «Крыкне Марта ад болю ці не?»

Паставілі яшчэ адну ўмову:

«Марта павінна ісці павольным крокам, не спяшаючыся...»

Гераіня дня стаяла спакойная, толькі праз меру часта церабіла пальцамі свае зрэбныя лахманы. Худая, сінявокая, чорнавалосая ўдава пазірала на свае ногі ды крывіла губы ва ўсмешку. Яе ногі бадай да кален былі пакрыты засохлай гразёй. Яны былі патрэсканы. Падашва ног была тоўстая. Відаць Марта спадзявалася на засохлую гразь на нагах.

— Ну, Марта!—сказаў ураднік.—Пара...

Зноў пачуліся галасы.

— Не лезь, Марта!

— Аддам табе свой пятак і так.

— Яна-ж гэта для сіротак бедных...

— Ногі скалечыш—не лезь!

Ураднік заклаваўся:

— Не бунтуйце бабу!

Удава перахрысцілася кастлявай рукою і ўскочыла на гарачыя цэглы. Адлегласць у дзесяць пякельных крокаў была перад ёю. У яе вачах мільгнуў спалох. Яна сіснула зубы, пабяднела і пайшла на пятках. Пад нагамі ледзь дымілася... Людзі прытаілі дыханне. Кожная секунда здавалася гадзінаю. Марта закусіла губу вострымі белымі зубамі. Яе вочы расшырыліся. З іх цяклі слёзы.

Ураднік сказаў паважна:

— Мерным крокам!

Яна ступала цяпер на пальцах. З ног сачылася кроў. Са збялелага ілба цурком ліўся пот. З яе лахманоў клубілася пара. Вочы Марты зрабіліся круглыя і страшныя. Яна да крыві пракусала ніжнюю губу, каб не крычаць... Але па яе вачах відаць было, што ўсё нутро яе крычала... Мы, хлапчuki, задрыжэлі.

— Звар'яцела Марта...—шапталіся людзі.

Ураднік моўчкі тапоршчыў вусы.

Марта прайшла агнёвыя дзесяць крокаў. Саскочыла. Усунула ногі ў вільготную гліну і так жаласліва застагнала, што мы, хлапчuki, заплакалі.

Людзі палажылі перад Мартай прайграныя імі грошы.

Ураднік кінуў ёй срэбраны рубель і сказаў:

— Малайчына! На! Вось дзе чэсна зарабіла! Два пуды жыта купіш за мой рубель. А за тое серабро—сала здабудзеш.

Грошы ляжалі ў траве. Марта на іх і не зірнула. Яе вочы былі заплюшчаны. Па худых шчаках цяклі слёзы, змешаныя з лотам. Яна працягла войкала і стагнала. Яе стогны нагадвалі гуд жорнаў. Зубамі яна выбівала дроб.

Людзі засароміліся і пайшлі, як нешта ўкраўшы. Ураднік соваў ёй у рукі серабро. Грошы выпадалі з яе змярцелага далоні. Усё цела яе ўздрыгвала. Марта была голасна, без слоў.

Мы, хлапчuki, заходзіліся ад усхліпванняў.

— Вон адгэтуль! Прэч!—крыкнуў на нас ураднік.—Каб тут вашай нагі не было! Чэрці!!

Мы ўцяклі.

І цяпер, як успомню гэты выпадак, мяне прабірае дрыж. Аж два месяцы ўдава Марта лячыла ногі. Затое яна ку-

піла на зацірку два пуды жыта і пару фунтаў сала для галодных дзяцей...

У кожную нядзелю мы з Фолем стаялі ў вялікай карчме сярод натоўпу і глядзелі, як гуляюць людзі, як п'юць і танцуюць. Мы з цікавасцю слухалі гарманістаў і спевакоў.

У карчме вызначаліся тры чалавекі. Яны гаварылі вершы, прыдуманья імі.

Адзін з іх—мельнік Барткевіч. Чалавек чорны, як цыган, гадоў пад пяцьдзесят, у белай ад мукі шапцы. Ён складваў смехатлівыя вершы аб панах і шляхце. Апавядаў у рыфму аб тым, як на тым свеце мужыкі кідаюць паноў у катлы са смалою і падсмажваюць.

Слухачы рагаталі.

Другі—кравец Юз'ік—спяваў пад гармонік жартаўлівыя частушкі, якія тут-жа прыдумляў.

Трэці—селянін Гейне—складваў жаласлівыя песні аб каханні, аб сірочай долі. Ад яго вершаў дзяўчаты станавіліся сумнымі, жанчыны плакалі.

Хлопцы і дзяўчаты падхоплівалі вершы непісьменных песняроў і распаўсюджвалі іх вусна па ўсёй ваколіцы. Усе частавалі паэтаў гарэлкай. Кожны з іх меў сярод сялян сваіх прыхільнікаў.

Мельнік Барткевіч аднаго разу прыдумаў такую байку.

Звяры і птушкі пашкадавалі гаротных мужычкоў. Уздумалі яны павесяліць народ, наладзіць для яго вяселую камедзь. Камісіянеры прывезлі ім з Мінска фарбу, капялюшыкі, панскую вопратку, залатыя дрындушкі, парыкі, вусы—і ўсё, што трэба. Воўк апрануўся пад пана Чапкоўскага. Дзікі кабан зрабіўся панам Багдановічам. Мядзведзіха—паняй Чапкоўскай. Ласіха—паняй Багдановічыхай. Буслы адзеліся панічамі. Сарокі—паненкамі. Лісіца насунула ксяндзоўскую спадніцу. Сабакі зрабіліся панскімі цівунамі і аканомамі. Звяры і птушкі размалявалі сабе морды акурат, як у паноў. Нанялі дудара, скрыпача, гарманіста і цымбаліста, і пайшоў кіятар па вёсках народ весяліць.

Спачатку людзі палохаліся, кланяліся нізка, не падыходзілі блізка. Потым прывыклі. Лясныя скамарохі падрабілі панскія галасы і гаварылі мужычкам:

— Паны прышлі вас весяліць, да сябе ў маенткі прасіць, панскае дабро дзяліць. Спіны ў паноў свярбяць, дык трэба іх дубцамі і каламі ратаваць.

Музыкай зайгралі, а камедыянты танцавалі. Народ спачатку здзівіўся панскім выбрыкам. Потым яму гэта спадабалася.

— Дык прыдзіце церабіць нас. Будзем вас чакаць у палацах. Вам-жа няма чаго нас баяцца: вас, мужыкоў, многа, а нас, паноў, мала.

І пайшлі мужыкі церабіць дубцамі і каламі спіны паноў Чапкоўскіх і Багдановічаў.

Пра гэту байку дачуўся пан Чапкоўскі. Ён запрасіў мельніка Барткевіча да сябе ў маёнтак і запрапанаваў яму службу палясоўшчыка. Абяцаў шмат грошай плаціць, каб Барткевіч больш языком не малаціў.

— Дык пан хоча, каб я выганяў з лесу мужыкоў? Каб я штрафаваў нашых баб за грыбы і ягады? Пан хоча зрабіць мяне сваім псом? Пан хоча купіць мой востры язык? Няхай сабе пан Чапкоўскі будзе пры сваіх грашах, а я—пры сваіх байках. Грошы раз-два—і з'еў чалавек, а разумнае слова жыве цэлы век.

Сказаў, плюнуў і пайшоў.

Зазлаваны пан Чапкоўскі нацкаваў на яго лютых сабак. Сабакі пакусалі Барткевіча. А праз некалькі дзён усе сабакі пана Чапкоўскага былі атручаны. Пасля гэтага Барткевіч прыдумаў аб ім новую байку.

Яшчэ адно дзіва было ў нашай ваколіцы—старэйшы брат майго сябра Фолі—крамнік Іося. Нізкі і тоўсты чалавек гадоў трыццаці, лысы, з маленькімі, мышынымі вочкамі, ён умеў перадражніваць усіх пасадзецкіх сабак і пеўняў. Ён падрабляў і чалавечыя галасы. Гэтымі фокусамі ён збіраў па нядзелях вакол сваёй крамы шмат народу. Ён вырабляў фокусы, а яго жонка Цыпа-Хава ў гэты час таргавала ў краме, як у кірмашовы дзень.

— Іося кукарэкуй... Іося, брашы!—камандавала Цыпа-Хава.

Ён кукарэкаў і брахаў. Народ сыпаў з карчмы ў Іоселеву краму. А калі гэта не памагала, Іося даставаў сваю скрыпку.

— Іоселева скрыпка гаворыць, як чалавек,—дзівіліся дзяўчаты.

Ён граў на сялянскіх вяселлях, на вечарынках у шляхты. Граў на любым інструменце, які пападаўся яму ў рукі: на гармоніку, на цымбалах, на жалейцы, на дудзе, на губным гармоніку, на карыне.

Возьме Іося пілу ў рукі—яна грала. Возьме пустую бутэльку, дзьмухне губамі—і бутэлька выдавала чароўную музыку. Возьме шклянкі, налье ў іх вады, дзе менш, дзе больш, праверыць гукі на шклянках; у якіх адбавіць вады, у якіх прыбавіць, пасля чаго пачынаў выстукваць па іх тоненькім дубцом розныя мелодыі—адно захапленне. Возьме Іося дзеля жарту пустую скрыпку з крамы, нацягне на яе ніткі замест струн і давай перабіраць пальцамі—граў так, што адна любата слухаць.

Увесь ён быў насычаны музыкай. Мне тады здавалася,

што калі Ёся тупне нагой аб камень—і мёртвы камень зайграе... Да гандлю ён не гадзіўся. У жыцці ён быў грубы, недапечаны, ледзь пісьменны. А як толькі браўся за які-небудзь музычны інструмент, дык зачароўваў людзей.

Яго хітрая жонка камандавала ім, як малым хлапчуком. Яна выкарыстоўвала яго талент для прыцягвання людзей у краму.

Заўсёды пасля абходу суседзяў я вяртаўся дамоў галодны, галодны.

Каптурніца

Маці сама шыла мне гарнітурчыкі. Бацьку і дзеду шыла штаны. Швейнай машыны не было. Ёй прыходзілася шыць рукамі. Галоўнай яе спецыяльнасцю былі каптуры. Яна майстравала каптуры для сялянак.

Аснову для каптуроў маці рабіла з простага палатна, верх—з разнастайных паркалёвых ласкуткоў. Аблямоўвала каптуры шоўкавымі істужкамі.

Зверху аздабляла каптуры дарожкамі з карунак. Карункі тырчэлі рубам, і каптуры нагадвалі дзівосныя кветкі—ці то павялічаныя рачныя лілеі, ці то агромністыя адуванчыкі. Для колераў і ўзораў фантазія каптурніцы мела прастор і разгон. На першы выгляд каптуры нібы рабіліся на адзін фасон. Але калі я добра прыглядаўся, дык не знаходзіў і двух аднолькавых. Кожны адрозніваўся чым-небудзь ад другога.

У гэтай сялянскай мадысткі не было лютэрка. Каб палюбавацца сваім творам, яна павінна была мець чыю-небудзь галаву. Галава знайшлася—мая. У працэсе работы маці прымервала каптуры на маёй галаве. Яна любавалася на каптур у анфас, у профіль і ззаду. Яна адыходзіла на некалькі крокаў, падыходзіла, заўважала неакуратнасці, знімала яго з маёй галавы, распорвала, зноў сшывала, зноў насоўвала мне на галаву і зноў правярала на вока.

Старыя сялянкі хвалілі яе работу. Ківалі, прыцмоквалі губамі і дзівіліся:

— Не каптур, а кветка...

Мне апрыкрыла выконваць абавязак манекена. Але зваяліца ад гэтага мне рэдка ўдавалася. Я цяпеў да тых часоў, пакуль мае равеснікі не пачалі мяне называць: «каптурная галава». Мне прышлося спыніць штодзённы абход мястэчка, бо з-за кожнага вугла мне спявалі на розныя лады:

— Каптурная галава! Каптурная галава!

Я не ведаў, дзе схавалася ад сораму. Прышоўшы дамоў, я са злосці ўкраў пяток каптуроў, убіў перад матчыным

акном на гародзе некалькі кійкоў і павесіў на іх каптуры на ўсю ноч. Раніцой я разбудзіў матку і сказаў ёй:

— Глядзі ў акно, каптуры выраслі на гародзе!

Маці ахнула. Кінулася мяне біць.

— Гэта-ж украсці маглі ўночы!—сварылася яна.

— Мяне хлопцы дражняць каптурнай галавой!—плакаў я.—Не хачу, каб ты адзявала каптуры на маю галаву! Не хачу!

— А есці хочаш?—гаварыла маці.—Як табе не сорамна... Быў такі разумны хлапец, а во скепціўся...

— Я зноў пачну кашляць і траціць прытомнасць,—страшыў я.

Маці была ў роспачы. Я збунтаваўся не на жарт. Не хачеў прымерваць каптуроў. Уцякаў з дому. Але мне стала шкода гэтай гаротніцы, якая на некалькі дзён перад гадавымі святамі або перад кірмашом сляпіла вочы цэлымі начамі—шыла каптуры, схіліўшыся перад невяліччай лямпачкай. Часта яе перамагаў сон. Яна засыпала і пальцы калода іголкай.

— Што рабіць?—думаў я.

І вось каптуры на тычках на гародзе накіравалі мяне на трапную думку. Я пабег да столяра—да рыжавусага дзядзькі Янкі.

— Маці прасіла, каб вы зрабілі балванок для каптуроў,—сказаў я.

— Што? Я не разумею.

— Ну, балванок, каб прымерваць на ім каптуры. Балванок такі, падобны да чалавечай галавы.

— А-а-а!—здагадаўся Янка.

Ён узяў сасновы чурбанчык і пачаў майстраваць спачатку сякерай, а потым геблем. Ён увесь час прыглядаўся да маёй галавы, каб надаць чурбанчыку патрэбную форму. Потым адрэзаў знізу роўна, каб чурбанчык стаяў на сталі.

— Маці пыталася, колькі трэба плаціць?—сказаў я.

— Пяць капеек.

Я прынёс дамоў чурбанчык. Ішоў гародамі, каб ніхто не бачыў. Я паставіў чурбанчык перад маткай на сталі, адзеў на яго каптур і сказаў:

— Во маеш замест маёй галавы. Трэба заплаціць столяру пяць капеек.

Маці глядзела і дзівілася.

— Уй, як добра! Ты нават не разумеш, як гэта добра...

Я пакрыўдзіўся:

— Каб не разумеў, дык не прасіў-бы Янку зрабіць.

З таго часу я вызваліўся ад прыкрага абавязку.

На Пятро ў нас адбываўся кірмаш. Сялянкі красаваліся

ў матчыных каптурах. У вялікім натоўпе вызначаліся знаёмыя каптуры на галовах сялянск.

Навакол Пасадца жылі ў старых хатках некалькі бедных удоў. Хлеба ў іх ніколі не бывала. Падраслых хлопчыкаў яны аддавалі ў пастушкі. Дачок—багачам у служанкі.

Аднаго разу прышла да нас удава Марта.

Ногі яе пасля хадзьбы на гарачых цэглах яшчэ былі хворыя, абверчаныя анучамі. Яна ступала да таго асцярожна, што яе крокаў не чуваць было. Нібы хадзіла над рэчкай па вузенькай кладцы. Марта сарамліва звярнулася да маці:

— Хаіміха, золатца, родненькая... Сымонка мой захварэў. Агнём гарыць хлопчык. Божанька, што мне рабіць? Чаборам паіла—Еўка старая дала. Да Карпухі схадзіла, вадой замоўленай паіла—не памагае. Трэба схадзіць да Мунькі татарына, каб на хлеб нашаптаў.

Жанчына рукі ламала.

— Пазыч, Хаіміха, на льякарства кавалак хлеба... Татарын свайго хлеба не дае, тады не паможа, кажа... Купіла-б, дык у мяне ўсяго залатоўка для татарына.

Маці моўчкі адрэзала акрайчык хлеба. Марта падзякавала.

Маці адварнулася да сцяны і кончыкам новага каптура, над якім працавала, выцерла вочы. Потым накінула на галаву вялікую хустку, якая акрывала яе да ног, узяла кош, кінула ў яго некалькі палатняных падшывак ад каптуроў у выглядзе торбачак і пайшла ў мястэчка, абышла крамы, корчмы, хаты. Потым яна прынесла ў хату ўдавы Марты цукру, хлеба, крупы, мукі і жменьку дробязі.

Разбойнік Ціхан

Бабуля, стоячы ля прыпечка, апавядала мне розныя гісторыі з мінулых часоў: аб яўрэйскім пагроме ў гэтай ваколіцы, аб страшных учынках разбойніка Ціхана і канакрада Шлёмки, аб тым, як цыганы мядзведзяў вадзілі тут на паказ, і аб прыгонне, які яна добра памятала.

Вось адно з яе апавяданняў.

З суседняга маёнтка пана Чапкоўскага ўдэк прыгонны. На начлезе воўк зарэзаў каня, і пан збіраўся за гэта строга пакараць прыгоннага конюха. Конюх, уцякаўшы, зайшоў у хату да бацькоў бабулі. Бабуля была тады маладой дзяўчынай. Бяглец папрасіў у яе кавалак хлеба на дарогу. Яна дала яму поўбулкі хлеба. Ён пайшоў у пушчу да разбойніка Ціхана. Калі за маладога бегляца пакаралі бізунамі яго бацьку, Ціхан падпаліў панскую абору. Згарэла шмат жы-

вёлы. Нейкім чынам пан Чапкоўскі даведаўся, што бабуля дала бегляцу хлеба. Прышоў з двара цівун і забраў спалоханую бабулю ў панскі двор. Яе там пакаралі бізунамі, потым надзелі ёй на ногі калодкі і пасадзілі на суткі ў цёмны падвал панскага палаца. Бабуля ад сораму хацела тапіцца. І вось аднаго разу ўночы прыходзіць да бацькоў бабулі той самы панскі бяглец, а з ім разбойнік Ціхан і Шлёмка-канакрад. Бабуля ім паскардзілася на пана Чапкоўскага.

— Мы за гэта пана Чапкоўскаму адплоцім!—сказаў Ціхан.

Праз некалькі дзён згарэла панскае гумно.

— І зноў прышоў да нас разбойнік Ціхан—вясёлы прыгажун, чорнавусы, а твар—кроў з малаком,—апавядала бабуля.

— Адплаціў я пана Чапкоўскаму і за тваю крыўду, дзеўка!—сказаў мне Ціхан, абняў і пацалаваў у галаву.

— Дзякую, дарагі...—шапнула я Ціхану на вуха.

Маці паставіла гасцям гарэлку, шабасовую рыбу, халу. Усе нашыя былі рады за такую адплату пана. А я была да таго шчаслівая, аж не ведала, што рабіць. Смяялася, скакала, спявала. Разбойнік Ціхан глядзеў на мяне, гладзіў доўгія вусы ды ўсміхаўся.

— А ты не баішся мяне, разбойніка?—запытаўся Ціхан.

— Не...—адказала я, паглядзела на яго і апусціла вочы. Ён такі быў прыгожы, аж мне сорамна было глядзець яму ў вочы.

Ціхан абняў мяне адной рукой ды сказаў:

— Не бойся мяне. Добрых людзей я ніколі не крыўджу.

Бабуля на хвіліну спыніла апавяданне, задумалася.

— Маладая я была. Годы мае рэчкай паплылі. Эх, божа мой! А такія людзі, як разбойнік Ціхан, служаць у руках усевышняга кіем для пакарання злых людзей!—растлумачыла мне бабуля ўчынак Ціхана.

Яе чорныя вочы, акружаныя густымі сеткамі зморшчынак, весела і молада засвяціліся.

Пра разбойніка Ціхана бабуля часта ўспамінала. Яна апавядала, што ён бедных людзей ніколі не чапаў. Наадварот—даваў ім грошы. А яго сябар, канакрад Шлёмка, краў коней толькі ў багатых.

Улетку жылі яны ў зямлянцы ў пушчы. І колькі паліцыя і салдаты ні шукалі гэтай зямлянкі—знайсці не маглі. Узімку яны, пераапанутыя купцамі, выязджалі ў другую губерню.

У кірмашовыя дні яны разгульвалі па вакольных мястэчках. Нікога не баяліся. Ён баяліся ўсе.

Ціхан даставаў для сваіх малайцоў гарэлку ў аднаго карчмара за дзесяць вёрст ад Пасадца. Там спыняліся і цыганы, што забіралі крадзеных коней у Шлёмкі. Зорах зваўся той карчмар. Ён меў ад Ціхана і сваю долю ва ўсіх гэтых справах.

За галаву Ціхана мінскі губернатар абяцаў тады вялікія грошы.

Аднаго разу ўночы ў карчме Зораха пілі гарэлку Ціхан і Шлёмка. Пасля таго, як за галаву Ціхана абяцалі вялікія грошы, ён, Ціхан, пачаў асцерагацца. Не верыў і Зораху. Ён прымушаў Зораха раней самому папробаць гарэлку, бо ў гарэлцы магла быць атрута.

У гэту ноч Зорах быў вельмі далікатны. Часта абнімаў Ціхана, стараўся дагаджаць, хваліў Ціхана за дабрату, за сардэчнасць, за адвагу. Скардзіўся Зорах, што падазраюць аб яго, Зораха, удзеле ў ціханаўскіх справах. Яму, Зораху, пагражае не меншая небяспека, чымся Ціхану і Шлёме, таму...

Зорах не дагаварваў.

— Дык чаго-ж ты хочаш, Зорах?—пытаўся Ціхан.

— Сам, Ціханка, разумеш... Ты-ж чалавек і разумны і справядлівы...

— Пароўну дзяліць?

— Ага... А то золата сабе забіраеш, а мне толькі се-рабро...

— За чарку гарэлкі хочаш браць роўную долю з маёй здабычы?! Ты, Зорах, на гнілых падпорах, згарыш, як по-рах. Ты мне не друг, а вораг.

Зорах апускае вочы і маўчыць.

— Зірні мне ў вочы, Зорах! Хачу пачытаць тваё чорнае нутро... Ну, зірні...

Зорах узнімае на Ціхана блуклівыя вочы. Ціхан на яго строга глядзіць. Зорах не вытрымлівае яго пільнага позірку і адварачваецца.

— У цябе не душа, Зорах, а цёмная студня. Ты нешта надобрае замысліў. Глядзі...

І зазлаваўся разбойнік Ціхан. Грукнуў кулаком аб сасновы стол так моцна, ажно стол расшчапіўся. Яго чорныя вочы бліснулі двума агнямі. Твар загарэўся. Вусы натапыр-шчыліся, як у тыгра.

— Чуеш, Зорах? Больш з табой ніякіх спраў мець не хачу. Арлу з савой—не па дарозе. А калі толькі ўздумаеш размяняць на залатыя імперыялы маю галаву, дык во, глянь...

Ціхан выцягнуў з халявы востры нож і бліснуў ім перад тварам Зораха.

— Брахнеш аба мне каму-небудзь, нібы курыцу зарэжу...
Чуеш?

— Ч-ч-чую...

Зорах дрыжэў з галавы да ног.

— Будзеш маўчаць?

— Б-б-буду... м-м-маўчаць...

— Хачу быць чэсным чалавекам, Зорах. Я табе і так лішняе даваў. На развітанне вярні назад мяшок серабра, што я табе пакінуў. Ты яго не зарабіў... Давай сюды!

Залемантаваў карчмар:

— Ціхан... родны...

Ціхан нецярпліва тупнуў нагой.

— Падзякуй, дурань, за сваю галаву. Я мог-бы табе даць яе ў рукі за цацку. Серабро бедным раздам. Табе-ж яно не падабаецца...

Ціхан вышаў на двор.

Была летняя ноч. Месяц яшчэ не ўзышоў, але ў небе, як залатыя дукаты, блішчэлі зоркі. Абапал дарогі, навокал цёмнага сілуэта карчмы, драмаў бор. Ледзь-ледзь шапацелі вершаліны. Шмат таямніц ведалі стагоднія барыны. Чулі яны часам стогны, плачы, ляманты. Тут не раз Ціхан сцэбаў бізуном прывязанага да дрэва лютага пана.

— Баліць?—пытаўся Ціхан у пана.—Так баліць і тваім мужыкам, якіх лупцуеш дзень-у-дзень на стайні. Ці-ж мужыцкая кроў не такая, як і панская? Ці-ж мужыцкая косць не такая, як і панская? Кожнаму баліць. А калі не перастанеш біць мужыкоў...

Ціхан выцягнуў з халявы востры нож і бліснуў ім перад панам.

— ... як курыцу зарэжу! Хлопцы, адпусціце пана! Няхай ідзе, куды хоча.

Драмаў бор вакол Зорахавай карчмы, толькі вершаліны ледзь-ледзь шапталі праз сон.

Зорах і Шлёмка прыцягнулі мяшок са срэбранымі манетамі і палажылі на спіну сівога жарабца Ціхана.

Каб было відней, Ціхан пабачыў-бы хітрую здрадніцкую ўхмылку на твары Зораха. Яго план хоць на палавіну ўдаўся. Атрад салдат з афіцэрам схаваліся за тры вярсты адгэтуль, ля хаты палясоўшчыка. Зараз войска павінна быць тут... Зорах умовіўся з афіцэрам, што рознымі спосабамі пастараецца затрымаць Ціхана.

Пачуўся тупат конніцы.

Ціхан пагнаў каня. За ім на другім кані паімчаўся Шлёмка. Войска крыху спазнілася. Зорах меркаваў, што салдаты зловяць яго гасцей у карчме. Не ўдалося.

Зорах затрымаў на хвіліну афіцэра і нешта шапнуў яму

на вуха. Афіцэр кіўнуў галавой, прышпорыў каня і пагнаўся ўздагон за Ціханам.

Спачатку Зорах збянтэжыўся, каб хаця Ціхан па дарозе мяшка з серабром не кінуў. Але хутка супакоіўся: «Калі Ціхан сказаў, што раздасць серабро бедным, дык так за хоча зрабіць. Ціхан моцны на слова».

А чаму Зораху было важна, каб Ціхан не скінуў з каня мяшка з серабром, аб гэтым даведаемся далей.

У летнюю ноч пагналася за Ціханам конніца з афіцэрам на чале. Разгарачаныя коні храплі. З ноздраў валіў дым. Бор напоўніўся гукамі, нібы казачныя цымбалы.

Зорах доўга чуў стукаты конскіх капыт, пошвісты. Гукі паволі заміралі ў сэрцы дрымучага бора. Зацікавіўся мясца. Ён узняўся над хваінамі, над карчмой, нібы чалавечы твар у профіль. Ён асвяціў профіль Зораха, які таропіў вочы ў асярэбраны шырокі тракт.

Раптам твар Зораха наліўся страхам:

— А што, калі Ціхан выратуецца?

Зорах успомніў яго бліскучы нож.

— А што, калі Ціхан крутымі дарожкамі паверне назад сюды? Не высахлі-ж мазгі ў Ціхана... Ён, пэўна, здагадаўся, што я, Зорах, навёў сюды салдат...

Карчмар ужо хацеў разбудзіць сям'ю і схвацца з імі ў лесе, але позна... Так яно і ёсць... Сюды едзе Ціхан... Чуваць гукі ў лесе... Зорах прыслухоўваецца. Гукі набліжаюцца... Зорах не мог крануцца з месца. Халодны пот цурком ліўся з ілба на бараду.

Ці можа гэта не Ціхан?

Пачуўся скрыпат калёс, галасы. Ехаў абоз камісіянераў. Паказаліся фурманкі—пятнаццаць фур. Ля карчмы яны спыніліся. Ажыў Зорах. Ажыла ноч. Камісіянеры распрагалі коней, насунулі ім на морды торбы з аўсом.

Раніцой конніца натрапіла на зямлянку Ціхана. Ціхан і Шлёмка бараніліся і загінулі, забіўшы трох салдат. Два ціханаўскія малайцы былі паранены. Ёх у кайданах пагналі ў Мінск.

Ніяк не натрапілі-б на зямлянку Ціхана, каб не мяшок серабра. Хітры Зорах, палажыўшы мяшок на спіну каня, непрыкметна пракалоў сцызорыкам дзірку ў мяшку. Пры ўцёках ад пагоні Ціхан не чуў, як пакрысе сыпаліся з мяшка грыўні і залатоўкі.

Па гэтай срэбранай сцежцы афіцэр, як развіднелася, павёў сваю конніцу ў ціханаўскую зямлянку. Усе сяляне ваколіцы хадзілі назаўтра ў лес збіраць грошы.

У тую-ж раніцу Зорах забраў сям'ю і лепшыя хатнія рэчы на камісіянерскія фуры і паехаў у Мінск. Карчма пуставала доўгі час.

Астаўшыся ў жывых ціханаўскія малайцы знайшлі Зо-
раха ў Мінску. Адзін з іх дастаў з халявы блісчучы нож.
Зорах атрымаў за здраду.

Майстры

Больш за ўсё я любіў дзедаву кузню. Дзед, сінявокі, з доўгай рыжай барадой, у чорнай аксамітнай ярмолцы ды ў акуларах, прымацаваных ніткамі замест аглабелек, здаваўся мне чарадзеем. На яго горне пад попелам у вуголлях жыў вечны агонь. Даволі было толькі пару разоў памахаць кіем кавальскіх мяхоў, каб з-пад попелу вырывалася некалькі сінява-залатых агнёвых саламандраў. На палічках ляжала шмат разнастайных інструментаў: малаткі рознай велічыні і формы, друшлякі, свярдзёлкі, розных выглядаў абцугі, лудзільнікі, далоты, рашпілі, напільнікі, цыркулі, ножніцы, лінейкі, трыкутнікі.

Ён браў вялізныя лісты медзі, рысаваў па іх розныя геаметрычныя фігуры і вырэзваў моцнымі ножніцамі. Я назіраў за тым, як ён зварваў медзь бронзай і рознымі кіслотамі, як ён на кавадлах і кавадзелках кругліў пасудзіну, пастукваў па ёй далікатнымі дубовымі малаткамі, як ён устаўляў донцы, як ён замыславатымі тоненькімі інструментамі выбіваў на медзі разнастайныя ўзоры—круглячкі, пункцікі, лісточкі, ромбы, ланцужкі. Я глядзеў, як ён варыў кісель з волава і цынка, а потым адліваў у форму на пернічкі. Гэтымі пернічкамі ён лудзіў пасуду. Пасуда блішчэла ўнутры, як серабро. Рознымі мазямі, парашкамі, скурай ён наводзіў яркі глянец зверху. Пасуда блішчэла золатам. У яе можна было глядзець, нібы ў люстэрка. На сонцы яна адкідвала дзівосныя снапы праменьняў. Ён рабіў усё гэта з замілаваннем мастака. Ён працаваў не спяшаючыся. Ён сам любавалася працэсам работы і мала зарабляў. Бабуля на яго за гэта крыўдзілася.

Да мяне дзед часта зварочваўся з такімі словамі:

— Эх ты, дуда! Як падрасцеш—навучу... Гэта-ж вялікая хохма (мудрасць) рабіць глякі, конаўкі, каструлі, кварталы, кватэркі, гарнцы. Трэба ведаць матэматыку, каб трапіць у патрэбны памер. Вось як, дуда мая!

У кузню к дзеду заходзілі розныя людзі пагутарыць і панюхаць тыгуну. З наведвальнікаў памятаю трох—рыбака Лук'янскага, бондара Данілу і паляўнічага Вышамірскага.

Рыбак Лук'янскі прыносіў у кожную пятніцу рыбу на шабас і лічыўся ў нас сваім чалавекам. Ён дзівіўся на дзедаў спрыт тварыць прыгожую медную пасуду. Нават вучыцца гэтаму рамяству ўздумаў. Дзед згадзіўся было ву-

чыць Лук'янскага, але нічога з гэтага не вышла. Дзед глядзіў бараду і казаў:

— Позна, дуда, вучыцца пачынаеш. Я з маленства гэтым займаюся. А табе, Пранук, колькі год?

— Сорак год і тры месяцы.

Дзед засмяўся.

— Вось каб табе было дзесяць год і тры месяцы! Ужо лепш рыбу лаві да канца жыцця. А то рыбацтва забудзеш і медніком не зробішся. Памрэш, дуда, прыдзеш на той свет і захочаш у рай. А ў цябе запытаецца святы Абраам..

— Не Абраам, а Пётра...—папраўляе дзеда Пранук.

— Можа і Пётра,—згаджаецца дзед.—А святы Пётра ў цябе запытаецца: «Ты што за чалавек?» «Мяднік», скажаш. «Калі навучыўся?» «У сорак год і тры месяцы вучыцца пачаў», скажаш. «Які з цябе мяднік?!»—здзівіцца святы Абраам, гэта значыць, святы Пётра.—«Нам майстры патрэбны, а не партачы». Пацярэбіш патыліцу, дуда, і пойдзеш у пекла. «Хто ты?»—запытаецца ў цябе старшы чорт Сотан. «Рыбак!»—скажаш. «Усё жыццё рыбу лавіў?» «Не!—скажаш,—толькі да сарака год і трох месяцаў». «А цяпер табе колькі?» «Восемдзесят год і тры месяцы», скажаш.

Лук'янскі яго папраўляе:

— Сто год і тры месяцы, скажу.

— Добра,—згаджаецца дзед.—«Сто год і тры месяцы», скажаш. А старшы чорт Сотан зазлудецца: «Дык ты-ж за апошнія шэсцьдзесят год забыў сваё рыбацтва. Мы такіх рыбакоў не прымаем!»

Дзед засмяўся:

— Будзеш ты хадзіць сто, а мо' і тысячу год ад рая да пекла, ад пекла да рая, і нідзе табе прытулку не дадуць. У адным месцы будзеш недапечаным медніком, у другім—перапечаным рыбаком. Ты ўжо лепш займіся сваім рыбацтвам. А за рыбу я табе буду медную пасуду даваць. Так ужо пастаўлен свет: адзін тое робіць, другі—сее. На, дуда, тытуну панюхай! Ад гэтага мазгі яснеюць...

Бондар Даніла з суседняй вёскі заўсёды спыняўся па дарозе ў дзедавай кузні. Ён быў адных год з дзедам. Галіўся кавалкам касы,—як ён сам гаварыў,—і твар яго быў заўсёды парэзаны.

Лыжкі, цэбры, вёдры і начоўкі Данілы славіліся на ўсю ваколіцу. Ён быў не меншым майстрам за майго дзеда. Абодва яны шчыра шанавалі адзін аднаго.

Неяк раз зімой Даніла вёз на саначках вялізны цэбар і спыніўся ля дзедавай кузні панюхаць тытуну.

— Дзень добры, Лэйзарка!

— Добры дзень, Данілка!

Дзед задзівіўся на цэбар:

— Ай-яй-яй, які беленькі—сыр ды і годзе... А гладкі які—лобата! А лёгкасць, а зграбнасць...

Дзед пастукаў па цэбры драўляным малатком.

— Звініць...

Дзед пацягнуў носам.

— А як добра пахне...

Дзед задумаўся на хвіліну.

— Мне-б на пасхальныя буракі...

— Дык вазьмі, Лэйзарка.

— Колькі?

Даніла махнуў рукой.

— Эт!

— Што «эт»?

— Нічога не трэба плаціць.

— Як гэта?!

— А так...

Дзед зняў з паліцы медны гаршчок, пашараваў да блеску анучай і паставіў перад бондарам.

— Як залаты!—залюбаваўся Даніла.

— Падабаецца?

— Ага...

— Гэта табе, Данілка.

Бондар заартачыўся:

— Ховай божа! Ён-жа даражэй каштуе за цэбар...

— Я табе так даю, а не за цэбар. А шчырасць твайго сэрца, Данілка, з якой ты мне падарыў цэбар, не купіш ні за якое золата. А мой гаршчок—глупства...

— У цябе, Лэйзарка, сапраўды залатое сэрца.

Старыя расчуліліся, нюхалі з табакеркі і чхалі, чхалі.

Мядзведзі Вышамірскага

Вышамірскі быў намнога старэйшы за майго дзеда. Ён быў каморнікам. Яго хутарок стаяў на другім канцы мястэчка. Хата яго была пабудавана на гарадскі лад—высокая, з вялікімі вокнамі, з галубятняй у выглядзе прыгожай вежы, з верандай, аплеценай жывым хмелем. У хаце віселі клеткі з канарэйкамі, чыжыкамі, вавёркамі. У сенцах жыла прывязаная на ланцужку лісіца. Была ў яго доўгая палоска зямлі, агароджаная навакол высокім частаколам. Ён жыў з трыма незамужнімі дочкамі, якіх у нас звалі паненкамі.

На сваім невялікім кавалку зямлі Вышамірскі веў культурную гаспадарку. У яго быў добра агледжаны, чысценькі садок, рыбная сажалка, некалькі калод пчол, гарод, канюшына і кавалак сенакосы. Былі пракапаны канаўкі для

стоку вады, бо яго палоска зямлі знаходзілася ў нізіне ля возера. Над канаўкамі былі пароблены высокія прыгожыя маскі. У цэнтры яго зямлі стаяла альтанка з круглымі каляровымі акенцамі. Уся яго зямля была абсаджана ліпамі. На некаторых з іх гняздзіліся буслы. Дзесяткамі год гэты своеасаблівы аматар характыва не пакладаючы рук працаваў на сваім кавалачку зямлі, які ператварыў у надзвычайна прыгожы куток.

Мне, малому хлопчыку, здавалася, што гэта рай. Голубы Вышамірскага ляцелі над мястэчкам. У сіняве неба яны здаваліся снежнымі. Яго буслы ўляталі на паляванне на балота, а нанач вярталіся ў свае гнёзды на ліпах.

Любімым заняткам Вышамірскага было паляванне. У маёй памяці ён ужо быў слабы, непрацаздольны. Гаспадаркай пад яго доглядам займаліся дачкі.

За Вышамірскім бегаў яго вечны сябр—стары пёс Лютня. Абодва яны дажывалі свой век. Вышамірскому асталася адна ўцеха—успаміны, якімі ён дзяліўся з людзьмі ўсяе ваколіцы. Яго лічылі за манюку, бо ён апавядаў такія дзівосныя гісторыі з свайго паляўнічага жыцця, якім, сапраўды, цяжка было верыць.

Невысокага росту, худы, з чыста выгаленым тварам, ён хадзіў ад хаты да хаты і частаваў людзей паляўнічымі апавяданнямі. Улетку ён насіў белую палатняную вопратку і такі-ж капялюш. Зімою ён быў апрануты ў футру. На галаве—цёплая шапка.

Калі-ні-калі Вышамірскі прыносіў дзеду ў кузню мёд і яблыкі. Дзед кідаў работу, запрашаў Вышамірскага ў хату і частаваў чаем.

Вышамірскі апавядаў розныя прыгоды са свайго паляўнічага жыцця, галоўным чынам пра паляванне на мядзведзяў. Такіх апавяданняў у яго было шмат.

Аднаго разу ён сустрэўся з мядзведзем адзін-на-адзін, лоб-у-лоб. Мядзведзь выхапіў з яго рук стрэльбу, зламаў яе папалам і кінуў. Абхапіў Вышамірскага лапамі ды хацеў задушыць. Пёс Лютня ўскочыў мядзведзю на спіну і давай кусаць. На хвіліну мядзведзь выпусціў Вышамірскага з лап і пачаў скідваць з сябе Лютню. Вышамірскі выхапіў нож, каб зарэзаць мядзведзя, але мядзведзь зноў наваліўся на яго, кінуў на зямлю, а Лютня скок на мядзведзя.

Выпадкова натрапіў на іх другі паляўнічы. Ён папаў куляй у самае вуха мядзведзя. Аднак мядзведзь паспеў моцна пакалечыць і Вышамірскага і Лютню.

Вышамірскі расшпіліўся і паказаў на грудзях і спіне страшныя глыбокія рубцы—сляды кіпцюроў і зубоў звера.

Ён і другі раз раптоўна трапіў на мядзведзя. І Выша-

мірскі і Мішка аслупянелі ад такой нечаканай сустрэчы. Вышамірскі выхапіў табакерку і сыпнуў нюхальным тытуном Мішку ў вочы. Мядзведзь на хвіліну аслеп, зажмурыў вочы, зароў, завуў, хацеў кінуцца на Вышамірскага. Вышамірскі адскочыў за дрэва. Мядзведзь з усяго імпэту стукнуўся лабацінай аб хвою і паваліўся. Вышамірскі стрэльнуў у яго пару разоў і прыкончыў.

У трэці раз ён папаў на спячага мядзведзя. Разлёгся валасаты пан Міхайла на імху, як на пярыне, бахматыя лапы пад галаву падлажыў і соладка храпе, як той касец пасля працы. А на тое ліха Вышамірскі пакінуў стрэльбу ў хаце палясоўшчыка. Упершыню ў жыцці такое глупства зрабіў. Хто-ж гэта мог падумаць, што за поўвярсты ад лесніковай хаты касалапяя паны Міхайлы адпачываюць пасля полудня?!

Стаіць Вышамірскі ля калматага асэсара і думае:

— Што рабіць? Ціханька пайсці назад? А мо' ў гэты час прачнецца Міхайла і кінецца яму на спіну... Не рухацца з месца? Ад чалавечага духу прачнецца і так паглядзіць яго лапай, што Вышамірскаму будзе капут... А сонца бязлітасна пячэ. Навакोल пахне дурманячым багуном. У Вышамірскага дыбам валасы становяцца, шапку ўзнямаюць...

І стукнула адважняя думка. Ён прыгнуўся да самага вуха мядзведзя ды з усяе сілы гукнуў:

— Гу-у-у-у!—і адскочыў за высокі корч-вываратню.

Пан Міхайла ўсхапіўся ні жывы, ні мёртвы. Працёр лапай спалоханыя вочы. Узняўся на ногі. Прайшоў, як п'яны, некалькі крокаў, паваліўся і ўткнуў морду ў мох.

Вышамірскі яшчэ не верыў, што мядзведзь скончыўся ад страху. Кінуўся ў леснікову хату па стрэльбу, схапіў яе і яшчэ не паспеў вярнуцца назад, як пачуў стрэл. П-п-оўх!—аж водгаласкі пайшлі. Прыбег.

Ля мядзведзя стаіць паніч Прушынскі з блізкага маёнтка ды горда вусы падкручвае. Яшчэ дыміцца курок яго дубальтоўкі.

— У самую галаву папаў,—хваліўся паніч Вышамірскаму.

А яму Вышамірскі на гэта:

— Лёгка было панічу папасці ў галаву мёртвага мядзведзя...

— Як-жа гэта?!—ускіпяціўся паніч.

— А вось так, як паніч бачыць,—сказаў Вышамірскі.—Як паваліўся пры мне мядзведзь, як уткнуў морду ў мох, так і цяпер ляжыць.

І Вышамірскі апавядаў панічу, як усё гэта здарылася.

Паніч заартачыўся, слухаць не хоча.

— Мой мядзведзь!—кажа Вышамірскі.

— Мой мядзведзь!—кажа паніч.

Паніч затрубіў у рог. Прыбеглі яго людзі і хацелі забраць мядзведзя. Вышамірскі падняў гвалт. Паляваў тады ў лесе і ўраднік Ясінскі. Той прыбег на крык і даведаўся, у чым справа.

Вырашылі запрасіць доктара, каб ён ускрыў мядзведзя і паглядзеў, ці той скончыўся ад разрыву сэрца, ці ад кулі. Так і зрабілі.

Паніч падкупіў доктара. Доктар сказаў, што ад кулі паў мядзведзь. Мядзведзя забраў паніч. Вышамірскі падаў у суд. За паляўнічы гонар яны судзіліся некалькі год. Усюды выйграваў паніч. Вышамірскі падаваў усё вышэй і вышэй—браў верх паніч, які ўсюды падкупліваў судзіяў.

Яшчэ шмат апавяданняў расказваў Вышамірскі пра мядзведзяў.

Аднаго разу мядзведзь унадзіўся ў яго пчолы. Псаваў калоду за калодай. Тады Вышамірскі паставіў капкан. Мядзведзь папаўся жывы. Прышлі цыганы. Адкупілі мядзведзя. Закавалі ў ланцугі. Прабілі яму нос напаленым дачырвана жалезам. Прадзелі праз нос кальцо і пагналі ў мядзведскую смаргонскую акадэмію на навуку. Тады цыганы ў горадзе Смаргоні абучалі мядзведзяў розным фокусам, пасля чаго вадзілі іх па гарадах і гэтым зараблялі на хлеб.

А вось адзін каваль знайшоў у лесе маленькага Мішачку. Прынёс дамоў. Выгадаваў. Мядзведзь зрабіўся ручным. Ваду насіў. Малатком у кузні працаваў. Жорны круціў. Дзяцей калыхаў, як нянька. Нават песні спяваў. Усё-ўсё ў хаце рабіў. Часам яго запрагалі ў воз. Ён вазіў сена. А як ён на вечарынках танцаваў—о-го-г-оо-о! Увесь народ весяліў!

І яшчэ адно апавяданне!

Кожны раз, калі Вышамірскі гаварыў «і яшчэ адно апавяданне», ён дадаваў:

— Каб я з гэтага месца не ўстаў, калі маню!

Адзін мужычок, звалі яго Хомка, паехаў у панскі лес мох дзёрці. Надзёр моху поўны воз. Бачыць ён—пара медзведзянят гуляе на сонцапёку. Яны лагодненькія, калмаценькія, смяшлівыя, як тыя дзеці. Кульгікаюцца, качаюцца па зямлі, скачучь, тоненькімі галаскамі візгочуць. Забаўляюцца. Хапаюць адно аднаго за вушкі. Жартуюць. Міны забаўныя строяць. Глядзіць на іх Хомка і рагоча—тэатр!

Любуецца на іх мужычок. А медзведзянаткі яшчэ дурненькія. Не разумеюць, што трэба ўцякаць ад чалавека.

Тут Хомка ўспомніў, што ў вёску прыехаў цыган-мядзведнік. Ён скуплівае малых медзведзянят для скамарохаў. Не раз Хомка сам бачыў гэтых скамарохаў з мядзведзямі:

— А ну, Мішка, люльку куры!

Мішка курыць.

— А ну, Мішка, танцуй!

Мішка танцуе.

— А ну, Мішка, спявай!

Мішка раве.

Хомка ўзяў медзведзянят, пасадзіў на воз і павёз дамоў. Аднак не пашанцавала Хомку. Цыган-мядзведнік паехаў. Хомка ў сенцах прывязаў медзведзянят, карміў, паіў і чакаў, пакуль мядзведнік вернецца назад.

Быў якраз час жніва. Жалі бабы на панскім полі. Тут над імі стаялі прыганятыя з бізунамі. Той-жа паніч Прушынскі разгульваў па полі са стрэльбай. А поле было ля самага лесу. Тут-жа пад дрэвамі, у цяньку, ляжалі ў кашолачках малыя дзеці. Сасолачкі смакталі. І вось не агледзеліся людзі, як да дзяцей падкраўся мядзведзь і хапнуў Хомкіна дзіцё разам з кашолкай. Агледзеліся людзі. Хомчыха ўзяла плач, лямант, крык:

— Дзіцяне родненькае... Дзіцяне міленькае... Дзіцяне бедненькае...

А мядзведзь нясе сабе дзіцё павольна, асцярожна. Паніч нацэліўся са стрэльбы ў мядзведзя.

— Не страляй, панічок! Не страляй...—загаласіла Хомчыха.—Яшчэ дзіцёнка застрэліш.

— Дурная ты!—сказаў паніч.—Няхай лепш куля трапіць у дзіцё, чымса дзіцё ў зубы і кіпцюры мядзведзя... Лягчэйшая смерць.

Няпрошаны абаронца мужыцкіх дзяцей цэліўся ў малое дзіцё... Выстраліў.

Пошчакі разлягаліся па лесе. Мядзведзь паваліўся і яшчэ здолеў асцярожна паставіць убок кашолку з дзіцем.

— Дзіцё жывое! Жывое! Жывое!—закрычалі жнейкі на розныя галасы.

Паніч аж заскрыгатаў зубамі. Цэліўся ў дзіцё ды не папаў. Вось няўдалы стралец... Гонар быў яму даражэй за мужыцкае дзіцё.

Пабегла Хомчыха па дзіцё. Падняла кашолку і ўзрадавалася:

— Дзіцё цэленькае! Смяецца, дурненькае... Дзякую панічу...

У гэтую-ж хвіліну з лесу выскачыла мядзведзіха, вырвала з рук Хомчыхі дзіцё і знікла ў лесе.

Дзівіліся людзі, а Хомчыха качалася па іржышчы ды галасіла:

— Дзетка мая, маленькая... Дзетка мая роднёнькая...

Паніч склікаў паляўнічых з усёй ваколіцы. Нарыхтавалі аблаву. Мядзведзіхі і след прастыў.

Суседзі радзілі Хомку панесці малых медзведзянятак у лес на тое самае месца, дзе ён іх узяў.

Хомка так і зрабіў.

У тую-ж ноч чуе Хомка—нехта стук-стук у акно. Ён падышоў, бачыць—за акном мядзведзіха стаіць ды лапай, як чалавек, не раўнуючы, грук-грук па шыбе.

Пабаяўся Хомка выйці з хаты. Затое Хомчыха смела выскачыла—матка... Сэрца маткі заўсёды чуе і кепскае і добрае.

Мядзведзіха падняла з зямлі дзіцё і падала мацеры ў рукі. Хомчыха падзякавала. Мядзведзіха нешта зараўла ў адказ. Паглядзела на Хомчыху, паслухала, як тая плача і смяецца ў адзін і той самы час, выцерла лапай вочы ды спакойна пайшла на гумно, а адтуль—у лес.

Хоць дзіцё жыло ў мядзведзіхі цэлы тыдзень, але было вясёлае і ружовенькае—лепш чым у маткі. Мядзведзіха не адбывала-ж прыгон. Відаць акуратна карміла чалавечае дзіцянё сваім мядзведскім малаком.

Дзіцё расло дужае, здаровае. Вырас добры хлопчык. Як ён пачаў хадзіць, яго ўсё цягнула ў лес. Аднаго разу ён пайшоў у лес—і, колькі яго ні шукалі, не знайшлі.

— Пэўна, ваўкі з'елі,—гаварылі людзі.

Усё лета палясоўшчыкі скардзіліся, што хтосьці крадзе ў іх хлеб і мёд.

І вось у самую восень, калі надышлі халады, хлопчык вярнуўся дамоў.

— Дзе-ж ты быў?

— У мядзведзяў...

— Як гэта?

— Захацелася да іх. Вось я і пайшоў...

— Чым-жа ты жывіўся там, сыноч?

— Мядзведзіха прыносіла мне хлеб і мёд.

Кожны раз, канчаючы гэта апавяданне, Вышамірскі гаварыў:

— Каб я з гэтага месца не ўстаў, калі маню!

І ён уставаў з месца і ўхадзіў дамоў, абапіраючыся аб кіёк.

— Хлусіць Вышамірскі,—гаварыў дзед.

— лепш разумная мана, чымся неразумная праўда,— апраўдвала Вышамірскага бабуля.

Верабей і цар Саламон

У гадавыя святы дзед любіў выпіць. Аднаго разу ён быў да таго п'яны, ажно хістаўся на нагах. Дзед пачаў скардзіцца, што хата старая і ў ёй нельга жыць.

Хістаючыся, ён вышаў з хаты, узяўся за вугал і сказаў да бабулі, якая выбегла за ім:

— Пераварну хату, тады Анупрэй збудуе мне новую!

Ён узяўся абодвума рукамі за вугал і давай натужвацца.

— Кінь, яшчэ падарвешся,—крычала на яго бабуля.

— Пераварну! Усю зямлю дагары нагамі пераварну!— харахоліўся дзед.—Я дужы, як Гірша-Меер каваль! Я гнеўны, як разбойнік Ціхан! Я строгі, як ураднік Ясінскі!

Тут-жа стаяў Анупрэй і рагатаў.

Калі дзед працверазіўся, Анупрэй з яго пачаў жартаваць.

Дзед адказаў свайму домаўласніку байкай:

— Цар Саламон пабудаваў у Іерусаліме хорам. Усе цары Усхода і Захада прыехалі да яго на ўрачыстасць. Яны любаваліся хорамам. Сцены былі з горнага каменя. Дах—медны. Унутры хорам быў аздоблены золатам і серабром. Цары Усхода і Захада хвалілі пабудову. «Ніякая сіла не зварухне такі гмах з месца»,—гаварылі яны. У гэты час на медным даху хорама стаяла пара верабеек і слухала гутарку цароў. Верабей, які на царскім піру дзеўбануў драбінку хлеба з лужыцы віна, быў п'яны. Ён зарагатаў пісклявым галаском і сказаў другому вераб'ю: «Глупства гавораць людзі. Я вось тупну нагой—і хорам разваліцца ў пыл і пясок». Цар Саламон, якіразумеў мову звяроў і птушак, прыслухоўваўся да гутаркі вераб'я. Ён кіўнуў да вераб'я пальцам. Верабей адразу працверазіўся, спалохана ўзляцеў на дарагі пярсцёнак Саламонава пальца, на які паказаў яму цар, пакланіўся і запытаўся: «Чым маленькі падданы можа службыць вялікаму цару?» Цар Саламон усміхнуўся і сказаў: «Зараз-жа ўзляці на дах, тупні нагой ды разбуры мой хорам. А калі ты гэта не здолееш зрабіць—мой востры меч зніме тваю галаву з плеч». Верабей задрыжэў ад страху, узмахнуў крыльцамі, нізка пакланіўся цару і сказаў: «Няхай цар Саламон жыве тысячу год. Ці-ж ты перад сваімі жонкамі часам не пахвалішся? Вось і я пахваліўся перад сваёй жонкай. Даруй, вялікі цар». «Дарую,—сказаў цар Саламон.—А за тое, што ты так разумна выкруціўся, дазваляю табе збудаваць гняздо на адной з высокіх веж майго хорама».

Скончыўшы байку, дзед дадаў:

— А цяпер, Анупрэйка, я табе пакажу, што я не хваліўся!

Дзед узяў кол, падсунуў пад трухлявы вугал хаты, і ўся сцяна захісталася.

— Ды ты, Лэйзарка, хату разбурыш,—устрывожыўся Анупрэй.

Праз некалькі дзён мы перабраліся ў Анупрэву пуно, і Анупрэй са сваімі сынамі перасыпаў сцены хаты, падняўшы яе на некалькі вянцоў.

Бацькава скрыпка

З бацькам мне прыходзілася сустракацца рэдка. Ён выязджаў у лес раніцою, калі я яшчэ спаў. Вяртаўся дадому ўвечары, калі я ўжо таксама спаў. З сабою ў торбачы маці яму давала хлеб, сыр, кругое яйцо, медную місачку, лыжку, соль, часам бутэльку малака. Сваю торбачку ён заўсёды хаваў у вялікай торбе з аўсом для каня. Ён прыгатаўліваў сабе ля рэчкі арыгінальную ежу: набіраў у місачцы вады, засольваў, накрываў туды кругое яйцо і еў з хлебам. Адпачываў ён па суботах. Дзед быў ім незадаволены: бацька нестаранна маліўся богу, часта зусім не маліўся. Улетку ён увесь суботні дзень пасвіў каня. Узімку ён карміў яго аўсом. Конь быў заўсёды гладкі, дагледжаны. Маці скардзілася, што ўсе яго заробкі з'ядае конь.

Аднаго разу бярвяно ўдарыла бацьку па назе, і ён прахварэў некалькі тыдняў. Ён сядзеў на ложку з забінтаванай нагой і смяшыў мяне сваімі жартамі. Я не ведаў, што ён такі вясёлы і дасціпны. Калі боль нагі зменшыўся і ён ужо мог ступаць па падлозе, ён дастаў з камода скрыпку ды іграў старадаўнія яўрэйскія мелодыі. Ён таропіў мройныя чорныя вочы праз акно ў лес і іграў сумна-сумна... Ён часта імправізіраваў мелодыі, фантазіраваў. Іграў ён заўсёды ціха-ціха, нібы камусьці наігрываў сакрэт, ці перад невідочным блізкім сябрам скардзіўся на сваё жыццё. Я слухаў загіпнатызаваны, зачараваны. Ком падступаў мне да горла, і я ўцякаў, каб не заплакаць.

Даўгакрылы бусел

У гэты час даўгакрылы бусел прынёс мне з неба ў хату першую сястрычку Марыю.

Так мне тлумачыла жвавая бабулька, калі нарадзілася мая першая сястра. Пры гэтым бабуля белай крэдай начырталала лінію па сценах хаты і нешта ўдумліва шаптала.

Я вельмі злаваўся на даўгакрылага бусла. Навошта яму было прынесці сюды маленькую Марыю? Няхай-бы яна жыла сабе над воблакамі. Справа ў тым, што са з'яўленнем маленькай Марыі ўся ўвага маці і бабулі была аддадзена ёй. У мой дзіцячы маленькі свет укралася першая зайздрасць. На некаторы час маці забыла пра свае каптуры і пра мяне. Разам з бабуляй яна купала малютку, пелянала і спявала песню над яе зыбкай, што вісела пасярод каморкі, прывязаная да бэлькі на вярхоўках, нібы кабінка да паветранага шара.

Люлі, Мэрачка мая,
Люлі, дочанька мая.
Пад калыскай беленькай
Стаіць козлік шэранькі.
Пойдзе козлік на таржок,
Мэры купіць піражок,
Міндальчыкі, цукерачкі
Ў залатых паперачках.
Люлі-люлі-люленькі...

Даўгакрылы бусел атруціў маё сэрца нечаканай крыўдай. Я хадзіў адзінокі і ад злосці біў кіем крапіву, што разрасталася за вугламі нашай хаткі. Пры гэтым я прыгаварваў:

— Вось табе, злы бусел! Вось табе, злая Марыя!

Гадзінамі я сядзеў на краі дарогі. Па небе імчаліся ў бок лесу караваны ружовых і белых воблакаў. Яны здаваліся мне выраем буслаў і маленькімі Марыямі. Па тракце праязджалі караваны з таварамі. Пахла дзёгцем. Скрыпелі калёсы. Коні ледзь-ледзь цягнуць вазы. Што хвіліну лёска пугі і ядраныя лаянкі камісіянераў-фурманаў рэжуць паветра. А на вазах сядзяць розныя людзі, мужчыны і жанчыны пад парасонамі. Вось адзін утаропіўся ў расчыненую на яго каленях кнігу.

— Адкуль яны едуць і куды яны едуць?—задаваў я сабе запытанне.—Ці гэта не тыя мудрацы зямлі, пра якіх так часта гаворыць мой дзед? Ці гэта можа з племені тых асілкаў, што трымаюць сонца на сваёй спіне, нібы медны таз? А можа ўскочыць у адзін з гэтых вазоў ды гайдануць далёка-далёка: на самы край свету... І няхай сабе маці і бабуля няньчуцца са сваёй Марыяй... Бусел на крыллях не аднясе мяне дамоў...

Часта па дарозе імчаліся конна маладыя паненкі ў чорных амазонках з паляўнічымі стрэльбамі за плячыма. Часта на прыгожым фаэtone каталася старая пані Чапоўская з двума белымі сабачкамі на каленях.

Бабуля навучыла мяне знімаць шапку перад панамі. Аднаго разу нейкі смяшлівы паніч з залатым пяром у дзі-

восным капелюшы кінуў мне ў шапку плітку шакалада. Ніхто з нас не ведаў, што гэта. А дзед забараніў мне папробаваць плітку на смак. Ён гаварыў:

— Не еш, дуда! Можа на сала свіным смажылася...

Есці сала лічылася ў нас вялікім грэхам.

Я аддаў шакалад майму сябру—шэраму кату. Ён з'еў, пасля чаго мы з ім гулялі вакол хаты: ён гнаўся за мною, я—за ім.

Я доўга сумаваў па тым, што бусел прынёс маёй мацеры маленькую Марыю. Ох, гэты бусел! Ён бязлітасна разбурьў мой супакой. Усе мне здрадзілі, усе мяне забылі...

Дазволена цэнзурай

Адзін дзед, слаўны добры майстар, скромны мастак, творца прыгожых бліскучых пасудзін, не здрадзіў мне. Не глядзячы на з'яўленне ўнучкі, старшы ўнук быў яму паранейшаму дораг. Пры абедзе ён садзіў мяне побач з сабою за стол. Раней чым сабе, дзед накладваў мне ежу ў алавяную місачку. Потым ён даставаў з ніжняй палічкі кніжнай шафы сіняватую бутлю з чыстым спіртам, наліваў сабе ў срэбраны ўзорчаты келішчак, адным глытком выпіваў, закусваў густапасоленым хлебам, зноў ставіў бутлю і келішак у шафу і спакойна садзіўся абедцаць. У дзеда быў заведзены парадак есці моўчкі. Калі я пры ядзе звяртаўся да яго з запытаннямі, ён дабрадушна адказваў:

— Еш, дуда, і маўчы, а то ластаўка на тваім языку гняздо саўе.

Пасля абеды ён браў мяне з сабою ў кузню.

Заўсёды на вечарах дзед сядзеў пры сталі над тоўстым фаліянтам. Перад ім стаяла лямпа на меднай падстаўцы свайго вырабу. Ён ківаўся ўзад і ўперад у чорнай яр-молцы, чытаў упоўголос рэчытатывам, пасля кожнай фразы задумваўся, глядзеў на вісячы сямісвечнік і ціха, працягла напяваў. Я паглядаў на аграмадны дзедаў цень на сцяне, і мяне агортвала дрыма. Калі ён зноў пераходзіў да чыткі, я прачынаўся. Дзед тады выносіў мяне праз сенцы ў камору маіх бацькоў і распранаў.

Аднаго разу дзед мне даў грошык на цукерку. Я пайшоў у краму і замест цукеркі купіў белы аркуш паперы. Дома я склаў паперу ў маленькую кніжачку і папрасіў маці, каб сшыла. Потым я дастаў з дзедавай шафы чарнільніцу, ручку і том бібліі. На шырокім тапчане я расчыніў том на першай тытульнай старонцы і давай у сваю кніжачку перапісваць адтуль незразумелья мне друкаваныя літары. Па нейкай справе дзед прыбег з кузні.

— Ай, дуда!—спалохаўся ён.—Біблію чарнілам зальеш...

— Я-ж пішу!—пахваліўся я.

Дзед паглядзеў, што я пішу ў сваёй маленькай кніжачцы, і заківаў галавой ад дзіва.

— Дык ты-ж, дуда, сапраўдны друкар! Бач, як друкуе. Цюцелька ў цюцельку!

— Пачытай, дзед, што я надрукаваў...—папрасіў я.

— Гэта не па-яўрэйску, і я не разумею,—сказаў дзед і паклікаў маці. Яна прачытала:

«Дозволено цензурой».

— Ах, дуда, «доз-во-ле-но цен-зу-рой»... Бачыш, які ты ў мяне разумны!.. Га? Калі «дозволено цензурой», дык я табе куплю «алефбейс» (алфавіт). А бібліі не чапай. Яна дарагая. Абальеш чарнілам. Я больш строгі за цензуру. Яна дазваляе, а я забараняю.

Я пакрыўдзіўся.

— Буду маляваць на кніжачцы пеўнічкаў...

— Малой, дуда, пеўнічкаў...

Праз тыдзень камісіянеры прывезлі з Мінска яўрэйскі алфавіт, надрукаваны на адным баку вялізнага, у поўстала, аркуша паперы. Дзед наклеіў алфавіт на картон і пачаў па вечарах вучыць мяне грамаце. Мне было тады пяць з палавінай год.

Пры кожным маім поспеху на алфавіт падаў медны грошык.

— Гэта анёл з неба кідае, бо добра вучышся!—гаварыў дзед.

А калі я спаймаў над маёй галавой дзедаву руку з новым грошыкам, дзед рагатаў не менш за мяне і пахваліў:

— Ніколі не паддавайся на абман, дуда мая, ніколі!

Праз некалькі тыдняў я ўжо бегла чытаў малітвеннік. У сувязі з гэтым я зрабіўся хатнім духоўнікам сваёй непісьменнай бабулі. Я кожную раніцу чытаў уголас малітвы, а бабуля шаптала за мною слова ў слова. Да мяне гэту работу выконвала маці. Абавязак быў вельмі нудны, бо я яшчэ ніводнага слова не разумеў па-стараяўрэйску, а словы малітвы былі на гэтай мове. Кожны дзень бабуля ўзнагароджвала мяне за такую ранішнюю службу салодкай сушанай морквай і арэхамі.

Таямніцы неба і зямлі

У мястэчку была другая беззямельная сям'я—Борух і яго жонка Сора. Яны жылі на другім канцы мястэчка ў маленькай хатцы, знутры і знадворку аблепленай глінай. Борух—стары, нізкага росту, чалавек, з вялікай галавой на шчуплых плячах—браў на вучобу трох-чатырох дзяцей. Яго жонка Сора хадзіла з кошыкам шкляннай пасуды па

вёсках. Яна прадавала пасуду ці абменьвала на прадукты, і з гэтага яны жылі. Борух займаўся тайнай наукай «кабаллы». У кожную раніцу ён хадзіў на блізкае возера на абрад «святога амавення». У кожную поўнач ён уставаў, абсыпаў галаву попелам у знак жалобы, садзіўся на зямлю і аплакваў зруйнаванне храма Іерусалімскага. Часам удзень ён хадзіў у лес, дзе ў самоце вывучаў таямніцы неба і зямлі. Дзень-у-дзень ён пісаў нейкі філасофскі трактат. Яго ў ваколіцы лічылі святым чалавекам. Да яго на парады прыходзілі і беларусы.

У сем год мяне аддалі ў науку да Боруха. У яго вучыліся дзеці пасадзецкага багача-карчмара. Яны былі на шмат старэйшыя за мяне і вучылі талмуд. Я ніколі да гэтага часу не бываў у хатцы Боруха. Я з цікавасцю аглядаўся па кутках хаціны і заўважыў, што тут уся пасуда са шкла і гліны, лыжкі—драўляныя, гліняныя падсвечнікі, злепленыя груба ім самім. Падлога была гліняная. І рукі і твар самога Боруха мелі колер гліны. Ён вечна дыміў люлькай—старасвецкай бурштынавай з доўгім, у два аршыны, плеченым цыбуком. Хлопцы карчмара былі гультаі, і Борух часта спакойна і ўдумліва паганяў іх канчуком-шасціхвосткай.

— Вучыцеся, бычкі!—гаварыў ён пры гэтым.

Некалькі гадзін у дзень ён займаўся выключна мною. Раздзел за раздзелам чытаў са мной біблію, тлумачачы бегла значэнне старажурэйскіх слоў. Ён мяне ніколі не біў. Апрача гэтага ён кожны дзень аддаваў гадзіну на вусную размову са мною. Ён мяне называў сваім «духоўным сынам». Тлумачыў, што ўсё на зямлі бог—нябесны ганчар—выляпіў з гліны. З гліны мы вышлі ды ў гліну вернемся. Чалавечая душа,—гаварыў Борух,—божая іскра. Бог даў чалавеку дабро і праўду, а чорт—зло і фальш. І вось у вечным змаганні між сабою дабра і зла, праўды і фальшы праходзіць чалавечае жыццё, нібы малюсенькая кропля ў акіяне вечнасці, нібы дробны чаўнок у бурлівай стыхіі несупыннага патоку. Аграмадныя светлыя вочы Боруха свяціліся двума страшнымі аганькамі. Ён мяне заварожваў.

Борух растлумачыў мне ўсю механіку зямлі і неба.

Зямля ляжыць на хвалях вялікаводнага Укіёнуса. Зямлю акружае вялізная рыба-Левіятан, што вечна трымае свой хвост між зубоў. Калі-б Левіятан выпусціў хвост і выпрастаўся-б, дык ад гэтага ўзняліся-б хвалі да самага неба, уся зямля апынулася-б пад вадою, як у часе першага пату.

У вялікіх пустэчах, дзе чалавек не мае доступу, знаходзяцца ў падзямеллях бочкі з віном ад часоў Ноя—некалькі тысяч год. А там-жа на мурожных горах пасецца

агромністы бугай. Рагамі ён падпірае аблокi. А калі ён пачынае рыкаць, тады ў нас грываць грывоты.

Над зямлёю вісіць сем нябёс. Кожнае неба падпіраюць анёлы, такія высокія, што калі-б па такім анёлу пайшоў чалавек пехатой, дык ад пят да галавы ён дабраўся-б за пяцьсот год. На анёлах усюды вочы. Мы іх бачым і называем зоркамі. На сёмым небе знаходзіцца Адэнай, Шэхіна і Руах-Гакойдаш—нешта падобнае да хрысціянскай троіцы. Яны знаходзяцца ў раі. З імі разам жывуць праведнікі-цадыкі. Там на кіпарысе вісіць арфа цара Давіда, на якой іграе вецер. Музыка ў шэсцьдзсят разоў прыгажэйшая за музыку на зямлі.

Надыйдзе час, калі сам бог зловіць рыбу-Левіятана, зарэжа агромністага бугая, дастане старое Ноева віно і наладзіць пір для сваіх цадыкаў-праведнікаў. Ежа і пітво будуць у шэсцьдзсят разоў смачнейшыя, чымся на зямлі.

Хедэр

Калі я дома расказаў дзеду аб гэтых гутарках, яму гэта не спадабалася. Ён забраў мяне ў Боруха і аддаў у хедэр к другому рэбэ (настаўніку). Зваўся ён—рэб Залман. Ён быў касавокі з чорнай густой барадой старадаўняга асірыйца. На руках ён меў па шэсць пальцаў. Адным сваім выглядам «шэсцярэнь» наводзіў страх на вучняў. У яго «хедэры» (школе) пачаліся мае сапраўдныя пакуты.

У цёсным пакоі пры адным стале сядзела каля дзесяці хлопчыкаў. Сядзелі мы безвыходна па дванаццаць гадзін. З дому нам прыносілі есці. Дзень быў падзелены на чытку малітваў, бібліі і талмуда. Прыблізна гадзіна часу аддавалася на чыстапісанне па-стараяўрэйску і на вывучэнне першых чатырох правіл арыфметыкі. Вольнымі ад хедэра мы бывалі поўдня ў пятніцу і поўдня ў суботу. Два разы на год вучні хедэра мелі канікулы—месяц вясною і месяц увосені.

Усе дзесяць вучняў маліліся і чыталі разам уголас. У хедэры стаяў незвычайны шум, нібы гулі некалькі раёў пчол. Кожны з вучняў лічыў такую нудную і аднастайную вучобу за катаргу. Рэбу прыходзілася ўбіваць «божую навуку» ў галовы вучняў кулакамі. Ён біў нас бязлітасна дзень у дзень. Дамоў я прыходзіў з хедэра заўсёды падрапаны, з апухлым тварам. Бацькі на гэта не звачвалі ніякай увагі.

За цяжкія праступкі рэб Залман караў нас бізунамі па голым целе, як прыгоннікаў у часы паншчыны. Я помню два такія пакаранні.

Я вельмі любіў маляваць. Рэбэ гэта лічыў непрыстой-

ным заняткам і забараняў «псаваць паперу». Аднаго разу ён знайшоў у мяне размаляваны аркуш паперы: чалавечкі, дрэўцы, хаткі, жывёлы. Рэбе за гэта ўсыпаў мне некалькі гучных аплявух. Тут-жа хтосьці з вучняў данёс, што я на першай старонцы бібліі намаляваў свінку. У набожных яўрэяў свіння лічылася нячыстай жывёлай. За гэту свінку рэбэ сарваў з мяне вопратку, кінуў мяне на ўслонак, загадаў маім таварышам трымаць мяне за рукі і ногі, а сам сцёбаў мяне цвёрдай дзягай па голай спіне...

У другі раз я ўчыніў таксама цяжкі «грэх». Гуляючы з дзецьмі ў суботу ў лесе, я натрапіў на суніцы. Паводле закона іўдзейскай рэлігіі ў суботу збіраць ягады няможна, бо гэта работа. А субота—дзень адпачынку. З'явілася нястрымнае жаданне папробваць спелых пахучых суніц. Я разважаў так: «Зрываць ягады рукамі божым законам не дазволена, але адразу з кусткоў зрываць ротам і есці можна. У суботу-ж яўрэі не посяць...» Я лёг на зямлю і давай прагна есці суніцы...

— Грэх! Грэх!—крычалі мае таварышы і ўцяклі дамоў раней за мяне.

— Грэх... Грэх...—звінела ў маіх вухах.

Царыца Шабас

Дамоў я ішоў адзін. Дзеці ўжо раструбілі на ўсё мястэчка пра мой вялікі грэх перад царыцай Шабас.

У гэты дзень сам бог адпачываў пасля стварэння свету. У гэты дзень і грэшнікі ў пекле адпачываюць. Пра Шабас напісан цэлы том талмуда. Іўдзейская армія, якая даўней паўстала супроць рымлян, заўсёды ў шабас адпачывала, не баранілася. Рымскія легіянеры рэзалі іх у суботу, як ягнят. Так кажа легенда. Ёсць мора Самбатыён, дзе на востраве жывуць веліканы—Маісеева племя. Каб ніхто з людзей не мог туды дабрацца, з неба несупынна падаюць у мора Самбатыён каменні. Толькі ў шабас там спакойна.

А я паквапіўся на суніцы...

Што скажа маці і бабуля пра мой учынак? Яны-ж гатуюць ежу ў пятніцу і ў шабас адпачываюць. Нават карову самі не дояць. Вады з крыніцы не прыносяць і лямпы самі не запальваюць. Усё гэта робіць удава Марта. А ў пятніцу на захад сонца бабуля і маці ў чэсць Шабас запальваюць свечкі. Маці—у стаячых падсвечніках, а бабуля—у вісячым сямісвечніку. Яны моляцца на свечкі, засланяючы далонямі вочы, каб не глядзець на святы агонь... У шабас і дзеці не растуць... трава на полі не расце... крамы і корчмы зачынены...

А я паквапіўся на суніцы...

Што скажа на мой учынак дзед і бацька, якія ў шабас нічога не робяць? Што скажа столяр Янка, які ўмее спаваць шабасовыя песні на стараяўрэйскай мове? Што скажа мой строгі рэбэ? Ён адзін з самых адданных рыцараў царыцы Шабас. У буднія дні ён заўсёды грызе свае ногці—па шэсць на кожнай руцэ. Затое ў шабас гэты злы шэсцярэнь ніколі іх не трывожыць. У шабас і ногці яго адпачываюць.

А я паквапіўся на суніцы...

Сіняе шоўкавае неба. Залатое сонца. Жаўранкі спаваюць гімны царыцы Шабас. На лугах звіняць косы. Навокол радуецца жытняе поле, а я самы нешчаслівы на свеце хлопчык. Я здрадзіў царыцы Шабас. Мяне чакае кара, жудасная кара...

Я ўяўляю сабе царыцу Шабас у выглядзе нашай багатай карчмарыхі Златы: тоўстая, кароткая і злая, злая... На яе галаве капялюшык са штучнымі белымі кветкамі, чырвонымі журавінкамі і зялёнымі лісткамі. Над капялюшыкам красуецца пышнае пярэ павы. Яна царыца, у сіняй, колеру неба з залатымі крапінкамі, шоўкавай ратондзе. На грудзях—залаты гадзіннік. На тлустай шыі—тры нізкі бліскучага жэмчуга. На пальцах—залатыя пярсцёнкі з аметыстамі і карбункуламі. Голас у царыцы Шабас таксама злы і калючы, як у нашай карчмарыхі Златы.

Не люблю я царыцы Шабас, не гледзячы на тое, што ў яе дзень я напалавіну вольны ад хедэра. Бяда, што ў гэты дзень ты, як мёртвы—нічога рабіць нямажна... А вось гэтая-ж царыца—злая, як ведзьма—мае крыллі і лунае над паямі і лясамі. Яна сочыць за тым, каб яўрэйскія хлопчыкі ягад не збіралі ў лесе. Чым яўрэйскія хлопчыкі горшыя за неяўрэйскіх хлопчыкаў?

Мяне чакае рэбэ з цвёрдай дзягай у руках. Ён—кат, гад, разбойнік. Ён—агідны, люты чалавек.

Каб гэта наш вядзьмар Карпуха зачараваў мяне ў цялушку, у рабенькую цялушачку з лысінкай на ілбе. Я пабрыкваў-бы па полі і не баяўся-б ні царыцы Шабас, ні рэбэ. Маці шукала-б мяне, клікала-б, звала:

— Дзе ты, сыноч?

А я не хлопчык, а цялушка.

Каб я ведаў чароўнае слова—перакінуўся-б у зязюльку. Я паляцеў-бы ў блізкі лес і, не гледзячы на Шабас, кляваў-бы суніцы, брусніцы, чарніцы... А то ўзляцеў-бы на зялёную вярбу ля нашай хаты. Маці пыталася-б:

— Дзе ты, сыноч?

А я з вярбы: «ку-ку! ку-ку!» Потым узняўся-б у сіняе неба, з імпэтам кінуўся-б уніз на агідны твар рэбэ і давай яго кляваць і драпаць кіпцюрамі.

Было-б таксама някепска, каб я быў хаця-б аўсяным каласком на нашай страсе. Іх шмат на даху нашай хаты. Дзед мне гаварыў, што іх тут сам бог сеіць. Гляджу сабе са страхі на далёкі тракт... На мяне садзіцца залатая пчолка, прыгожы матылёк. Дожджык мяне палівае, сонейка грэе, ветрык калыша... Мне так добра—не трэба маліцца. Я вольны ад нудных псалмоў, ад нецікавага талмуда. Я расту і ў Шабас, і ніхто мяне не карае за гэта...

Ахоплены такімі дзівоснымі марамі, я не заўважыў, як апынуўся сярод мястэчка. Рэбэ мяне чакаў на вуліцы. Хтосьці са школьнікаў яму ўжо данёс аб маім учынку.

Рэбэ паглядзеў на мяне строгімі і вясёлымі вачыма. Чужое няшчасце яму заўсёды прыносіла радасць. Ён схаліў мяне за руку і пацягнуў у хедэр, каб пакараць за суныцы—за парушэнне святой суботы.

У хедэры рэбэ пачаў зрываць з мяне вопратку. Я змагаўся з усіх сіл. «Гад, каршун»,—крычаў я. Я кусаў свайго ката за рукі, рваў яму бараду, драпаў твар, брыкаўся, галасіў. А ён сарваў з мяне ўсю вопратку і пачаў біць дзягай. Чым больш я змагаўся, тым мацней ён мяне біў.

Абодва мы былі акрываўленыя—і я і рэбэ.

Ні бацькі, ні дзед за гэта на рэбэ не пакрыўдзіліся. Толькі добрая бабуля, прыкладваючы халодныя кампрэсы да маёй акрываўленай спіны, пралівала нада мною горкія слёзы.

У другую суботу я, праклінаючы і Шабас і рэбэ і ўвесь свет, зноў пайшоў у лес. Цяпер я ўжо наўмысне збіраў ягады рукамі. А дома я сказаў, што калі мяне рэбэ будзе біць за ягады, кінуся ў возера і ўтаплюся.

І я і мае таварышы ўзненавідзелі хедэр, дзе нас, малых, калечылі і фізічна і маральна.

У дзесяць год я ўжо някепска ведаў стараяўрэйскую мову. У бібліі і талмудзе я ахвотна чытаў раздзелы, насычаныя легендамі і апавяданнямі. Рэлігійна-філасофская частка была вельмі схаластычная. Апісанне яўрэйскіх звычаяў і законаў было нудна чытаць. У дзедавай бібліятэцы я натрапіў на зборы легенд і казак аб розных святых: «Шывхе баал шэм», «Ялкут», «Цэна Урэна» і шмат іншых. Кожны раз перад сном я імі зачытваўся. Дзівосная фантастыка аб анёлах, чэрцях, русалках, чараўніках і святых, распісаных у падобных кніжках яркімі фарбамі, падохалі мяне, дзівілі і захаплялі.

С н ы

У сне я іх бачыў, гэтыя казкі, у жывых карцінах, у новых дэкаратыўных перастаноўках.

Я гуляю ўвечары са сваімі школьнымі таварышамі па

выгане за мястэчкам. Павольна надыходзіць ноч—цёмная, цёмная. Мне боязна. Я тулюся да таварышоў. Яны пачынаюць свістаць і люлюкаць. Яны дзіка рагочуць. Аказваецца, што гэта не мае таварышы, а чэрці... Я з усіх сіл бягу дамоў. Чэрці гоняцца за мною—хочуць зацягнуць на непраходнае балота, у багну. Я ледзь выратаваўся ад іх, ускочыў у хату. Бацька спіць. Я буджу яго і расказваю пра свае страхі. Ён слухае, выпучвае вочы, высоўвае доўгі язык і пачынае рагатаць. Гэта зусім не бацька мой, а чорт. Я зусім не ў роднай хаце, а ў старым млыне. З возера выходзіць на грэблю карагод голых даўгавалосых русалак. Пад куваканне жаб яны, маўклівыя і сумныя, танцуюць. Яны акружаюць мяне, шчакочуць, хочуць зацягнуць у аір, у возера. Яркі месяц асвятляе іх прыгожыя твары. Замест кашуль яны ахутаны туманам. Мяне цягне да гэтых русалак. Яны надзіва прыгожыя. Але тут мая пагібель. Русалкі хочуць мяне ўтапіць. Яны зараз мяне утопяць. Яны зацягнулі мяне ў ваду. Я прачынаюся.

Бабулі роднай апавядаю свой сон.

Яна ўважліва слухае. Супакойвае мяне. Раптам на яе ілбе вырастаюць рогі. Яна ўся абрастае шэрсцю...

Гэта-ж зусім не мая бабуля, а страшная ведзьма. Яна хоча мяне зарэзаць і з'есці. Яна ўзнялася ў паветра, паляцела, трымаючы мяне вострымі кішчюрамі, як у каршуна. Мы ляцім з ёю над мястэчкам. На дахах стаяць хлопчыкі і глядзяць. Мы з ведзьмай апынуліся ў глухім лесе. Яна расклала вогнішча. Старая ведзьма-людаядка хоча кінуць мяне ў агонь. Я прашу літасці. Здалёку даносіцца да мяне жаласлівы плач маці. Яна шукае мяне. Я крычу і... прачынаюся.

Хатнія акружаюць мяне. Пытаюцца, што мне снілася. даюць мне вады ў конаўцы. Я гляджу на іх і баюся. Я і наяве думаю, што мяне акружаюць чэрці...

— Ты, мабыць, перад сном «крыяс-шма» не чытаў,— строга мяне папракае маці.—Трэба маліцца перад сном, тады нячысік не будзе табе балматаць на вуха.

Вялікі проігрыш

З таго часу, як бацька ўдарыў нагу бярвяном і пражварэў некалькі тыдняў, ён кінуў займацца возкай лесу на рум. У сплаўны сезон ён наймаўся ў лясных купцоў прыказчыкам пры сплавах, а зімой ён жыў «з паветра». Конь у яго быў заўсёды. Бацька гаварыў, што без каня жыць не можа—яму нудна.

Ад дзеда бацька аддзяліўся. Яму апрыкрала дзедава набожнасць. У другім канцы мястэчка, насупраць хутарка

паляўнічага Вышамірскага, на зямлі карчмара стаяла пустая хата з прыбудоўкай для хлява і пуні. Бацька туды перабраўся. Карчмару плаціў дзесяць рублёў у год. Тут ён жыў «вольна», без дзедавага апякунства. Пасля сястры Марыі бусел прынёс нам у хату яшчэ хлопчыка і дзяўчынку. Маці перайшла ад шыцця каптуроў да вопратак. Удзень яна была занята дзецьмі і гаспадаркай. Уночы яна шыла. Швейнай машыны яна яшчэ не мела.

Бацька быў заняты скрыпкай і канём. Кожны тыдзень у чацвер ездзіў ён у мястэчка Даўгінава на кірмаш мяняць каня. Гэтым ён зарабляў. Яго тактыка была такая: выменьваць каня на горшага і атрымаць некалькі рублёў прыдатку. Новага каня, худога і слабага, за тыдзень адкормліваў і зноў—на кірмаш у Даўгінава. Зноў мяняў каня на горшага і прывозіў некалькі рублёў прыдатку... Калі яму часам не ўдавалася выменьваць свайго каня, ён прымаў удзел на кожным рынку пры такой-жа справе ў іншых. За гэта ён па звычаю атрымліваў «камісіённыя» з абодвух бакоў.

Ён зрабіўся знатаком на коней. Навакольныя сяляне заўсёды звярталіся да бацькі, калі трэба было каму-небудзь з іх купіць каня ці прадаць свайго. Бацька ездзіў з імі ў Даўгінава. За такія клопаты яму плацілі натурай—бульбай, збожжам.

Аднаго разу бацьку абманулі цыганы. Ён прывёз з Даўгінава такую дахляціну, што конь назаўтра здох. Я ўпершыню бачыў, як плакаў бацька. Маці на яго крычала:

— Сорамна плакаць па каню...

Бацька астаўся без дзела. Маці ўпотайку ад яго хадзіла да дзеда «пазычаць» грошы на пуд жыта. Тым часам бацька прыдумаў новую справу—мяняць гадзіннікі. У яго быў добры сярэбраны гадзіннік, які ён атрымаў у пасаг ад дзеда. Тактыка была такая-ж, як з коньмі: мяняць на горшы і браць прыдатак. Мяняў ён гадзіннік з пасажырамі, што праязджалі праз Пасадзец. Выменены гадзіннік ён аднаўляў: чысціў крэйдай, шараваў анучкамі, пакуль даводзіў гадзіннік і ланцужок да новага блеску, да зіхацення. Ён, канешне, гаварыў, што гадзіннік зусім новы... Гэты «новы» ён мяняў на горшы і браў прыдатак...

Але гэта справа была вельмі дробная, без разгону.

Кончылася яна, як з канём—даволі трагічна. Выменяў бацька гадзіннік, узяў пяць залатовак прыдатку, пашараваў яго да такога блеску, аж ён, гадзіннік, вочы сляпіў. Прылажыў гадзіннік да вуха і пачуў у ім падазроную хрыпотачку, нібы млявасць на яго напала. Бацька ўстрыжываўся і да-

вай кожную хвіліну прыкладваць яго да вуха. Заўважыла маці:

— Што з гадзіннікам?

— Ды нічога...

— Навошта кожную хвіліну тыцкаеш яго ў вуха?

— Мне вуха баліць. Кепска чую. Відаць прастудзіўся...— сказаў бацька.

— А божа-ж мой!—спалохалася маці.—Вуха баліць, а ты маўчыш...

— Ці-ж крычаць?

— На камфару, накапай у вуха—памагае.

Маці падала бацьку бутэлекку з камфарою. Бацька пайшоў на двор, накапаў камфары ў гадзіннік. Гадзіннік стаў. Бацька спалохаўся і пачаў яго трасці, як чалавека, які страціў прытомнасць. Спачатку гэта памагала. Гадзіннік прыходзілася ўстрахваць кожныя пяць хвілін. Потым—кожныя тры хвіліны, потым—кожную хвіліну. Урэшце гадзіннік зусім страціў пульс.

Тады бацька ўзяў іголку і пачаў поркаць у гадзінніку шрубкі—і гэта не памагло. Бацька панёс гадзіннік рыжаву-саму Янку на паратунак. Янка разняў яго на самыя дробныя кавалачкі, прачысціў і зноў склаў. Гадзіннік наравіўся. Ён сіпеў, як гадзюка, хархоліў і бурболіў, нібы топіцца і вось-вось яму надыходзяць канцы.

Так яно і было. Гадзіннік выпаў у бацькі з рук і зусім рассыпаўся. Бацька кінуў гадзіннік у рыбную сажалку Вышамірскага. Ланцужок ад гадзінніка ён ціха схаваў у камодзе. Вочы ў яго былі сумныя. Такія-ж вочы былі ў яго, калі ён схаваў аброць ад паўшага каня на печы пад бэлькай.

З чаго цяпер жыць? Што мяняць?

Больш не было ў бацькі чаго мяняць. Толькі раз шапкамі абмяняўся з суседам і ўзяў дзесяць капеек прыдатку... Тады бацька пазычыў у карчмара на процанты дзесяць рублёў, купляў на вёсцы то авечку, то цялушку і прынасіў на спіне дамоў. Мясa і скуру прадаваў камісіянерам на Мінск, а сабе пакідаў ножкі, пячонку, галаву і лёгкія. Гэта лічылася заробкам. Часам яму аставалася яшчэ і некалькі залатовак.

У той час вышаў закон аб манапольках для продажу гарэлки. Карчмар пабудаваў манапольку. Сядзельцам быў немец Карл Рэйтар. Па-яўрэйску ён гаварыў не горш за яўрэя. Удзень ён прадаваў гарэлку, па вечарах ён вучыў пасадзецкую моладзь гуляць у карты. Уцягнуўся ў гэту справу і мой бацька. Збіраліся ў нас. Цэлымі зімнімі начамі рэзаліся ў «дваццаць адно» і «шэсцьдзсят шэсць». Кожную

ноч маці хвалявалася, каб хаця бацька выходзіў чыстым— без пройгрыша і без выйгрыша.

Я сядзеў позна і таксама назіраў за гульнёй. Сумаваў, калі бацька прайграваў, радаваўся, калі выйграваў. У кон ставілася заўсёды адна капейка. Аднак аднаго разу бацька прагуляў рубель найўнымі і яшчэ астаўся вінаватым пару залатовак.

Я ўспомніў, што за такоё багацце ўдава Марта прайшла босымі нагамі па гарачых цэглах. Яна страшным болям зарабіла на два пуды хлеба для сваіх малых сіротак...

Калі ўсе разышліся, маці заплакала:

— За гэтыя грошы можна было купіць два пуды жыта...

— Горшая бяда была з канём і то выжыў,—казаў бацька.

Маці не ўнімалася:

— Сваімі рукамі выкінуць гэтулькі грошай...

— А мо' прыкажаш мне страляцца, як пан Багдановіч? Не бойся, тваіх маёнткаў я не прагуляю.

Якраз на той час адзін з тутэйшых памешчыкаў прагуляў у карты свае маёнткі, пасля чаго кончыў самагубствам.

Аднак, пасля гэтай ночы кончыліся карты. Бацька прадаў матчыны залатыя навушніцы, што купілі ёй на вяселле, прадаў яшчэ тое-сёе з хаты і зноў купіў каня. Ездзіў часта ў фурманкі, дастаўляў камісіянерам мясныя прадукты, і жыццё ў нас крыху палепшылася.

Бацька скардзіўся толькі на адно: яму цяжка плаціць рэбу за маю «навуку» дваццаць рублёў на год. Пры гэтых скаргах я заўсёды радаваўся. Я думаў, што бацька перастане за мяне плаціць, і я звольнюся ад ганебнага ненавіснага хедэра.

Гэтага не было. Аднаго разу бацька апошнюю қарову прадаў, пакінуў сям'ю без малака і заплаціў за мяне праклятаму рэбу дваццаць рублёў...

С а д

У мяне восеньскія канікулы. З усім імпэтам свайго сэрца імкнуўся на волю з хедэра яшчэ месяц да канікул.

Бацька пазычыў у карчмара на процанты пяцьдзесят рублёў і за пяць кілометраў ад Пасадца заарандаваў у пана Адольфа Мыслінскага сад. Бацька ўжо некалькі тыдняў жыве ў садзе.

Ён прыслаў па мяне фурманку. Я дапамагу яму вартваць сад. На нашым кані вез мяне стары дзед Мірон Сабалевіч. Гэта быў маленькі, як дзіцё, дзядок—з рэдзенькай бародкай, з чырвонымі ніткамі вакол паблеклых вачэй, чысценькі, у новых лапціках і падраным кажуронку.

Сын дзеда Мірона, пажылы селянін з чорнай, як сажа, барадой, служыў у пана парабкам. Яго звалі «чорнабародым Язэпам». Здружыўся я тады з сынам «чорнабародага»—з хлопчыкам маіх год—Тамашом. Ён быў пастушком.

Я—вартаўнік саду—даваў штодзень хлопчыку Тамашу яблыкі цішком ад бацькі, а ён, Тамаш, вучыў мяне па вечарах іграць на жалейцы. Я вельмі захапіўся жалейкай. Гэта была просценькая музыка лесу і поля, як-бы чырліканне птушак, журблівы смех ручаінікі. Жалейка мяне вельмі расчувляла.

У сад заходзіў дзед Мірон—непісьменны летапісец ваколіцы, стары творца пагаворак і філасофскіх пасловіц. Тоненькім, пісклівым, як у птушкі, галаском ён апавядаў майму бацьку былі з часоў паншчыны. Я і Тамаш таксама пільна прыслухоўваліся да гутаркі дзеда.

Лепшая зямля ваколіцы належала старому пану Мыслінскаму. Лугі, пахата, лясы, вёскі, сяляне—усё-ўсё было панскай маёмасцю... І дзед Мірон належаў пану. Пасля смерці старога пана яго пяць сыноў падзялілі між сабой спадчыну. Кожнаму з іх выпала па вялікаму маёнтку. Шмат хто з былых прыгонных засталіся «вольна» служыць у Мыслінскіх парабкахі.

Добра ведаю братоў Мыслінскіх: сярэдняга росту, шырокаплечыя, нізкалобыя, з маленькімі, мышынымі вочкамі. Па ўсёй нашай ваколіцы іх называлі «склютамі». У профіль яны нагадвалі сякеры. Вельмі скупыя і злыя паны Мыслінскія здзекваліся са сваіх парабкаў, бадай, не менш, чымся іх бацька са сваіх прыгонных. Мельнік Барткевіч аб іх склаў вострую і трапную байку пад назваю «Пяць вужакаў».

З апавядання дзеда Мірона я даведаўся, што старая пані Мыслінская вельмі любіла катоў. Лепшыя пакоі ў панскім доме займалі каты. Сама пані ўбірала іх у шаўковыя банцікі. Яны спалі на аксамітных падушачках, і іх абслугоўваў цэлы штат прыгонных дзяўчат. Спецыяльная кухарка гатавала ім ежу «па-англіцку»,—расказваў дзед Мірон.

Стары, люты пан сваімі рукамі скалечыў нямала народу. Аднаго разу, калі пан паехаў у лес на паляванне і апынуўся адзін у цёмным гушчары, на яго ззаду нехта напаў, накінуў яму мяшок на галаву, паваліў і да таго біў кулакамі, пакуль пан перастаў дрыгаць нагамі. Але, на жаль, пан ачухаўся, ачуняў. Пан падазраваў, што гэта работа Тодара, роднага брата дзеда Мірона, бо дачку Тодара пан аддаў суседняму пану за сабаку, і пан загадаў аднаму з сваіх шчырых пса-роў—шляхтуну Сымону Найдзі—павесіць Тодара...

Яго павесілі ў вялізнай панскай пуні, што стаяла на

бэразе возера, недалёка ад млына. Падмуроўку гэтай пуні я сам бачыў.

Чорнабароды Язэп араў панскае поле ад цямна да цямна. Я часта пазіраў на яго з саду. Сілуэт аратая з канём вызначаўся на фоне неба, як малюнак. Відаць было здалёк, як ён натужваецца, як ён, моцны, шырокаплечы, нагінаецца над сахой. Ён мне здаваўся асілкам. Я быў упэўнены, што ён можа за лета ўзняць цаліну на некалькі вёрст.

Неяк раз пад вечар чорнабароды Язэп араў ля самага саду. Падышоў пан Адольф Мыслінскі. Яму не спадабалася работа Язэпа. Вочы пана памутнелі, наліліся крывёй. Ён пачаў лаяцца самымі брыдкімі словамі, размахнуўся і ўляпіў чорнабародаму Язэпу пару гучных аплявух... Язэп не пахіснуўся. Твара Язэпа я не бачыў, але чуў голас пана:

«Бач, вочы якія! Разбойніцкія...»

Я быў здзіўлены, што такі асілак не бароніцца ад пана.

З таго разу я яшчэ бліжэй здружыўся з сынам чорнабародага—з маім равеснікам Тамашом. Кожны дзень, тоячыся ад бацькі, насыпаў яму за пазуху самых лепшых яблыкаў. Хлопчык так прагна іх глытаў, што захварэў на крываўку. Праз дзеда Мірона я пераслаў свайму сябру «лякарства»—шабасавую пшанічную булачку.

Рупны дзед Мірон пачаў заўчас майстраваць для Тамаша труну на вялізным панскім дрывотніку. Я глядзеў, як ён распілоўвае маленькай пілкай тонкія шурпатыя драціны. Буйныя слёзы ліліся з маіх вачэй. Дзед Мірон таропіўся паблеклым прыжмураным вокам у роўна парэзаныя драціны. Часта, вохкаючы і ківаючы галавой, дзед браў мяне на-вокамер. Я быў аднаго росту з яго паміраючым унукам...

Выжыў Тамаш. Я зноў даваў яму яблыкі, за што ён навучыў мяне наігрываць мелодыі на вялізнай піле бацькі—чорнабародага Язэпа.

Ужо як Тамаш вырас, ён налаўчыўся іграць на гармоніку і скрыпцы. Ён іграў на сялянскіх вяселлях полькі, кадрылі і маршы.

Ножыкі і пісталеты

Гэта быў адзіны выпадак, калі я праводзіў канікулы за некалькі кілометраў ад дома, у садзе.

У такі вольны час бацька вучыў мяне іграць на скрынцы. Але мяне больш вабіла да сябе дзедава кузня, дзе перад веснавымі і восеньскімі святамі бываў у дзеда самы гарачы час працы—ураджай на яго полі. Гаспадыні прыносілі лудзіць і пачыняць разнастайную пасуду. Я ўжо ведаў усю дзедаву алхімію пры луджэнні. За дапамогу дзед дазваляў мне час ад часу займацца і «сваёй» работай. Я тады спецыя-

лізаваўся на ножыках. Са старых кос выточваў лязо, з медзі рабіў тронкі з прыгожымі калечкамі для пояса. Сярод пастушкоў ваколіцы мае складныя ножыкі карысталіся вялікай славай. Такія ножыкі ў полі—о-го-го! Золата, а не ножыкі. За гэтыя ножыкі пастухі вучылі мяне плесці кашы з лазы, лапці. Яны адкрылі мне ўвесь навакольны свет на некалькі кілометраў. Ад іх я даведаўся, дзе якія грыбы і ягады растуць. Разам з імі я хадзіў у арэхі, на рыбу з вудамі і сеткамі. Яны адкрылі мне ўсе сакрэты лугоў, балота і лесу. Ад іх я даведаўся, дзе якія птушкі гнёзды ўюць, назвы птушак, дрэў, траў, навакольных вёсак. Разам хадзілі ў яблыкі па чужых садах. Усю жывую геаграфію ваколіцы я, дзякуючы пастушкам, вывучыў на практыцы. Гэта былі вандроўкі ў прыродазнаўства, гульні на слаўнай волі. Пасля няволі ў хедэры, сяброўства з пастушкамі было для мяне нязведаным шчасцем.

Хлопцы навучылі мяне хадзіць на высокіх хадулях. Гэта мне вельмі спадабалася. Здавалася мне, што я велікан. Мы пераходзілі на хадулях рачулку. Таксама пераскаквалі праз яе пры дапамозе доўгага кія. Гімнастыцы, якой мне не даставала ў хедэры, я вучыўся ў пастушкоў.

На гумне аднаго з бацькоў гэтых пастушкоў рос магутны вілаваты дуб. На вышыні шасці метраў ад зямлі хлапчুকі пабудавалі з старых драціц хатку. Не было таго дня, каб я не прыходзіў пасядзець у хатку. Стаяць у ёй нельга было. Яна была ледзь большая за сабачую будку.

З вышыні разгортваўся шырокі краявід ваколіцы. Адкрываліся новыя дымчатыя далі, новыя гаі, новыя ўзгоркі і нізіны, далёкія хутары. Абодва пасадзецкія азёры выглядалі двума люстэркамі ў рамках ярказялёных аіраў, густога сітніку і альховых зараснікаў. Млыны нагадвалі скрынкі. Тракт і прасёлачныя дарогі былі падобны да вузенькіх істужак. Людзі і фурманкі выглядалі лялечнымі. З высокага дуба «свет» стаў куды большым. Ужо другі год, як памёр стары Вышамірскі, выдатны выдумшчык паляўнічых казак. За гэты час яго дачкі—паненкі» запусцілі гаспадарку. Пастушкі дабраліся да каляровых шыб яго альтанкі. Яны прынеслі ружовыя, сінія і чырвоныя «акуляры».

І мы, хлапчুকі, глядзелі на «свет» праз каляровае шкло. Перад нашымі вачыма знаёмая ваколіца ператваралася ў казачны малюнак. Лясы, людзі, неба, азёры, жывёлы і птушкі набывалі новыя колеры—і гэта нас, дзяцей, захапляла.

Аднаго разу пастушок Прахор выпрасіў на дзень у рыбака Лук'янскага невялічкі човен. Мы з Прахорам узялі з сабою хлеба і паехалі на чаўне вузенькай рэчкай. Лясамі,

лугамі і балотамі рэчка цягнулася на некалькі кілометраў, пакуль не ўпадала ў сплаўную рэчку Слязанку.

Колькі зайцоў і вавёрак мы напалохалі! На адной забалочанай паляне разгульвала стада буслоў. Яны палявалі на жаб. Мы затулююкалі, засвіталі, і буслы ўзляцелі ў неба. Ад быстрага палёту паветра рэзалася, нібы шоўк, выдавала своеасаблівае шастанне. Калі-ні-калі апускаліся на паляну бусловыя пер'і.

Праязджаючы праз бор, мы натрапілі на высокі папаратнік, на зараслі багуноў і верасу, на непраходныя балоцістыя імхі з няспелымі чырвона-белымі журавінамі, якія нагадвалі гусіныя вочы. Тут-жа чарнелі карчы-вываратні з фантастычнымі карэннямі, падобныя да страшных спрутоў, або да невядомых звяроў. Стаялі дубы, расшчэпленыя зверху да нізу перунамі, у расшчэпінах якіх ляжалі паваленыя бурай асіны. Гэта нагадвала вайну веліканаў.

Нямала мы тут напалохалі дзікіх качак, гусей. Кілометры два мы плылі непраходным купчастым балотам, на якім раслі тоненькія бярозкі і бледныя асіны.

Пра гэтыя мясціны апавядаюць такую гісторыю. У пана Чапкоўскага здохла адна з яго пародзістых сучак. Асталіся маленькія шчаняты. Маладая сялянка Анэля толькі што нарадзіла хлопчыка. Пан Чапкоўскі загадаў ёй карміць сваім малаком асірацелых шчанят. Анэля не сцярпела такога здзеку, схапіла свайго хлопчыка, уцякла на балота і тут загінула.

Мы даплылі да Слязанкі. Тут цягнуліся паплавы. Высілася шмат стагоў сена. На зваротным шляху нам было цяжка спраўляцца з чаўном, бо трэба было ехаць супроць плыні. Рачулка была неглыбокая, і мы вёсламі ўпіраліся ў грунт. Мы плылі назад к млыну бадай да самага вечара.

Над рэчкай і лугамі вісеў белы, як вішнёвы цвет, туман. Дзесьці стагнала жаласлівым голасам птушка.

З намі ад млына ішла бабуля Ева. Яна збірала ў бары лекавыя травы. Зусім сцямнела. Аб маю белую шапку біліся крыллямі кажаны і мне было непрыемна. У альховых кустах ля возера стагнала птушка.

Бабуля Ева расказала пра птушку цікавую гісторыю.

Жыў-быў адзін люты пан. Прыгонныя працавалі на яго круглыя суткі. Кожны дзень пан загадваў склікаць мужыкоў на стайню і біць. Гэта за тое, што яны кепска працавалі. На паншчыну выганялі і старых і малых. Дома пакідалі толькі грудных малютак. Яны вечна плакалі ад голаду. Прыганятыя адпускалі матак да маленькіх дзяцей толькі раз на дзень.

Аднаго разу загарэлася вёска. Пакуль сяляне прышлі дамоў з паншчыны, ад хат асталіся галавешкі і печы. За-

релі і малыя дзеці. Так думалі бацькі. Але дзеці не згарэлі. Яны перакінуліся ў птушак і ўзвіліся ў сіняе неба.

Людзі ўзбунтаваліся. Напалі на маёнтак. Забілі паноў і спалі палац. Прываліла тады царскае войска, перабіла людзей да апошняга чалавека і кінула іх у лес ваўкам на пачастунак. З таго часу іхнія малюtkі, што перакінуліся ў птушак, шукаюць па лясах і балотах сваіх забітых бацькоў. Яны жаласліва плачуць, стогнуць, моляць:

— Баць-кі-і-і... Баць-кі-і-і... Баць-кі-і-і...

Бедныя птушачкі!

Чым-жа яшчэ, апрача ножыкаў, узрадаваць маіх новых сяброў?

Пабачыўшы аднаго разу ў хлопчыка, сына карчмара, дзіцячы «пугач», я задумаў новую, вельмі цікавую справу—пісталеты. Матэрыялу для такой вытворчасці было ў дзедавай кузні нямала: тонкія жалезныя трубка для рулек, сталёвы дрот са старых парасонаў для пружын і кавалкі металу для розных дэталей. Я распрацаваў праект пісталейкі і зрабіў адзін для спробы. Я набіваў у рульку порах і страляў дзіцячым папяровым патронам. Ручку зрабіў з дубовага сука.

Пастухі былі ў захапленні ад работы.

У дзедавай кузні, употайку ад дзеда, я адкрыў фабрыку пісталетаў. Пастушкі даставалі дубовыя сукі для ручак. Агульнымі сродкамі мы здабывалі порах, папяровыя пістоны. Я парэзаў дзедавыя трубка на рулькі, прыварваў да рулек жалезныя донцы, прасвідроўваў у іх дзірачкі для праходу агню ад пістона ў парахавы набой, выпільваў усе металічныя часткі, з дроту рабіў маленькія шомпалкі, драўляныя ручкі фарбаваў і аздабляў меддзю—і пастушкі дзіву даваліся майму майстэрству.

Пісталеты стралялі, як сапраўдныя стрэльбы. У гэтым быў галоўны эфект. Мы наладжвалі ў лесе стрэльбішчы. Скончылася гэта даволі сумна. У аднаго пастушка разарвалася рулька і ўвесь порах папаў яму ў твар. Ён ледзь не аслеп. Яго павезлі к доктару.

Ад вялікага страху я ўцёк у вёску Дунаі да дзядзькі Мордха-Лейба і цёткі Бейлі. Дзядзька пасадзіў мяне за стол і загадаў чытаць псалтыр. Я быў на гэты раз паслухмяны і набожны. Абяцаўся богу, што калі ён выратуе мяне ад пакарання за пісталеты, дык з першага скарбу, што я знайду, кіну рубель у святую скарбонку рабі Меера-цудадзея. Такая скарбонка вісела ў дзедавай хаце над дзвярмі.

Адным махам я прачытаў ледзь не поўпсалтыра. Потым я ўспомніў адну цікавую гісторыю пра дзядзьку, але колькі я ні прасіў яго расказаць, ён аднекваўся. Ціханька на вуха мне гэтую гісторыю расказала цётка, калі дзядзька лёг спаць.

Гладыш

Гэта было праз два гады пасля таго, як дзядзька пабраўся з цёткай. Пасагу было сорак рублёў. За гэтыя грошы дзядзька купіў у Дунаёўскай пані старую хатку і астаўся жыць у вёсцы. Два гады пакутваў. Малочныя прадукты ад каровы ён насіў у Пасадзец прадаваць камісіянерам і за выручаныя грошы купляў хлеб. Жыць было вельмі цяжка. Дзядзька апусціўся. Увесь падворак каля хаты выглядаў сметнікам. Тут валяліся старыя, паламаныя гаршчкі, бутэлькі, ляжаў агідны гладыш, аплецены бярошай і вымазаны дзёгцем. Спачатку гладыш валяўся ля самых дзвярэй і так намазоліў дзядзьку вочы, што ўзлаваны дзядзька адкінуў яго да плота, дзе буйе крапіва і палын. Гладыш быў цяжкі: напханы зямлёй.

Ад няма чаго рабіць дзядзька дыбаў на падворку туды і сюды ды ўсё думаў:

— Каб меў сто рублёў, купіў-бы яшчэ некалькі кароў, завёў-бы малочную гаспадарку, сыр і масла прадаваў-бы камісіянерам на Мінск і жыў-бы па-гаспадарску.

Пры гэтым дзядзька Мордха-Лейб самога сябе выкпіваў:

— Каб ды каб... Глупства лезе ў галаву. Дзе ўжо нашаму брату жыць па-людску!..

Але дурныя мары неадчэпна лезлі ў галаву. Дзядзька не раз сніў, што нейкі незнаёмы добры чалавек даў яму сто рублёў і сказаў:

— Жыві!

Дзядзька апавядаў аб гэтым цётцы, і абодва смяяліся. Смех быў горкі, бо ў іх ужо нарадзіўся маленькі хлапчук, Мандэлька—бхор—пяршынка. Патрэбна кашулька, коўдрачка, а далей—шапачка, штонікі, чаравічкі і ўсё-ўсё. А гэта каштуе не толькі залатоўкі, а рублі. Ад адной Рабулькі (так звалася карова) шмат грошай не нацыркаеш. І дзядзька з цёткай думалі аб адным:

— Што рабіць?

А тут вясна, лагодная і сардэчная... Птушкі п'юць... Неба чыстае, бы шкло... Вясковыя п'юць бярозавы сок... Ажылі лясы. Вось-вось распусціцца чаромха. Яна так добра пахне... Тым часам у дзядзькі няма дзе і цыбулю пасадзіць—адзін падворак—засмечаны да таго, што крыў божа!

І пайшоў дзядзька ачышчаць падворак пад гарод. Лапатай да поту напрацаваўся. І зноў гэты паскудны гладыш вока мазоліць.

Як раззлуецца дзядзька, як кінецца жалезнай рыдлёўкай на гладыш, нібы на лютага звера. Можна было падумаць, што ў гладышы ўсё дзядзькава няшчасце жыве. Гак-

нуў рыдлёўкай па гладышы раз і два і тры! «Ах ты, гад!»— крычаў на яго дзядзька.

Цётка пачула яго разгневаны крык і выскачыла на двор. Глядзіць, аж дзядзька сядзіць на зямлі, раскінуўшы пальцы доўгай капоты над разбітым гладышом, узняў галаву ў чорнай ярмолцы, высалапіў непрытомныя вочы, балмоча і кудахча:

— Бейля-Бейля-Бейля...

Акурат квактуха:

— Бейля-Бейля-Бейля... Бейля-Бейля-Бейля...

Цётка Бейля спалохалася: ці не звар'яцеў яе Мордха-Лейб?

— Мордха-Лейбачка, што з табой? У цябе-ж не твар чалавечы, і ты гаворыш недарэчы... А вохці мне! А людцы мае!..

Цётка кінулася да дзядзькі. Рванула яго за капоту. Ён так балюча замычаў, ажно цётка падумала, што дзядзька целіцца. І павінна-ж была ўзбрысці ў галаву такая недарэчная думка! А калі цётка зірнула, што дзеецца пад дзядзькавай капотай, дык таксама замычала. Глядзяць яны адзін на аднаго і мымычуць і мэмэчуць. У іх адняліся языкі. Цётка зноў заслانیла зямлю дзядзькавай капотай і пабегла ў хату. Прынесла лазовы кош і давай сыпаць у кош тое, што было пад дзядзькавай капотай. Зверху насыпала пяску ды панесла ў хату.

Падышла суседка. Запыталася:

— Што нясеш, Бейля?

— Хрэну накапала. Зямлёй прысыпала, каб не высах.

Цэлы дзень яны абодва дрыжэлі ад страху. А як надышла ноч, яны заслانیлі акенцы дзядзькавай капотай і цёткавай спадніцай, запалілі курнік, замкнулі дзверы на ўсе запоры, на ўсялякі выпадак палажылі ля сябе сякеру, нож і высыпалі на стол тое, што было ў кашы. Цётка зірнула на дзядзьку, як на прынца. Дзядзька зірнуў на цётку, як на прынцэсу.

На стала ляжала куча срэбраных рублёў.

Яны ўсю ноч лічылі і пералічвалі. То было трыста, то трыста адзін, то дзвесце дзевяноста дзевяць.

Вось табе стары гладыш!

У галовах дзядзькі і цёткі круціліся і гулі жорны. Сэрцы стукаталі, як цапы на таку. Рукі дрыжэлі. Пальцы без толку скручваліся і раскручваліся. Яны ўсыпалі грошы ў новы гладыш, закрылі анучкай, зверху навалілі тварагу і паставілі ў печ. На ўсялякі выпадак.

Дзядзька і цётка спыніліся сярод хаты. Дзядзька трымае

ў руках сякеру, цётка—нож. Неспадзяваня ваякі! На ўсялякі выпадак. І яны пачалі думаць услых:

— Ёсці спаць?

— А можа нападуць...

— Не спаць?

— Таксама кепска.

Але хутка іх занепакоіла думка:

— А можа гэта чары?

— А можа гэта не грошы, а кавалкі шкла?

— А можа чорт перакінуўся ў срэбраныя рублі?

На гэта ёсць сродак:

Дзядзька з сякерай на сталe пачаў чытаць псалтыр. Цётка з нажом у правай руцэ стала ля прыпечка і давай шаптаць:

Духі злыя, прэч адгэтуль!

Злыя, прэч адгэтуль, духі!

Духі, прэч адгэтуль, злыя!

Тры дні і тры ночы дзядзька і цётка займаліся гэтай справай. Дзядзька чытаў псалтыр, а цётка выганяла злых духаў. Пасля такой трохдзённай вайны са злымі духамі яны дасталі гладыш з печы. Паглядзелі: серабро—серабром, рублі—рублямі. Яшчэ некалькі разоў пералічвалі—трыста рублёў—адзін-у-адзін!

Пакрысе дзядзька з цёткай супакоіліся, увайшлі ў звычайны стос жыцця. Дзядзька купіў некалькі кароў, каня, заарандаваў у пані гарод, сенакос і зажыў так прыстойна, як чалавеку прыстойнаму жыць трэба. На сваім кані дзядзька вазіў сыр і масла ў Пасадзец камісіянерам на Мінск, зарабляў грошы—і не лыс.

За Мандэлькам нарадзілася дзяўчынка Міня. За дзяўчынкай Міняй—дзяўчынка Дуся, і жывы ланцужок расцягваўся даўжэй і даўжэй... Выгадавалі яны дзяцей, выпраўлялі іх па чарзе ў Амерыку—а ўсё з таго разбітага гладыша. Скарб у іх не выводзіўся. Засталіся яны адны—дзед з бабай. Дзеці ім пішуць з Амерыкі лісты. Цяпер у іх толькі адна карова і пяцьдзсят старых рублёў—са скарбу... Сваіх грошай хопіць ім і на пахаванне пасля смерці.

Так пратанцавалі яны ўсё сваё доўгае жыццё на гэтым гладышы, як акрабаты.

Аднак, там дзе ёсць мёд, бываюць і пчаліныя ўкусы. Дзядзьку і цётку таксама жылося не заўсёды соладка. У чым справа? Яны вечна сварыліся. Сваркі пачаліся на трэці дзень пасля знаходкі скарбу. Іншыя людзі пры такой радасці толькі любуюцца і мілуюцца, жывуць у лагодзе і згодзе, а мае родныя—дзядзька з цёткай—пачалі між сабой вайну

на ўсе шэсцьдзсят год абаюднага жыцця пасля вяселля. Прычынай быў той-жа гладыш.

Дзядзька даводзіў, што гладыш ім падкінуў прарок Ілья, а цётка пераконвала яго, што гэта справа рук разбойніка Ціхана.

Дзядзька гаварыў:

— Прарок Ілья!

Цётка крычала:

— Разбойнік Ціхан.

Хто не ведаў, у чым справа, думаў, што яны дражняць адзін аднаго:

— Прарок Ілья!

— Разбойнік Ціхан!

— Ілья прарок!

— Ціхан разбойнік!

Ад слоўнага турніра яны часта пераходзілі да зброі. Дзядзька бараніў гонар прарока Ільі цяжкім і цвёрдым псалтыром. Цётка адстойвала рыцарства разбойніка Ціхана качаргой.

Заўсёды качарга пападала ў псалтыр, а псалтыр—у качаргу.

— Разбойнік Ціхан!

— Прарок Ілья!

— Ілья прарок!

— Ціхан разбойнік!

— Разбойнік Ілья!

— Прарок Ціхан!

Калі дзядзька з цёткай даходзілі ў сваёй вайне да такой блытаніны, яны рабілі часовую згоду. Дзядзька клаў псалтыр на стол, а цётка ставіла качаргу ў кут.

— Так мы і заканчваем жыццё сваё,—шаптала мне цётка Бейля, родная сястра маёй бабулі, і падала мне на вячэру печаную бульбу і жбаночак малака.

Я павячэраў і лёг спаць, забыўшыся пра сваю бяду з пісталетамі.

Тым часам дома мае бацькі ўзнялі трывогу. «Пісталетнік прапаў!» Гэта значыць—я... Пасля поўначы мяне разбудзіў бацька. Ён прыехаў сюды конна. Я хутка апрануўся, бацька пасадзіў мяне на каня перад сабой і прывёз дамоў.

Назаўтра мяне паклікаў да сябе ўраднік. Усе пісталеты майго вырабу ляжалі ў яго на сталі. Ураднік пахваліў за добрую работу і напалохаў турмой, калі яшчэ буду майстраваць стрэльбачкі. За маю фабрыку зброі ўраднік дастаў ад дзедзца хабару тры рублі.

Калі я вярнуўся дамоў ад урадніка, бацька сустрэў мяне

ўрачыста—супоняй. Ён ужо замахнуўся на мяне супоняй ад хамута, але маці схапіла яго з плачам за руку:

— Ты-ж яго скалечыш... Вока выб'еш...

У бацькі гарэлі вочы ад гневу. Неспадзявана для самога сябе загневаўся і я.

— Калі мяне толькі кранеш, я ад цябе ўцяку назаўсёды!—крыкнуў я не сваім голасам.

— Дык ты мяне яшчэ палохаш?!—грыгнуў бацька і так ударыў супоняй, ажно дзеці заплакалі.

Я ўжо быў на тым баку дзвярэй. Бацькаў удар папаў у сцяну. Я ўцякаў гародамі да возера. За мною з плачам гналася маці.

Калі я вярнуўся дамоў, бацька ўжо быў спакойны. Ён звярнуўся да мяне з мяккім дакорам:

— Ты ўжо не малы. Табе ўжо дванаццаць год, а ты яшчэ глупствам займаешся. Што з цябе будзе, як вырастеш?

Я маўчаў.

Пасля вялікага правалу фабрыкі зброі, я цэлы тыдзень быў збянтэжаны. Мне было шкада пацярпеўшага хлапчука і крыўдна за сваю няўдачу.

У хедэры я лічыў сябе дарослым. Калі рэбэ прабваў узяць на мяне руку, я пагражаў сваёй. Біць мяне я не дазваляў. Я часта адлучаўся з хедэра на пару гадзін, а рэбэ маўчаў.

Я таксама знайшоў скарб—адвагу. Я пачаў бараніцца ад сваіх крыўдзіцеляў і мяне перасталі крыўдзіць.

Возера

Сяброўства з пастушкамі я не парываў і зімой. Коўзаліся па возеры, каталіся на саначках і нават снежныя хаты ляпілі. Вясной пры ледаходзе мы каталіся па возеры на крыгах, як на пароме.

Аднаго разу ўлетку я пакінуў хедэр на пару месяцаў раней тэрміну. Бацька гаварыў аба мне:

— Ні да бога, ні да людзей.

Некалькі месяцаў я быў вольны ад «навук». Глядзеў, як Лук'янскі рыбу ловіць. Прасіў яго прывучаць мяне да гэтай справы.

— Буду вучыць цябе так, як дзед твой вучыў мяне ў кузні. Дзед твой гаварыў, што кожны чалавек павінен займацца сваёй справай. Памятаеш?

— Памятаю...

Лук'янскі засмяяўся.

— Ну, вось! Ты сабе хадзі ў хедэр бублію лавіць, а я—на рэчку рыбу лавіць. Кожнаму сваё...

Аднак я зрабіўся рыбаловам і без дапамогі Лук'янскага. Трэба было паправіць грэблю. Мельнік падняў усе застаўкі, адчыніў шлюзы і спуціў возера. Рыбу ён дазваляў лавіць усім местачкоўцам, якія наракалі, што возера часта затапляе гароды і лугі.

Я, чалавек вольны ад хедэра, стаяў на беразе і глядзеў з цікавасцю, як відавочна ўбывае ў возеры вада. Праз пару гадзін яна сплыла ўся. На месцы возера засталася вузенькая рэчка, лужыны і шмат топкага ілу. У рэчцы і лужынах рыба кіпела, як у катле. Усе кінуліся ў амярцвелае возера збіраць рыбу рукамі. Я брыў у адной кашулі па пояс у гразі і лавіў рукамі рыбу. Яна мігацелася на сонцы, як бліскучыя нажы.

Дзесяткі людзей лавілі рыбу кошыкамі, торбамі, рэшатамі і нават уласнымі кашулямі.

За два дні я назбіраў аж два пуды рыбы. Набегла народу з усяе ваколіцы. Шмат рыбы падохла ў іле. На яе накінуліся вароны, буслы, сабакі, каты. Мельнік наладзіў пір для ўсіх.

Мы з Фолем і пастухом Прахорам пайшлі ўночы на возера глядзець русалак. Мы прытаіліся недалёка ад высокага аіру. Свяціў яркі круглы месяц. Мёртвае возера было цяпер сумнае, непрытульнае, і я вельмі шкадаваў, што яно спушчана.

— Вунь русалка...—шапнуў мне на вуха Фоля.

Густы аір рухаўся, нешта шастала ў трысці.

— Русалка!—крыкнуў Прахор.

З аіру выскачыла з рыбай у зубах рудая лісіца.

— Ацю-га! Ацю-га, лісічка!—крычалі мы.

Лісічка ўцякла ў блізкі бярэзнік.

— Русалка ў лісічку перакінулася,—тлумачыў нам Прахор.

Іл быў такі тлусты, што ўсе вакольных сяляне вазілі яго на поле замест гною. Мельнік быў рад: дармовая чыстка возера. А я ўсё прыходзіў сюды сумаваць па памёршым возерам. Але праз пару месяцаў яно зноў ажыла. І месяц, і зоркі, і неба любаваліся возерам, глядзелі ў яго, нібы ў лустэрка.

Дзед Юстын

Аж некалькі месяцаў быў я вольны ад «нарук». Скончыўшы рыбалоўства, бегаў з пастушкамі па ваколіцы. Здружыўся са стагоднім пастухом Юстынам. Я глядзеў на яго, як на прафесара. Лысіна на ўсю галаву, з жаўтаватай імшыстай бародкай, увесь твар у дробненькіх зморшчынах, без зубоў, выцвілыя вочы, сам тонкі і роўны, як жэрдка. Ён насіў белую доўгую палатняную світку, якая нагадвала хітон

афіяні. Быў ён надзіва вясёлы—песні спяваў, падскакваў, жартаваў, смяяўся, гаварыў пагаворкамі ды яшчэ ў рыфму. Апрача таго ён ведаў лекавыя травы ад розных хвароб. Па шолуху лістоў на дрэвах, па рыканню кароў, па колеру неба, па водгаласках на полі, ён заўсёды трапляў, якая заўтра будзе пагода. А якія цудоўныя байкі ён апавядаў! У яго памяці было ўспамінаў і матэрыялаў народнай творчасці на некалькі тамоў. Ён быў жывым увасабленнем мудрасці, паэтычнасці і вопытнасці жыцця ўсяго народа, жывой энцыклапедыяй самых разнастайных ведаў.

Я ад яго атрымаў першыя лекцыі па гісторыі.

Ён апавядаў мне пра паход Напалеона ў 1812 годзе. Сам ён, маленькі тады хлапчук, выгнаў з хлява трох французаў, абадраных і галодных, што схаваліся ад казакаў. Дзед Юстын паказаў мне курган, дзе былі пахаваны некалькі дзесяткаў французскіх салдат.

Пра паншчыну стары пастух апавядаў мне цэлыя эпапеі. На яго спіне засталіся рубцы ад панскіх бізуноў... Нямала ён гаварыў пра польскае паўстанне 1863 года. Расказаў, што за вёскай Бладыкі закапаны некалькі дзесяткаў польскіх графаў і магнатаў. Гэту магілу я бачыў на некалькі год пазней. Ён мне апавядаў пра бітву Петра I са шведамі ў нашай мясцовасці. Ён вадзіў мяне аж да «шведскага маста». Так у народзе і цяпер называюць два рады дубовых палё, што цягнуцца па балоце на цэлы кілометр ад лесу да сплаўной рэчкі Слязанкі. Шведскія сапёры будавалі тут мост для пераходу войска.

— А чаму рэчка Слязанкай завецца, ведаеш?—пытаецца дзед Юстын і тут-жа сам адказвае:—Бо паны тапілі тут прыгонных. Людскія слёзы тут бясконца ліліся... Праз гэту рэчку ўброд пераганялі з панскіх маёнткаў людзей, закаваных у кайданы. Паны аддавалі іх другім панам за сабак і коней, ці выпраўлялі ў салдаты на дваццаць пяць год. Тут абяздоменыя людзі-нявольнікі разлучаліся навекі са сваімі бацькамі або жонкамі і дзецьмі... Плакалі. Вось і Слязанка!

Я глытаю кожнае дзедава слова. Гэта не біблія і не талмуд, а зусім блізкае жыццё. Голас дзеда Юстына здаваўся мне голасам гаротнай зямлі.

— Эх, ці надыйдзе той час, калі наш брат зажыве, як чалавек?..—запытаўся дзед і глыбока ўздыхнуў.

Юстын паглядзеў на вершаліны лесу. Заходняе сонца асвятляла яго твар. На момант Юстынавы вочы запаліліся юнацкімі аганькамі. Яго белая світка паружавела ад сонечных блікаў, паружавела бародка. Дзед Юстын здаваўся пранізаным полымем, велічным казачным уладаром лугоў і лясоў.

Не паспеў я ўдоваль налюбавацца агнёвым дзедам на захадзе сонца, як мне пачулася працяглае войканне ні то чалавека, ні то жывёлы:

— А-а-а-ай...

Я ўстрыожана азірнуўся. З лесу бег у адной кашулі чалавек. Раскалмачаная галава без шапкі, рыжая барада да грудзей. Ён бег з усёй сілы ды крычаў немым голасам: «А-а-а-ай»...

— Не пужайся! Гэта шалёны... Арцёмам завецца. Ён нікога не чапае.

І дзед Юстын расказаў пра гэтага Арцёма.

Кладачка зламалася

Малым хлапчуком астаўся Арцём сiратой—ні бацькоў, ні братоў, ні сясцёр, ні сваякоў. Адзін, як тая дзічка ў полі. Быў ён спачатку павадыром у сляпога жабрака. Сляпы, абвешаны торбамі злосны чалавек, часта біў яго. Арцём ад яго ўцёк і астаўся пастушком у аднаго багача.

Потым зрабіўся парабкам у панскім дварэ. Быў ён працавітым добрым чалавекам. Жаніўся на такой-жа гаротнай парабчанцы, як ён сам. Жылі яны ў лагодзе ды згодзе. Яшчэ з маленства гарусціў ён грошык да грошыка, капейку да капейкі, залатоўку да залатоўкі. Скупіўся. Жыў абы каб пражыць. У маладажонаў нарадзіўся хлопчык. Любіў Арцём гэтага хлопчыка, як ніводны бацька на свеце. Як ні скупіўся, як ні шкадаваў, а кожны раз купіць сынку то абаранак, то пернічак, а то паліўнога коніка...

Думаў гаротны чалавек так: сын яго павінен мець сваю хатку, кавалак зямелькі і жыць па-людску. Кінуў Арцём парабкоўства, наняў хатку ў аднаго гаспадара, падзённікам зрабіўся сам, жонка—падзёншчыцай. І зноў—залатоўка да залатоўкі, рубельчык да рубельчыка. Хаваў ён грошы ў куфры на самым дне. Набыў ён пілу і сякеру, зрабіўся дрыгасекам у аднаго купца і хадзіў з жонкай у лес.

Жывіліся яны адной думкай-птушкай: купіць у гаспадара гэтую самую хатку, да хаткі кавалак зямлі—і жыццё пойдзе, як на масле. Набудуць каня, карову, падсвінка. Хлопчык іхні ўжо не стане гаравец, як яны. Рубельчык да рубельчыка, троечка да троечкі... Арцём іх складваў у купку. Кожны вечар перад сном вымаў з куфра, лічыў, пералічваў. Паўтараў лічбы перад сном больш шчыра, чым малітву. Жонка завешвала дзяругай акенца, каб ніхто, бронь божа, не запрыкмеў. Маленькі сыноч спаў.

Якія добрыя вочы былі ў іх... Як яны прыязна таропіліся ў сынка... Гэта-ж усё для яго, для яго... Не будзе ён сiрацінкай, не будзе парабкам, не будзе гаравец, як яны...

Уночы яны часта вялі пашаптушачкі: «Гаспадар просіць за хатку з сядзібнай зямлёй сто пяць рублёў. А ў іх ужо пад сто». Жонка з радасці песню спявала аб тым, як «жылі ў бацькі тры сыны». Муж падпяваў. Іхнія думкі-жаўранкі былі вясёлыя, спаць не давалі. Піла і сякера да восені насячэ і напіле ім яшчэ пяцёрачку—і яны шчаслівыя людзі. Іх маленькі Юрачка вырасце чалавек чалавекам. Выправяць яго ў школку.

Але справа не туды зайшла, не туды заехала. Ты на гару, а чорт за нагу. Арцём адно мяркуе, а жыццё другое рыхтуе.

І пайшоў Арцём з бабай сваёй на работу ў купецкі лес. У мужа піла ў руках і сякера за поясам. У бабы торбачка з гарачым праснаком, з печанай бульбінай, са жбанком саладухі—харчы на дзень. Малы Юрачка, як заўсёды, дома гаспадаром адзін-адзінюткі... Прывык ён бавіцца з пеўніч-кам. Есці маці яму пакідала. Знадворку замыкала дзверы на замок, каб злы чалавек, не ў блгі час кажучы, не залез.

А бацька з маткай працуюць у лесе: піла звініць, сякера грукачыць, сонейка свеціць, птушачкі пяюць. І думае Арцём з жонкай, што сонца толькі для іх свеціць, што птушкі толькі ім спяваюць... Так вальготна і лёгка было на сэрцы.

Яшчэ адна пяцёрка—і яны у-у-у-га! Яны тады самі людзі, самі гаспадары... Гэта-ж не жартачкі—гэтулькі год, усё жытка сваё ішлі яны па вузенькай кладачцы над глыбокай вадой. Кладкай называецца шчасце-матка, а вада—мачыхабяда... Яшчэ пяць рубельчыкаў, і яны на тым баку рэчкі—на мядовым муражку, на шаўковым лужку. Кладачка не ламаецца пад іх нагамі, хоць яна ўвесь час—зыб-зыб-зыб...

— Што ты, Франуська, пілой сёння ніяк управіцца не можаш?—дзівіцца Арцём.

— Нешта сэрца мне нядобрае гаворыць,—скардзіцца жонка.—Баюся, хлопчык адзін. На прыпечку пад прысакам вуголле гарыць. Каб хаця... Юрачка лезе па ўсіх кутках хаты, а я забылася замкнуць куфар. Хлопчык ужо сам куфар адчыняе. Дужанькі ён...

Непакой жонкі перадаўся і Арцёму.

— Хадзем!

Яны пайшлі дамоў—трывожныя, збянтэжаныя... Прышлі. Жонка не выцерпела—зірк праз акенца, што ў хаце дзеецца ды ўспляснула рукамі.

— Адчыні дзверы, Арцём... Хутэй, родненькі... Куфар расчынены...

Увайшлі яны ў хату ўжо самі не свае...

— Што ты робіш, сыноч?

— Прасначок пяку для таты і мамы.

На разгорненым попеле на гарачых вуголлях пяэца прасначок—пачка асігнацый у сто рублёў. Пачка ўскарабачаная, колеру попела...

Арцём кінуўся да прыпечка, схапіў пачку ў рукі. Грошы рассыпаліся ў пылок. Яны ператлелі... Прапала Арцёмава старанне, прапала яго праца, прапала яго жыццё. Думкі-птушачкі аб сваім і сыноўнім шчасці разляцеліся, рассыпаліся, як мякіна з вялкі... Колькі-ж год яшчэ трэба працаваць, каб зноў згарусціць беднаму чалавеку сто рублёў...

— Эх, сыноч... сыноч... маленечкі і дурненечкі...

І не вытрымаў Арцём: штурхануў хлопчыка з усяе сілы. Хлопчык ударыўся кволым лобікам аб востры вугал тапчана і ўпаў, як тое куранё. Нават голасу не падаў... У лужы крыві ляжаў...

Збегліся на крык бацькоў суседзі. Аблівалі хлопчыка вадой. Дзе там! Маці гаротная пабегла на Слязанку ды бух у вадку—утапілася. Бацька схапіўся абодвума рукамі за галаву і завойкаў.

Вось з таго часу ён усё: «а-а-а-ай... а-а-а-ай...» Ніводнага слова не гаворыць.

Зламалася Арцёмава кладачка.

Палкоўнік

Наша сям'я абнасілася да таго, што сорамна было на людзях паказвацца. Маці аб гэтым бедавала ўжо два гады. Пакрысе яна скуплівала воўну, прамывала, скубла і цэлымі начамі прала на тапчане ля печы. Прыгожую прасніцу і некалькі верацён, вытачаных, зграбных, нібы старадаўнія стрэлы для лука, прынёс бондар Даніла. Маці прала ніткі, роўныя і тонкія, як струны. Яны былі сівыя, колеру тумана над нашымі азёрцамі. Гуд матчынага верацяна быў лагодны і прыемны, як песня аб шчасці. Пад гэты гуд несупынна ткаліся мае мары аб іншым жыцці—радасным, бліскучым, прыгожым... У шчылінах патрэсканай глінабітнай печы граў на шкляной жалейцы цвыркун.

Маці напрала поўную шуфляду нітак у клубках і матках. Гэта была самая вялікая шуфляда ў нашым камодзе, параненым калісьці даўгінаўскімі пагромшчыкамі. Камісіянеры прывезлі з Мінска шмат чорных баваўняных нітак. Маці пільнавала гэта дабро, як зяніцу вока. «Каб хаця мышы не пагрызлі».

Маці запрасіла на дом з блізкай вёскі знакамітую ткачыху Язэпіху. Бацька прывёз на кані яе кросны. Яны займалі бадай усю хату ад стала да печы. Чорнавокая і чорнавалосая песенніца Язэпіха ткала сукно для нашай сям'і. Спрытныя худыя рукі ткачыхі так імпэтна пускалі чаўнок

туды і сюды, што я надзвіцца не мог. Пры гэтым Язэпіха спявала грудным кволым голасам старадаўнія сумныя песні: пра сірочую долю, пра дзяўчыну, што абнімала каліну і чакала мілага з вайны, пра сына Данілы, які пайшоў на турэцкую вайну, пра злога пана. Спяваючы, яна не зводзіла вачэй з кроснаў. Вочы ткачыхі былі апушчаны. Вызначаўся высокі лоб, парэзаны тонкімі зморшчынкамі, чорныя шнуркі брывоў, далікатныя і правільныя рысы твара. Простая беларуская сялянка нагадвала партрэты жанчын італьянскіх майстроў часоў адраджэння.

Маці карміла ткачыху ўсім лепшым, што было ў хаце, купляла для яе ў краме розныя прысмакі. Язэпіха ўзнімала на маці чорныя, як ноч, вочы і гаварыла пяшчотным, мяккім голасам:

— Не трэба, мая ты Хаіміха. Лепш дзеткам дасі. Я, дзякаваць богу, сытая.

Я глядзеў, як нараджалася сукно. Трубка тканіны расла з кожным днём. Сукно ў сівыя і чорныя палоскі было гладкае і прыгожае.

Пасля ткачыхі ў нас працаваў вандроўны кравец. Мне і бацьку ён пашыў гарнітуры з гэтага-ж сукна. Апрача таго мне пашылі з карычневага бобрыка ватняе паліто з капюшонам, з шырокім поясам і чатырма кішэнямі. Упершыню мне шыў вопратку кравец, а не маці.

Пасля краўца маці сшыла мне некалькі белых манішчак з крамнага палатна і галстух са сваёй старой шоўкавай хусткі. У шаўца Ісроэля заказалі камашы. Бацька прывёз мне з Даўгінава за дваццаць капеек шапку ў выглядзе каструлі з брылікам, з залатым аленам наперадзе. Я адразу зрабіўся «жаніхом», як жартавала маці.

Былі забыты мае грахі: пісталечкікі, упартасць, супраціўленне бацьку, уцёкі з хедэра. Нават строгі бацька пазіраў на мяне спакойным добрым вокам.

Чаму так раптоўна мая злая доля змяніла свой гнеў на міласць?

Бацька хацеў вывесці мяне ў людзі. Меркаваў выправіць сёлета ў «універсітэт»—у даўгінаўскі ешыбот...

У Даўгінаве жыла мая цётка—родная сястра маці. Яе муж меў хедэр і вучыў дзяцей. Цяпер, калі я быў у добрым адзенні, бацька не сароміўся ўзяць мяне з сабою ў Даўгінава. Я вельмі ўзрадаваўся, бо ні разу яшчэ там не быў.

Дзядзька мой жыў у адной хаце са сваім бацькам-бляхам. Старога бляхара Рувіна Лібермана я ведаў добра. Ён быў вандроўным бляхам. Хадзіў па вёсках з мяшком на спіне. Часта начаваў у майго дзеда. Яны-ж былі сватамі.

За некалькі дзён да майго прыезду адбылося ў Даўгі-

наве дзіўнае здарэнне. Прыехаў стары палкоўнік і спыніўся ў самым лепшым заезным доме. Местачкоўцы настаражыліся. Спалохаўся даўгінаўскі цар і бог—станавы прыстаў:

— Якую справу можа мець у Даўгінаве палкоўнік?

Стары палкоўнік з нейкай падазронай цікавасцю спацыраваў па вуліцах з кійком у руках, абыходзіў усе закавулкі, зазіраў ва ўсе куткі, гуляў па старых магільніках. Ён чагосьці і кагосьці шукаў, выведваў. Прыстаў і ўраднікі забягалі яму дарогу наперад і аддавалі чэсць. Прыстаў пытаўся, ці патрэбны якія паслугі, у госці запрасіў—палкоўнік адмовіўся.

Гэта яшчэ больш напалохала прыстава. Ён загадаў кожны дзень падмятаць вуліцы, праверыў пажарную каманду, перачытаў усе паперы ў сваёй канцылярый, зрабіўся строгім, арыштоўваў людзей больш, чым дагэтуль, біў іх нагайкай мацней, чым дагэтуль, і не спаў ночамі ад страху. З'яўленне старога палкоўніка яго збянтэжыла не на жарт.

Станавы прыстаў даведаўся, што палкоўнік паклікаў да сябе старасту мяшчанскай управы і вартаўніка яўрэйскага магільніка. Гэта занепакоіла яго яшчэ больш.

— Пэўна, я правароніў нейкую крамолу, аб якой даведаліся ў губерні і прыслалі палкоўніка для расследавання.

Прыстаў запрасіў да сябе гаспадара заезнага дома, старасту мяшчанскай управы, магільнага вартаўніка. У кожнага з іх ён распытваў пра палкоўніка. Яны ўсміхаліся і гаварылі адно:

— Пакуль што нямажна сказаць. Так загадаў пан палкоўнік. Справа вельмі сур'ёзная.

— Прыстава агарнула распач. Ён пачаў прыпамінаць свае грахі і грашкі за ўсе гады службы: хабары, катаванні людзей, дзяльбу здабычы з канакрадамі і разбойнікамі, арышты невінаватых людзей і вызваленне злчынцаў-крымінальнікаў.

— Пэўна, нехта падаў на яго, прыстава, данос губерню,—думаў ён.

Местачкоўцы таксама былі ўстрыжаны. Можна новы пагром рыхтуецца ў Даўгінаве?.. Кагал хацеў абвясціць трохдзённы пост для ўсіх яўрэйў мястэчка і для грудных малютак...

Тады прышоў у кагал гаспадар заезнага дома, дзе жыў палкоўнік. Пасля яго з'явіўся туды і стараста мяшчанскай управы. Урэшце прыбег і вартаўнік магільніка. Кагал ад іх нічога пэўнага не даведаўся. Але пост не быў абвешчаны.

У такі напружаны час мы з бацькам апынуліся ў Даўгінаве. У бляхара Рувіна Лібермана мы спыніліся на дзень. Усе ў хаце гаварылі пра палкоўніка і баяліся яго не менш,

чым прыстаў. Стары Рувін—худы, сямідзесяцігадовы дзел з рэдкай бародкай, сутулы, у кортавым халаце—сядзеў у кутку ды гаварыў сам з сабою:

— Каб хаця ўсё было добра... Чаго сюды прыехаў палкоўнік? Пры маёй памяці ў Даўгінаве ніякіх палкоўнікаў не бывала...

Рувін стагнаў глыбока і працягла. У гэты самы час мая цётка зірнула ў акно, імпэтна адскочыла назад і піснула, як заяц:

— Да нас ідзе палкоўнік... А божа мой... Што яму ў нас трэба?

Мы ўсе шуганулі ў дзядзькаву камору. На сваім месцы астаўся адзін стары Рувін. Мы пачулі як адчыніліся дзверы і як нехта ўвайшоў старэчым крокам, кашлянуў і старэчым голасам сказаў:

— Здравствуйте!

— Здрасце,—адказаў Рувін.

— Тут жыве Рувін Ліберман?—запытаўся басавы голас.

— Тут,—адказаў Рувін.—А што пану начальніку трэба?

— Цудоўна! Мне неабходна ведаць пра вас усё!.. Скажыце, будзьце ласкавы, Рувін Ліберман, як звалі вашага бацьку?

— Майго бацьку? Зараз скажу пану начальніку. Майго бацьку звалі Абрам.

— Так... Абрам. Цудоўна! А маці?

— Матку? Матку звалі Рахіль.

— Цудоўна! Дзе яны пахаваны?

— Пахаваны? На старым магільніку, ля самай агарожы.

А што?

— Так! Цудоўна! Скажыце, будзьце ласкавы, Рувін Ліберман, у вас быў старшы брат?

— Старшы брат? Так, так! Быў, панок, быў. А як-жа! Быў! Гершаль зваўся.

— Вельмі добра!—узрадаваўся палкоўнік.

Мы ў каморцы слухалі, навастрыўшы вушы. Я не вытрымаў і зірнуў у шчыліну дзвярэй. На ўслонку, побач з Рувінам, сядзеў старэнькі палкоўнік, у доўгім шынелі з бліскучымі гузікамі і залатымі пагонамі, з кійком у дрыжачых руках. Белья, як снег, бровы, бакенбарды і вусы свяціліся на яго зморшчаным шэраватым твары з гладка выгаленым падбародкам. Рукі ў яго так дрыжэлі, што кіёк, які ён не выпускаў з рук, адбіваў на падлозе лёгкую дроб.

Збянтэжаны Рувін узнімаўся і зноў садзіўся, зрываў з галавы ярмолку і зноў адзяваў.

Палкоўнік крыху памаўчаў. Выцер хустачкай успацелы лоб. Потым працягваў далей свой допыт:

— А скажыце, будзьце ласкавы, Рувін Ліберман, ваш брат памёр?

— Не ведаю, пане начальнік. Мне маці, светлы ёй рай, гаварыла, што яго маленькага ў салдаты забралі.

— Так... Так...—падтакваў палкоўнік.

— Схапілі, надзелі яму кайданы на рукі і ногі, кінулі ў воз і павезлі. Маці, светлы ёй рай, валасы на сабе рвала, гвалту крычала і бягом бегла за возам.

— Так... Так...

— Маці, светлы ёй рай, кідалася на зямлю, паднімалася, зноў бегла за возам ды ўсё лемантавала: «Гершалэ... Гершалэ... Гершалэ...»

— Так... Так... Яшчэ... Яшчэ...—сказаў палкоўнік і палажыў руку на плячо Рувіна.

— А фурман гнаў каня пугай з усіх сіл. Конь імчаўся так шпарка, аж Гершалэ, які сядзеў на возе і плакаў, моцна ўдарыўся ілбом аб свае жалезныя кайданы. Маці, светлы ёй рай, бачыла, як твар Гершалэ заліўся крывёй.

Палкоўнік ківаў галавой, выцер хустачкай лоб, вочы і сказаў:

— Так... Яшчэ...

— Маці, светлы ёй рай, абамлела і павалілася ў лужыну. Як прачнулася, дык ужо воза не відаць было. Гершалэ павезлі ў салдаты. Тады, пане начальнік, у бедных бацькоў лавілі малых хлопчыкаў і аддавалі ў салдаты.

— Скажыце, Рувін Ліберман, доўга маці-нябожчыца плакала па Гершалэ?

— Усё жыццё, дарагі панок... Як толькі ўспомніць, так і заліваецца слямі.

— Цудоўна... Дасканала... Паглядзі, Рувін, на мой лоб... Вось рубец! Гэта я тады моцна параніў лоб. На ўсё жыццё знак астаўся. Я—твой брат Гершалэ. Урэшце знайшоў! Мілы... Родны... Гэта было семдзсят год таму назад. Цябе яшчэ на свеце не было. Маці звалі Рахіль, бацьку—Абрам. Маці-нябожчыца насіла ў свята чорную касынку з чырвонымі пчолкамі. Бацька ў суботу пры абедзе спяваў:

Оса-а-алэр лэйсудо-осо
Беца-а-афро дэйшаба-аго.
Веазмін-бо гашто,
Веазмін бо гашто...¹

Рувін не зводзіў вачэй з палкоўніка. Слухаў, як заварожаны.

— Родны... Рувін...

— Гершалэ... Братку мой...

¹ Старадаўняя суботняя застольная песня на старажурэйскай мове.

Старыя кінуліся адзін аднаму на шыю і абодва захліпалі, як малыя дзеці.

Мы ўсе выскачылі з каморкі, ашаломленыя, здзіўленыя, усхваляваныя. Нам усім здавалася, што гэта сон. Палкоўнік пазнаёміўся з усімі намі. Цётка зняла ў яго шынель. Бліснулі залатыя эпалеты, гузікі, медалі... Усё гэта было незвычайна і вельмі цікава.

Палкоўнік гладзіў пяшчотна запрацаваныя рукі роднага брата, яго аброслы зморшчаны твар і зазіраў яму глыбока ў вочы.

— Перад смерцю давялося пабачыцца,—гаварыў ён.— Мяне цяпер завуць Александр Пятровіч Лібераў. Але ў душы я ранейшы Герш Абрамавіч Ліберман. Як быў хлопчыкам, білі мяне, пакуль не згадзіўся хрысціцца. Потым мяне аддалі ў школу. Я быў здольны хлапчук, добра вучыўся. Стаў ваенным і за многа год службы дайшоў да чына палкоўніка. Цяпер я ў адстаўцы. Жыву ў Вільна. Дзеці, унукі. І ўсё жыццё з сэрца цягнулася нітка сюды, у Даўгінава. Знайшоўся браток. О, госпадзі...

І палкоўнік зноў кінуўся Рувіну на шыю. Аבודва дзяды зноў захліпалі. Старэчыя слёзы ліліся з іх вачэй тоненькімі мутнымі струменьчыкамі.

Мы ўсе былі вельмі ўсхваляваны. Цётка плакала ўголас—больш за старых.

Дапытлівым дзіцячым вокам я шукаў падабенства ў двух старых Ліберманаў. Падабенства было вялікае ў рысах твараў, у голасе, у постацях.

Раптам адчыніліся дзверы, і тры чалавекі: гаспадар заезнага дома, стараста мяшчанскай управы і магільны вартаўнік неслі тры кошыкі, нечым цяжкім напакаваныя.

Яны папрасілі ў цёткі свежы абрус на стол і пачалі даставаць з кошыкаў бутэлькі з віном і разнастайныя закускі. Стары Рувін, дзядзька і цётка апрануліся ў святочнае, а палкоўнік адчуў сябе ў хаце гаспадаром. Рассадзіў нас усіх вакол стала і нешта шапнуў на вуха магільнаму вартаўніку. Той вышаў і пазваў у хату местачковую капелю: цымбаліста, бандурыста і скрыпача. Яны чакалі на дварэ.

Музыканты зайгралі, як на вяселлі.

— Навошта было так напалохаць усё мястэчка?—запытаўся бляхар Рувін у брата.

Палкоўнік звярнуўся да старасты мяшчанскай управы:

— Растлумачце!

Стараста растлумачыў, што ў Даўгінаве шмат Ліберманаў. Трэба было сакрэтна разведаць усіх Ліберманаў, капацца ў старых архівах, а то некалькі дзiesiąткаў Ліберма-

наў заблыталі-б справу. Кожнаму жацелася-б мець гаспа-
дзіна палкоўніка за сваяка.

Палкоўнік перабраўся да Рувіна на кватэру і жыў тут
цэлы тыдзень. Цётка ўступіла яму сваю каморку. Пра ста-
рога кантаніста пачалі распаўсюджвацца легенды па ўсіх
навакольных мястэчках.

Станавы прыстаў цэлы тыдзень нікуды не паказваўся.
Яму было сорамна за свой страх. Ён быў пакрыўджаны на
старога палкоўніка: прыехаў да нейкага абадранца Рувіна
на кугель...

Ешыбот

У тую-ж восень мяне аддалі ў даўгінаўскі ешыбот. Праз
поўгода я з Даўгінава перавёўся ў мястэчка Ілью. Тры
гады плаваў я ў мёртвым моры талмудычных навук. Тал-
муд даўно амярцвеў. Нам, падлеткам, было нудна чытаць
тэксты, напісаныя дзве тысячы год таму назад на стара-
журэйскай і халдзейскай мовах.

Ешыбот змяшчаўся ў вялізнай сінагозе, дзе тры разы
на дзень маліліся местачкоўцы. Тут-жа знаходзілася да пя-
цідзсяці ешыботнікаў ва ўзросце ад 12 да 20 год. Кожны
сядзеў перад спецыяльным «штэндарам»¹, на якім ляжаў
фаліант талмуда. Галава ешыбота («рош-гашыва») визна-
чаў кожны дзень новы раздзел тэксту для самастойнай
чыткі. Па чацвяргах рош-гашыва правяраў, ці ешыботнікі
добра ўсвоілі тэкст. Спыняліся над кожным абзацам. Ад-
бываліся доўгія развагі, дыскусіі. Рош-гашыва задаваў за-
кавырыстыя запытанні. Вывучаць талмуд мне прыходзілася
самастойна паводле шматлікіх каментарый да галоўнага
тэксту. Каментарыі ствараліся на працягу доўгіх стагод-
дзяў вучонымі талмудыстамі. Між сабою яны вялі спрэчкі,
супярэчылі адны адным. Галоўны тэкст абрастаў камен-
тарыямі, нібы густым лесам. Апрача таго, галоўны тэкст не
меў знакаў прыпынку. Мова талмуда лаканічная і вельмі
цяжкая. Усё разам узятая складала вялікія труднасці для
ешыботнікаў. Апрача таго, каментатары талмуда па не-
калькі разоў на кожнай старонцы рабілі ссылкі на іншыя
томы талмуда.

Такім чынам ешыботнік, пры вивучэнні якога-небудзь
раздзела, павінен быў перагортаць кожны дзень пяць або
дзесяць тамоў.

¹ Штэндар—нагадвае па выглядзе піюітр для нот, толькі больш ма-
сціны і са скрыпкай.

Штудыраванне талмуда гвалтоўна аддаляла нас ад жыцця, труціла забабонамі і зварыным шавінізмам. Ад несуразнай «навукі» галава ходырам хадзіла.

Многія з ешыботнікаў, і я ў тым ліку, жылі ў сінагозе. Мы спалі на цвёрдых лавах, нібы пасажыры ў жорсткіх вагонах поезда. Пад лавамі стаялі нашы скрыначкі з маёмасцю. Мы вечна знаходзіліся пад наглядом старога «машгіяха» (інспектара). Яго звалі рэб Шмар'е. Гэта быў худы высокі яўрэй цыганскага тыпу, з вузкай чорнай барадой. Прыжмураныя, чорныя, як смоль, вочы заўсёды сыпалі маланкі. На кожнага ешыботніка ён глядзеў падазрона. Рэдка калі ўсміхаўся. Адно шчасце, што ён не кожны дзень бываў у сінагозе. Ён рабіў на ешыботнікаў перыядычныя налёты. Ён, напрыклад, мог з'яўляцца ў любую хвіліну дня і ночы, а не паказваўся па некалькі дзён падряд. Час ад часу ён рабіў вобыкі па нашых скрынках. Нібы царскі жандарм, перакідваў, перамацаваў кожны шматок, кожную анучку з маёмасці юных талмудыстаў. Ешыботнікі дрыжэлі ад страху. Гаспадар нашых душ пільнаваў нас ад бязбожнай літаратуры. Свецкая кніга нават на стараяўрэйскай мове лічылася крамолай.

У аднаго пятнаццацігадовага студэнта божацкіх навук рэб Шмар'е знайшоў пры вобыску граматыку рускай мовы. Ешыботніку за гэта наладзілі ў сінагозе суд у прысутнасці рабіна і прадстаўнікоў кагала. Хлапцу прысудзілі «малкес» (бізуны). Яго адлупцаваў сам рэб Шмар'е ля дзвярэй сінагогі раменнай дзягай, пасля чаго выгнаў з ешыбота.

Дзікі рэлігійны фанатызм з'ядаў нашы лепшыя гады—дзіцячыя і юнацкія.

Мы, ешыботнікі, па яўрэйскаму выражэнню, «елі дні». «Есці дні»—значыла мець сем апекуноў, якія кармілі ешыботніка па аднаму дню на тыдзень. Я таксама меў сем гаспадароў. Я іх называў не па імені, а па тых днях, у якія я приходзіў да іх харчавацца: Нядзеля, Панядзелак, Аўторак—аж да Суботы.

Я заўсёды адчуваў сваю залежнасць ад кожнага з іх. Гэта адчуванне было вельмі прыкрае, прыніжаючае чалавечую годнасць, гонар і дастойнасць. Пры сустрэчах з Суботай, Аўторкам ці Пятніцай, я заўсёды нізка кланяўся, гаварыў «дзень добры». Мне ўсё здавалася, што мой дзень у вобразе чалавека зараз вылае мяне «дармаедам». Бывалі і такія выпадкі. Здаралася, што гаспадыня—жонка Нядзелі ці Панядзелка загадвала мне выносіць на двор памы, прыносіць са студні вядро вады ці пакалыхаць дзіцё.

Любой рабоце ў хаце свайго карміцеля я быў заўсёды рад. Хоць чым-небудзь адплаціць за абед... Між іншым, у якога-небудзь краўца ці шаўца я заўсёды адчуваў сябе лепш, чымся ў багатага гандляра. Бедны чалавек заўсёды прымаў ешыботніка, як гасця, і з усяго сэрца частаваў самым лепшым, што было ў яго хаце. Багаты местачковец карміў у большасці на кухні, як жабрака, рэшткамі са свайго стала.

Армія дармаедаў у 50—60 ешыботнікаў была для невялікага мястэчка нямалай абрузай. Кармілі ешыботнікаў у большасці толькі абедам. Кожнаму ешыботніку прыходзілася выкручвацца, як хто можа, каб даставаць сабе абаранак з яблыкам на снеданне і вячэру. Многія галадалі, а некаторыя ўмудраліся мець па дзесяць і больш дзён на тыдзень, гэта значыць, мець па некалькі пятніц на адзін тыдзень.

Хлапчкі местачковых жыхароў адносіліся да нас, ешыботнікаў, з пагардай. Часам нават кулачныя бойкі наладжвалі супроць нас. Гэта адбывалася галоўным чынам улетку ля рэчкі, куды мы хадзілі купацца.

Калі ешыботнікаў пабівалі да крыві, ніхто за нас не заступаўся. Затое, калі хто-небудзь з ешыботнікаў расквасіць нос местачкоўцу, тады яго бацькі прыходзілі ў сінагогу і скардзіліся рош-гашыне. Ад яго даведваўся рэб Шмар'е, які за гэта заўсёды ўсыпаў «малкес».

Цудоўны разьбяр

Раз на тыдзень, у ноч з чацвярга на пятніцу, мы, ешыботнікі, не спалі. Мы павінны былі паўтараць усе раздзелы талмуда, якія праходзілі за тыдзень. Гэта называлася «мішмер».

Першую палову ночы мы аддавалі гэтай справе, а другую палову запаўнялі рознымі гульнямі. Часта гулялі ў вайну. Пераможаныя павінны былі «плаціць дань»—частаваць пераможцаў яблыкамі, абаранкамі і цукеркамі.

Былі ў нас двое, якія заўсёды прадстаўлялі цыгана з мядзведзем. Цыган вымазваўся ў сажу, над паліто на спіне падвязаў падушачку і рабіўся гарбатым. Мядзведзя граў хлапчук, які хадзіў на чацвярэнках, апрануты ў вывернуты шэрсцю наверх кажух. Мядзведзь танцаваў, а цыган спяваў жартаўлівыя песні. Кажух нам даваў сінагагальны шамес (служка) рэб Эля, які заўсёды прысутнічаў на нашых гульнях. Ён з намі сябраваў, ведаў усе нашы сакрэты і ніколі не даносіў аб нашых свавольніцтвах інспектару рэб Шмар'ю. Рэб Эля толькі глядзеў, каб мы не ламалі штэндараў.

Ён быў вельмі добры чалавек, ненавідзеў сінагагальнага габая (стараству), які прымушаў яго, рэб Элю, быць парабкам у рабіна і ў сябе. Рэб Эля праклінаў габая страшнымі праклёнамі, ды не толькі габая, а ўсіх местачковых багачоў, што за розныя паслугі выкідвалі яму, як жабраку, скарынкі хлеба.

Свае праклёны ён шаптаў вечна і да таго прывык гаварыць сам з сабою, што нават у сне рухаў губамі, нібы жвачку жаваў. Хадзіў ён абадраны, голае цела відаць было. Чорныя валасы на галаве і барадзе былі збіты ў лямец. Ён іх ніколі не расчосваў. Пальцы рук у яго былі адмарожаныя, скручаныя, з адпаўшымі суставамі, дзеля чаго шамеса называлі «рэб Эля з гусінымі лапкамі». У яго было дваццаць дачок. Карміла іх яго жонка-баншчыца, якая ў вольныя ад лазні дні прадавала ешыботнікам пражаны боб і абаранкі. Старэйшыя дачкі служылі нянькамі ў крамякаў.

Часам уночы рэб Эля нам апавядаў казкі.

— Вы бачыце арлоў і ільвоў на святым каўчэгу?—запытаўся ён аднаго разу.

Мы таропім вочы ў адзін пункт. У цэнтры сінагогі на ўсходняй старане, дзе моляцца местачковыя багачы, стаіць пазалочаны каўчэг са світкамі торы. Каўчэг аздоблены мастацкай разьбой з дрэва. Два ільвы і два арлы. Навакол—фантастычныя ўзоры з кветак і траў. Здаецца, што ільвы зараз рынуцца з месца і пачнуць біць хвастамі аб падлогу. Здаецца, што арлы з распасцёртымі крыллямі зараз узнімуцца пад высокі суфіт. Уночы, калі сінагога асвятляецца скупа адзіночнымі свечкамі, звяры і птушкі выглядаюць зусім жывымі.

— Дык вось,—казаў рэб Эля,—гэтая самая сінагога пабудавана пяцьдзесят, а мо' сто год таму назад. Аднаго разу прышоў у кагал незнаёмы чалавек—высокі, прыгожы, з сівай барадой, з вачыма, бы зоркі, у простым ільняным халаце, з сандаліямі на нагах.

— Я разьбяр!—заявіў ён.—Хачу зрабіць каўчэг. Аб цане не буду з вамі гаварыць, аб ядзе таксама. Няхай толькі хлеб і ваду прыносяць да дзвярэй. Адно буду прасіць пачэсны кагал, каб ніхто ка мне не прыходзіў глядзець, пакуль не скончу работы.

— Добра!—згадзіліся братчыкі з кагала.—Няхай будзе так. Працуйце! Прымаем вашы ўмовы. Толькі памятайце, за працу шмат грошай вы ў нас не дастанеце, бо нашы местачкоўцы не Ротшыльды і не графы Патоцкія.

Разьбяр працуе сабе дзень, два, тры. Ён нікуды не ходзіць. Яго ніхто не бачыць. Кожны дзень жанчына прыносіць яму жбан вады і акраец хлеба, ставіць ля дзвярэй

ды ўходзіць. Як ні цікавіцца кагальныя братчыкі паглядзець работу, але прапала—умовіліся не глядзець. Яны здалёк бачылі, што і ўночы светла ў новай сінагозе. Разьбяр працаваў круглыя суткі.

Затое габай, гад і зладзюга, як усе габаі на свеце, каб яго імя сцёрлася з памяці добрых людзей, не стрымаў слова. Аднаго разу ўночы ён пракраўся на жаночую галёрку сінагогі і давай глядзець праз маленькае акенца. Бачыць ён: разьбяр сядзіць на падлозе перад свечкай, трымае на каленях тоўсты фаліант і ціханька чытае і ціханька спявае, і пры гэтым, як маятнік, ківаецца. А працы яшчэ і знаку няма. Нават не пачынаў.

Хацеў пракляты габай стукнуць кулаком аб сцяну ды вылаяць на чым свет стаіць разьбяра. У гэты час заспявалі першыя пеўні, і ўсё ператварылася.

Замест падлогі зелянеў прыгожы стэп. Буялі стройныя пальмы, вінаграднікі, прыгожыя кветкі, апельсынавыя і лаўровыя дрэвы. Замест каменнага суфіта сінела паўночнае зорачнае неба. Над дрэвамі і раслінамі свяціўся яркі поўны месяц.

Пракляты габай анямеў ад дзіва.

У самым цэнтры красаваўся новы драўляны каўчэг. Разьбяр да яго падышоў, паглядзеў, памацаў, зноў адышоў. Глядзеў з правага боку, з левага і строга сказаў:

— Старадаўнія ткачыхі ўсхода і захода! Загадваю вам з'явіцца сюды!

Адразу прышлі жанчыны ў доўгіх вопратках, з затуленымі празрыстым шоўкам тварамі. На руках блішчэлі залатыя бранзалеты з дарагімі каменнямі. Праз празрысты шоўк свяціліся іх вочы—чорныя, сінія, зялёныя.

Пракляты габай таропіў у іх свае бельмы.

І зноў сказаў разьбяр:

— Старадаўнія ткачыхі ўсхода і захода! Загадваю вам зрабіць з гэтых кветак і раслін прыгожыя ўзоры для святага каўчэга.

І паслухмяныя ткачыхі пачалі працаваць: нарвалі кветак, траў, пальмавых галін, залатых апельсынаў і давай плясці ўзоры, як тыя пастушкі, што плятуць вянкi на полі з нашых каласоў, траў і васількоў. Пры гэтым старадаўнія ткачыхі спявалі песні на незразумелай мове. Яны хутка скончылі работу і давай абвешваць жывымі гірляндамі кветак, апельсынаў і вінаграду сцены і дзверы каўчэга.

Разьбяр махнуў рукой.

Ткачыхі зніклі. Разьбяр любаваўся на работу. Падыходзіў да каўчэга, адыходзіў, памацаў рукамі і задаволена цмокаў губамі.

Потым ён зірнуў на неба і сказаў:

— Мне яшчэ патрэбны для каўчэга два ільвы і два арлы! Самыя прыгожыя цары звяроў і птушак, загадваю вам з'явіцца сюды!

Пад неба ўзляталі два арлы. Прыбеглі ў адзін міг два ільвы. Арлы ўзмахвалі крыллямі. Ільвы білі аб зямлю хвастамі. Іх вочы і грывы былі залацістыя і велічныя.

Пракляты габай таропіў у іх свае бельмы, малаціў ад страху зубамі.

Разьбяр узмахнуў рукой.

У арлоў задрыжэлі крылі. У ільвоў ад страху ўзняліся залацістыя грывы. Ільвы і арлы загаварылі голасам чалавечым:

— О, чалавек, о, цар зямлі... Злітуйся над намі. Дай нам вольна жыць у стэпе. Не хочам адзеравянець навекі-вечныя... Мы хочам жыць... Мы хочам назад у свае гнёзды, у свае логвы, да сваіх серабрыстых ручаёў. Мы хочам у свае пахучыя лясы... Мы хочам волі...

З вачэй ільвоў і арлоў цяклі слёзы. Звяры і птушкі дрыжэлі ад страху і прыпадалі да ног разьбяра. Але ён быў непадатлівы і строгі:

— Загадваю вам!

Разьбяр махнуў рукой:

Два арлы ўзліцелі над каўчэгам. Два ільвы сталі дуба па абодвух баках каўчэга. Пярэднімі лапамі яны ўпёрліся ў сцены яго, хвастамі ўпляліся ў жывыя гірлянды кветак і застылі.

Разьбяр яшчэ раз махнуў рукой.

Расліны, кветкі, апельсіны і вінаград, ільвы і арлы адзеравянелі. З суфіта новага будынка знікла неба, з падлогі знік квітнеючы стэп.

Прапяялі другія пеўні.

Новы будынак быў асвечаны адной свечкай. Разьбяр узяў у рукі кавалак вострага шкла і давай шліфаваць і тачыць драўляныя расліны, драўляных звяроў і птушак. Потым ён узяў пэндзаль, гліняную міску з фарбай і пакрываў іх лёгкім золатам.

Пракляты габай таропіў у разьбяра свае бельмы.

Разьбяр нават не зірнуў на яго. Робячы сваю работу, ён сказаў:

— За тое, пракляты габай, што ты мяне не паслухаў і прышоў сюды глядзець, зараз-жа аслепні!

І габай (каб яго імя сцёрлася з памяці людзей!) тут-жа аслеп.

Ён ужо не бачыў цудоўнага разьбяра.

— Калі толькі каму-небудзь раскажаш аб тым, што ба-

чыў, з табою станецца, як з гэтымі арламі і ільвамі. З табою будзе нават горш. Ідзі!

Аслепшы габай пац-мац рукамі аб сцяну і ледзь выбраўся на двор. Пабрыў па дварэ і зноў—пац-мац рукамі і дабраўся да хаты рабіна. Зайшоўшы к рабіну, ён, шэльма і гад, расказаў рабіну ўсё. Рабін павёў габая дамоў, палажыў яго на шоўкавую пярыну і загадаў спаць, а сам склікаў зборышча кагальных братчыкаў. Расказаў ім аб гэтым дзіўным здарэнні, і на ўсход сонца яны пайшлі грамадой у новую сінагогу.

Разьбюра яны ўжо не знайшлі.

Новы каўчэг з'яў золатам, з'яў хараством. Вінаград, апельсіны, кветкі, лаўровыя вянкi, пальмавыя галіны здзівілі прыгожасцю. Здавалася, што яны яшчэ пахнуць садам, стэпам. Ільвы і арлы былі, як жывыя. Аж страшна было дакранацца да іх пальцамі.

Прапялялі трэція пеўні.

Знік пракляты габай з шоўкавай пярыны.

Габаіха шукала яго пад ложкам, па ўсіх каморах багатай хаты, на дварэ, на вуліцах—габая не стала.

Слухаючы казку шамеса рэб Элі, мы ўсе мімаволі з новай цікавасцю паглядалі на каўчэг, які заўсёды красаваўся перад намі. Разьба была сапраўды дасканалая. Рухлівыя светацені нашых свечак плылі хвалямі па цудоўнай рабоце. Здавалася, што ільвы і арлы зараз ажывуць.

Шамас заўсёды заканчваў гэтую казку такімі словамі:

— А ведаеце, хто быў гэты разьбяр?—прарок Ілья!

Аднаго разу пасля такой бяссоннай ночы мы пад раницу паляглі апранутыя спаць на падлозе жаночай галёркі сінагогі. Мы толькі што заснулі, аж раптам усхапіліся ад дзікага крыку:

— Уставайце, дзеці Ізраіля, ягняты свята! Да вас з'явіўся я—прарок Ілья! Уста-вай-це!

Мы ўскочылі на ногі. Перад намі стаяў местачковы вар'ят Моўша. Ён дзіка лупіў на нас вочы і загадаў:

— Распранайцеся, а то я вас зарэжу!

Ён стрыг паветра вялікімі кравецкімі ножніцамі.

— Распранайцеся... а то...

Мы былі так змучаны бяссоннай, аглушаны і напалоханы яго дзікім крыкам, што і не думалі бараніцца. Паслухаліся. Вар'ят схпіў нашу вопратку і пабег уніз па лесвіцы. Без кашуль мы падышлі да акон і ўзнялі крык. За вар'ятам пагналіся людзі. Ён кінуў нашу вопратку і ўцёк.

З таго разу мы перад сном запіралі дзверы сінагогі на ўсе засовы, каб да нас больш не прыходзіў няпрошаны прарок Ілья.

Мае зароботкі

З самага пачатку я прывучаўся ў ешыбоце да сьмастойнага жыцця. Мы ў сабе бялізну кожную пятніцу ў лазні і развешваў на гары сінагогі. Таксама навучыўся латаць падраныя штаны. Мой гарнітур даўно парваўся. Выпадковыя зароботкі мелі ў ешыбоце ўсе юныя талмудысты: чытка псалтыра пры нябожчыках і спяванне малітваў пры нованароджаных. Ці пры нараджэнні ці пры смерці чалавек чалавеку заўсёды даваў хлеб.

Мяне карміў мой ножык.

Я меў патрабную майстэрню ў шуфлядзе майго штэндара, і пад заслонай скураных фаліянтаў з залатым цісненнем мой ножык тварыў цуды. Я вырэзваў з дрэва пеналы, скрыначкі, пакрываў іх лакам, пасля чаго наводзіў прыжосць разьбой. З мяккіх чорных брускоў вырэзваў пячаткі. З аркушаў паперы рабіў маленькія кніжачкі ў прыгожых пераплётах і чырвона-сінім алоўкам размаляваў іх звяркамі і дрэўцамі. Я прадаваў маленькія альбомчыкі свайго вырабу. Альбомчыкі цаніліся сярод местачковых дзяцей не менш высока, чымся ножыкі і пісталеты ў вясковых пастушкоў. Цэны хісталіся ад двух да пяці капеек за штуку.

Ад строгага інспектара рэб Шмар'я мяне ахоўвалі ўсе юныя талмудысты. І я ні разу не папаўся ў яго лапы.

Старэйшыя таварышы—16—17-гадовыя юнакі звярнулі пільную ўвагу на мае вырабы: скуплівалі ў мяне «тавар» за грошыкі і прадавалі ў пяць разоў даражэй. Яны стварылі «рынак». Закіпела жыццё. Каля сінагогі сярод густых зарасляў палыну была наша біржа. З'явіліся бабулькі з кошыкамі. Прадавалі нам яблыкі, арэхі, абаранкі, боб, гароховыя бліны, жоўтыя і круглыя, нібы ясны месяц.

Аднак, бывалі моманты застою ў «гандлі». Ножык мой адпачываў, бо рынак быў перапоўнены і ніхто больш не купляў. Мне прыходзілася галадаць. Выратаваў мяне ад голаду адзін выпадак. Седзячы раз увечары на ганку сінагогі і марачы аб кавалку хлеба, я заўважыў, як адна нізенькая бабулька гоніцца за гарэзнай казою, гоніцца ды не можа дагнаць.

Я дапамог загнаць казу ў сенцы маленькай бабульчынай хаткі, што знаходзілася на тым баку вуліцы насупроць сінагогі.

Бабуля не ведала, чым мяне ўзнагародзіць за дапамогу. Я сказаў, што мне ніякая ўзнагарода не патрэбна. Бабуля запрасіла мяне ў хату і пачаставала коржыкамі.

Лістанісец

З таго часу пачалося наша знаёмства з бабулькай Бейляй.

Яна была адзінокая. Яе дачкі і сыны жылі ў Амерыцы. Прысылалі ёй акуратна грошы, і яна спакойна дажывала свой век у маленькай хатцы. Тут-жа ў хатцы жыла з ёю дойнае каза. Старшы ўнук бабулі ў Амерыцы быў аднаго ўзросту са мною і аднаго імені. Гэта яе вельмі чуліла. Яна часта даставала са старога камода пачку лістоў, фота-здымкаў усіх яе дзяцей ды ўнукаў. Я чытаў і перачытваў уголас лісты, а яна, непісьменная, слухала з вялікай аса-лодэй.

Яна запрашала мяне прыходзіць да яе па вечарах. Я ахвотна выконваў яе просьбу. Бабуля частавала мяне коржыкамі і арэхамі ў мёдзе. Час ад часу пайла мяне цыкорыяй з казіным малаком. Добрая бабулька была на-божная. Часта прасіла мяне чытаць раздзелы са святой кнігі ў перакладзе на жывую яўрэйскую мову. Такая кніга называецца «тайч-хумеш». Яна друкавалася выключна для жанчын. Я чытаў, а старая Бейля слухала ды шантала за мной слова ў слова.

Пасля кожнай чыткі на стала з'яўляліся пачастункі...

Я перабраўся да старой на кватэру. Яна за мною гля-дзела, як родная. Часта пад яе дыктоўку я пісаў у Аме-рыку лісты. Пры пісанні я ўжываў усё красамоўства бібліі. Старая раструбіла аба мне ў дзесяць труб на мястэчку.

Ка мне пачалі прыходзіць «амерыканкі» з просьбай пі-саць іх мужам у Амерыку. Прыходзілі і нявесты пісаць лісты жаніхам. У мяне пачалася вялікая перапіска.

Для апісвання гора замужніх, якія чакалі грошай ад мужоў, я ўжываў стыль псалмоў. Для любоўных пісем ад нявест я пазычаў радкі з «Песні-Песень». Пакрысе ў мяне выпрацавалася свая ўласная мова. За пісьмы плацілі. Сне-дачнямі і вячэрамі карміла старая Бейля. У мяне пачала збірацца капейка да капейкі. Праз якога поўгода я за свой першы літаратурны ганарар купіў сабе боты. Яшчэ праз поўгода я набыў нямала кніжак яўрэйскіх і рускіх.

Маімі кліенткамі былі ў большасці бедныя непісьмен-ныя жанчыны і нявесты. Перада мною разгортваліся жу-дасныя маўлюнкі жыцця месцічковай галечы. Горам і слязмі былі перапоўнены іх сэрцы. Пакуль не прывыклі да мяне, некаторыя з іх сароміліся дыктаваць хлапчуку тое, што набалела ў іх на душы. Ад сораму яны бляднелі, чырванелі, засланялі далонямі вочы, нібы перад запаленымі

шабасовымі свечкамі; адварачваліся ад мяне і гаварылі прыдушанымі галасамі. А як прывыклі, без аніякага сцянення дыктавалі мне такія словы, ад якіх мяне часам страх прабіраў. Такім чынам яны пакрысе пратаптвалі для мяне сцежкі ў самыя нетры народнай нядолі.

У іх разнастайных галасах і выразах твара гучэлі і адлюстроўваліся злосць, гнеў, крыўда, літасць, смутак, жальба, падзякаванне і праклёны. Мабыць, яны ўяўлялі сабе, што перад імі не хлапчук, а іхнія «амерыканты» — мужы і жаніхі. Часам іхнія пісьмы-споведзі хвалявалі мяне да таго, што я па начах спаць не мог. Гаротныя жанчыны ўзвальвалі на мае слабыя хлапчукоўскія плечы свае цяжкія жорны несупынной пакуты. Я, пішучы пісьмы пад іх дыктоўку, знаходзіўся пад гіпнозам іхняй бяды. Я натхняўся іхнімі пачуццямі. Нібы падатлівая глеба, упітваў у сябе чужыя жыцці, гарэў шчырым гневам, сумаваў вялікім сумам і радаваўся маленькімі радасцямі сваіх кліентак.

Пішучы пад іх дыктоўку, я наляту адшліфоўваў чужыя фразы, надаючы ім блеск красамоўства. Словы ўжо рабіліся маімі. Часам я ўдаваўся ў рыторыку, а часам ярка падкрэсліваў сваім пяром трагедыі жыцця-быцця гэтых жанчын.

Бывала, прыбязыць да мяне засопшыяся цётка з радаснай навіною:

— Памагло!

— Што памагло?

— Тваё пісьмо...

— Умею пісаць?

— О-го-го! Каб так мае дзеці ўмелі! Дзякую, сыноч...

У адказ на пісьмо, напісанае табою, мой Шмуэл-Меер прыслаў дзесяць далараў і пісьмо. Вось яно! Чытай!

Паглядваючы на яе пасвятлеўшы твар, мне становілася лягчэй на сэрцы. Жанчына таропіла ў мяне вочы і раптам усхоплівалася:

— Я тады дала табе толькі адну капейку.. Вось табе яшчэ тры! Не тры, а яшчэ дзве капейкі...

А то прыдзе чорная, як зямля, бабуля ды крыўдзіцца і лемантуе ў вялікай роспачы:

— Ой, і напісаў ты!

Я з непакоем пытаюся:

— А што?

— Ужо мінула два месяцы, а мой яшчэ не адказаў на пісьмо. Відаць, што ты, сыноч, няўдала напісаў...

— Гэта няпраўда, я напісаў удала, — апраўдваўся я. — У вашага сына, мабыць, такое дубовае сэрца, што нічым яго не прасвідруеш.

— Напішы, будзь ласкаў, другое пісьмо.

— Добра.

— Цяпер я табе нічога плаціць не буду. Я-ж тады заплаціла без аніякай карысці...

— Добра.

Калі на пісьмо, напісанае мною, не адказвалі, вінаватым аставаўся я. Я сам бываў упэўнены ў сваёй вінаватасці. Я-ж павінен быў надаваць пісьму такую сілу, каб мастацкія словы чаравалі адрэсата, каб яны ўбіваліся ў яго сэрца, як вострыя цвікі. Я ўпадобиўся адвакату, якому кліенты дапамагаюць свае кроўныя інтарэсы на судзе. А калі справа правальвалася, вінаватым у вачах кліентуры бывае толькі адвакат. Я павінен быў сваім мастацкім словам у пісьмах так уздзеінічаць на сумленне мужоў і сыноў-амерыкантаў, каб усе патрабаванні і просьбы жанок і матак адразу выконваліся.

Так вымагала ад мяне мая кліентура. За гэта і плацілі капейку ці дзве за пісьмо.

Часам звярталіся да мяне і пісьменныя. З майго чарнавіка яны перапісвалі пісьмы сваёй рукой. Такім чынам я своеасабліва і рана пачаў разумець значэнне мастацкага слова. І кожны мой слоўны твор, накіраваны да аднаго канкрэтнага чалавека, адразу браўся на пробы камень жывога сэрца: а ну, ці зазвініць мая пісаніна? Ці выкліча яна патрэбны водгаласак?

Ка мне прыходзілі пісаць пісьмы многія, але ярчэй за іншых асталіся ў маёй памяці дзве—змучаная непасільнай працай і нястачамі Голда з вечным выразам гневу ў вачах і стройная, чорнавокая, прыгожая Рахіль. Я часта пісаў ад імя Голды мужу і ад імя Рахілі жаніху.

Вось адно з маіх пісем ад імя Голды:

«Шаноўнаму мужу майму, знатнаму і слаўнаму Шмуэл-Мееру. Няхай доўга свеціцца зорка яго жыцця!

Па-першае, паведамляю цябе, што я, адданая жонка твая Голда, і нашы дзеткі—Гітка, Мотл, Ёська, Зорахка і Цыпачка—дзякуй святому імені, жывы і здаровы. Дай бог чуць ад цябе не горшыя навіны.

Па-другое, я дзіўлюся твайму доўгаму маўчанню. Маўчыш, як рыба. Ці я табе не жонка? Ці мае дзеці не твае дзеці? Ці акіяны змыў з тваёй памяці родную сямейку? Ужо бадай год, як ад цябе ні пісьма, ні грошай. А дзеці не маўчаць. «Дзе наш тата?»—пытаюцца яны. Маленькая Цыпачка замест «тата» кажа «цяця» і ручкамі пры гэтым паветра ловіць. Галасок у яе, нібы ў птушкі. Сам разумееш, што дзеці не лялькі, а жывыя істоты. Вочы ў іх пільныя. Шмат чаго бачаць, шмат чаго просяць. Дай ім бульбы, мяса, сеядца, крупніку, малака. Дай ім чаравічак, гарнітурчыкаў, сукенчак, кашулек, шапчак, хустчак. Хоць ты

для іх крамку адкрывай! Ім шмат чаго трэба—нават дактароў і фельчароў, хоць яны і не царскія дзеці.

Ад голаду і холаду яны вечна хварэюць. То жываток баліць у Гіткі. То Ёська босую нагу цвіком наскрозь праб'е. А ў Цыпачкі коклюш. Вечна яна робіць адно—кашляе ды кашляе. А Мотл кашляе і без коклюша. А ў Зорахкі і дагэтуль крывыя ножкі. Годы яго ідуць наперад, а ён сіднем сядзіць на адным месцы ўжо зараз пяць год. За Моталэ трэба заплаціць рэбу пяць рублёў. Я вырвала-б з свайго рота пяць зубоў і аддала-б рэбу, але за мае пяць зубоў у краме не дадуць і атруты для мышэй. Вось такая, як бацьш, мая гаспадарка. Б'юся, як рыба аб лёд, а жыццё маё—палын, а не мёд.

Дзеці нашы маюць бацьку, а гадуюцца, як безбацькоўцы. Местачкоўцам і паскардзіца нельга—вочы выдзеруць, заклуюць! Пра мяне яны кажуць так:

— Голда жыве, як графіня-манархія. Голдзе бедаваць тое самае, што багатай Лібе-Лэі жабраваць. Жартачкі, муж Голды—былы балагула Шмуэл-Меер—у Амерыцы золата збірае ды брыльянтамі прыпраўляе. А яна, Голда, абаранкі з лазовага кошыка прадае ды яшчэ на сваю долю скардзіца.

Вось так местачкоўцы пра нас гавораць і ядуць мяне без хлеба. А вохці мне, вох! Яны-ж не бачаць, што ў маім гаршчку на камарыным шмальцу ліха варыцца, бядою і слязою соліцца.

Шмуэл-Меер, ты чуеш ці не? Скажы хоць раз, што мне рабіць? Праз акіян да цябе рукой не дастану. Плачу майго не пачуеш і слёз маіх не пабачыш. Сядзіш сабе ў амерыканскім шынку з капялюшыкам на галаве, з залатым гадзіннічкам у кішэні—акурат магнат—ды і п'еш амерыканскую гарэлку кілішак за кілішак. Ты-ж зрабіўся, як чужы. О, гора маё! О, ліха маё! Слава таму мужу, які не вядзе кампаніі з лайдакамі, у шынках не бывае ды злых шляхоў не ведае, не знае. Слава таму мужу, які з пустымі людзьмі не сябруе ды з хітрунамі не хітруе.

Але гэта не пра цябе, Шмуэл-Меер, сказана, бо ты сумленне згубіў у Амерыцы. Жаласць і літасць да роднай сям'і ты ўтапіў у лужы, як сляпых шчанят. Ты гарэлку п'еш, а я смалу п'ю. Адумайся, разбойнік без нажа, гіцаль без вяроўкі... Злігуйся, люты чалавек... Выбачай, Шмуэл-Меерка, за такія словы. Не я гавару—гора маё гаворыць. Не я гневаюся—нядоля мая гневаецца. Каб ты хоць разок зірнуў на схудалых дзяцей, на іх тонкія, бы саломінкі, ручкі і ножкі,—тваё акамянелае сэрца стала-б добрым, як золата, і мяккім, як воск...

А дзеці твае добрыя, вымуштраваныя. Перад тым, як

выходзіць з хаты, я заўсёды лічу абаранкі. Прыходжу—зноў лічу. Усе цэлыя—адзін у адзін! Дзеці не чапаюць. Зорахка любіць сядзець ля самага кошыка ды нюхаць абаранкі. А рукою ніколі не зачэпіць—ховай божа! Вочы ў яго блішчаць. Слінкі ён пускае. Увесь ён дрыжыць. Ручкі цягнуцца да кошыка. Ён шэпча: «абаранкі... абаранкі...», а рукамі волі не дае. Сэрца ў мяне крывёю запльвае, а я не даю дзецям абаранкаў. Гэта-ж кожны абаранак—грош! А ты, Шмуэл-Меер, там кошыкі з абаранкамі прапіваеш. Ведаю! Добрыя людзі мне пра цябе напісалі.

Я напалохала дзяцей такімі словамі: калі хто з бедных есць абаранкі, той глухне і слепне.

— Каму-ж можна есці абаранкі?—цікавіцца Зорахка.

— Свінням!—кажу.

— Чаму-ж багатыя ядуць?—не сунімаецца Зорахка.

— Бо яны свінні!

Зорахка вельмі разумны хлопчык. Ён смяецца. Тварык яго сур'ёзны і старэнечкі, як у дзядка...

У кожную раніцу нясу абаранкі ў самы багаты дом—да Лібе-Лэй Грынгауз, гаспадыні шкляной гуты. Я на свае вочы бачыла, як яна ў кожную раніцу крышыць абаранкі ў малако і корміць на каленях двух рабенькіх цюцек. Каб я так бачыла дзяцей нашых здаровымі, шчаслівым і радаснымі.

Заработак ад продажу абаранкаў дае мне толькі жыжку да крупніка, і я мыю бялізну ў багатых людзей. Калі я палашчу чужую бялізну на рэчцы, дык плачу ў тры ручкі каля рэк Вавілона пад вербамі.

Парай, Шмуэл-Меер, што мне з дзяцьмі рабіць? Што будзе лепш—ці кінучь дзяцей у рэчку, ці іх галоўкі аб камень разбіць? Але я, Голда, не такая матка, як ты, Шмуэл-Меерка, татка. Апошнюю кроў сваю пралью для родных куранятак. І ваўчыха, і мядзведзіха, і каршуніха сваіх дзяцей любяць, кормяць і пояць, апранаюць і абуваюць. І я не хачу гэтым хваліцца. А ты, Шмуэл-Меерка, горш звярынай пароды... Я і дзеткі цалуем цябе. Твая на гэтым і на тым свеце Голда Памеранец».

Калі я прачытаў Голдзе гэтае пісьмо, прадыхаванае ёю і адшліфаванае мною, Голда ашчаперыла маю галаву рукамі і пачала лемантаваць немым голасам без слоў. Потым яна вызваліла маю галаву і сказала:

— Ведаеш, сынку? Ты крыху перасаліў мой крупнік. Але няхай сабе. Пашлем Шмуэл-Мееру гэтае пісьмо. Вось табе канверт. Пішы адрас. У гэтым пісьме мая нядоля красуецца, як кепскі партрэт у добрай раме.

Я выцер далонню валасы на галаве, бо яны сталі віль-

готныя ад Голдзіных слёз, нібы ад расы. Потым напісаў на канверце адрас.

А вось пісьмо ад Рахілі свайму каханаму Барысу:

«Мой любы, мой дарагі, мой залаты Барыс. Няхай по-
лымя жыцця твайго свеціцца на векі-вечныя!

Калі я чытаю твае пісьмы, мне здаецца, што бачу твой
мілы твар і чую твой мілы голас. Твае мядовыя пісьмы я
чытаю і перачытваю мо' сто, а мо' тысяччу разоў. Ты мне
паведамляеш, што яшчэ не зарабіў на шыфскарту, а мне
бадай кожную ноч сніцца адзін і той самы сон. Нібы ты
мне прыслаў шыфскарту, а я ўжо пльву на караблі такім
прыгожым, як размаляваны дом Лібе-Лэй—мадам Грынгауз.
Навакол карабля сінія хвалі. Над караблём трубы, дым і
неба. А на караблі чужыя людзі. Я даплыла да Амерыкі, а
ты не сустрэў мяне на беразе. І я хаджу па вуліцах Нью-
Йорка і шукаю цябе. Туды і сюды ездзяць і ходзяць пеха-
той людзі, апранутыя ў дзівосную вопратку, і гавораць ча
дзівоснай мове. Я загубілася ў людскім моры, нібы гаро-
шынка, і клічу-заву цябе:

— Дзе ты, брат майго сэрца? Дзе ты, залатая пячаць
маіх думак? Дзе ты, карона майго жыцця? Прыдзі да мяне
з сонечных гор і далін. Прыдзі да мяне з расою раніцы, з
сонцам поўдня, з ценем вечара. Прыдзі... Прыдзі...

Прачынаюся. Падушка вільготная ад слёз. Схадзіла я да
старой татаркі на карты паваражыць, дык яна мне нага-
варыла дзевяць вазоў слоў пра казённы дом, пра дальнюю
дарогу і пра брунета з пяшчотным сэрцам.

Што табе яшчэ пісаць?

Ад цямна да цямна працую ў дамскага краўца Шолама.
Пад гуд кравецкай машыны я думаю і думаю, як скласці
песню пра галубку і галубка—песню пра сваё ўласнае
жыццё, песню пра наша каханне. Вось яе змест:

Галубок на адным беразе мора. Галубка—на другім. Яны
імкнуцца адно да аднаго. Яны ў палёце. А мора падкідвае
раз'юшаныя хвалі ў самае неба. Бура гоніць галубкоў у
супрацьлеглыя бакі. Крылі іхнія не могуць змагацца з
лётай непагодай. Так праходзяць дні, месяцы, годы. Галу-
бок з галубкай сустрэцца не могуць. І яны, кожны на сваім
беразе, паглядаюць удаль засмученымі вачыма—адзінокія,
у горы і бядзе.

Пад гуд кравецкай машыны я думаю над прыгожымі сло-
вамі для такой песні. Галаву ламаю над рыфмамі. А пакуль
што яшчэ нічога не прыдумала. Аднаго разу я задумалася
над гэтай песняй і не агледзелася, як іголка прабіла мне
палец. Кроў ад пальца заліла белае шоўкавае плацце, што
я шыла для Лібе-Лэй Грынгауз. Я ледзь апрытомнела ад

болю і анучкай завязала палец. Мой гаспадар Шолам пацягнуў мяне за чорныя косы. Я ад злосці штурханула яго локцем у грудзі так моцна, што ён адкінуўся ад мяне, як насычаная п'яўка. Ён грукнуўся патыліцай у сцяну. Тры работніцы—мае падругі—стрэльнулі такім гучным смехам, ажно шыбы зазвінелі.

— Вон адгэтуль!—крыкнуў на мяне Шолам.

— Аддайце мне сем залатовак за тыдзень працы, тады пайду!

— Ты-ж, гадаўка, сапсула мне белы шоўк,—зноў крыкнуў Шолам.—Не дам табе ні капейкі!

— Мала я гаравала на вас, рэб Шолам?—сказала я.—Вы з'елі маю працу, маё здароўе, мае годы не на залатоўкі, а на дзсяткі і сотні рублёў!—Аддайце мае сем залатовак!

Шолам кінуўся да мяне з кулакамі. За мяне заступіліся работніцы. На развітанне я сказала яму:

— Няхай мае сем залатовак будучь табе, Шолам, і мадам Грынгауз на саваны. А гэты шоўк чорт не возьме: памыць, папрасаваць і знаку не будзе!

Назаўтра я пайшла да швачкі Сімы. Там гэткае-ж шчасце, як у Шолама.

Што табе яшчэ пісаць?

Я ўсё думаю пра цябе, мілы Барыс. Я вечна сумую. Цяпер у нас вясна. За рэчкай зелянеюць бярозкі. Цвітуць сады. Так пахне, што можна ахмялець. А салавей так соладка спявае, што можна заслухацца. Дзе-б я ні стаяла, дзе-б я ні сядзела, куды-б я ні хадзіла—я ўвесь час пра цябе думаю, родны мой, любы мой... Я часта плачу.

— Чаго плачаш?—пытаюцца ў мяне.

— Толькі што хрэну нацёрла.

— Вечна хрэн трэш. Пудамі яго трэш, ці што?

Я маўчу.

— Ты хворая?

Я зноў маўчу. Сорамна сказаць, што маё сэрца баліць ад кахання. Яны-ж мяне засмяюць. Панская хвароба,—скажуць. Паглядзела я на сябе ў люстэрка, і страх мяне ўзяў—бледная, худая, запаўшыя вочы. Затое, як прыеду да цябе ў Амерыку, зноў макам-цветам закрусяю.

Што табе яшчэ пісаць?

Калі ўжо дачакаюся шчаслівай хвіліны? Ці можа маё шчасце на дне мора рыбкай плыве? Ці можа яно арлом у сыр-бор паляцела?

Дзякую, мілы Барыс, за твае частыя пісьмы. Гэта пакуль што адзіная ўцеха ў маім няўцешным жыцці. Цалую цябе тысячы разоў. Пішы! Пішы! Пішы!

Твая Рахіль».

Рахіль строга рэдактыравала свае пісьмы, пісанья маёй рукой. Прымушала мяне перапісваць іх па два, па тры разы. Ёй чамусьці не падабаліся мае выдумкі і маё вычурнае красамоўства. Яна муштравала мяне да таго часу, пакуль я не налаўчыўся пісаць адно, а ёй чытаць зусім другое. Бо мая пісаніна вельмі падабалася яе былому жаніху. Я кажу «былому», бо пасля таго, як я напісаў Барысу, што Рахіль вельмі памізарнела, ён знайшоў у Амерыцы другую Рахіль і ажаніўся з ёю, як ён пісаў у апошніх пісьмах... Я хацеў выклікаць жаласць у сэрцы Барыса, а вышла наадварот...

Я ўсё гэта ўтойваў ад непісьменнай Рахілі. Я чытаў ёй словы аб вялікім да яе каханні Барыса, прыдуманым мною тут-жа. Аднаго разу я нават ледзь не засыпаўся. Рахіль здзівілася:

— Ты-ж глядзіш не ў ліст, а ў акно! Як гэта чытаеш?

— У мяне вочы такія вялікія, што магу глядзець у акно і бачыць, што ў лісце напісана,—сказаў я.

Мне страшна было гаварыць Рахілі праўду. Яна, чулая і кволая, магла-б пакончыць жыццё самагубствам. Я баяўся, каб Барыс зусім не кінуў пісаць Рахілі. Сядзячы ў сінагозе над талмудам, я прыдумаў новае пісьмо Барысу, якое напісаў змененым почыркам на стараяўрэйскай мове:

«Майму сыну Дайв-Беру, што вымысліў сабе не яўрэйскае імя «Барыс». Жыві ў божым блаславенні і шчасці і няхай цвіце жыццё тваё, нібы вінаградная лаза каля срэбранай божай крыніцы, амінь!

Я, ільскі рабін, Іакаў бен Мардухая, бяру пяро ў рукі і пішу табе, сын мой. Што ты ўчыніў з Рахіллю? Ты, настаўнік стараяўрэйскай мовы, задумаў уцячы ў Амерыку ад воінскай павіннасці, забраў у круглай сіраты Рахілі грошы на дарогу—грошы, якія яна крывавым потам зарабляла сабе на пасаг, абяцаў ёй, што і яе забярэш у Амерыку, паехаў з мястэчка жаніхом Рахілі, а цяпер знайшоў сабе другую. Гэта брыдка, гэта злоўчынак, гэта вялікі грэх перад богам. Загадаю табе, я, духоўны рабін, зараз-жа развяжыся з амерыканскай нявестай, вышлі Рахілі на дарогу яе-ж уласныя грошы, ажанісеся там па закону Маісея і Ізраіля ды жывіце, множцеся і пладзіцеся, як увесь наш народ. А калі, мой сын, не паслухаешся мяне, я пракляню сямісвечнік твайго жыцця і твой род да дзесятага пакалення.

Мой суд зямны зацвердзіцца судам нябесным, амінь!

Так кажа рабін мястэчка Ільі на рацэ Слязанкі Іакаў бен Мардухая».

Пры гэтым я зрабіў невялічкую прыпіску:

«Паколькі ўся гэтая справа знаходзіцца ў вялікім сакрэце

і каб не апаганіць чэснага імені сіраты Рахілі, даю табе чужы адрас».

Я напісаў свой адрас, падрабіў рабінскую пячатку, паставіў на пісьме і паслаў Барысу.

Адказ ад Барыса я атрымаў роўна праз месяц. Вось што ён напісаў:

«Святому каўчэгу мудрасці, пышнаму вянку роз з квіцеючага саду нашай торы, вядомаму на ўсім свеце златаусту рабіну мястэчка Ільі Іакаву бен Мардухая, няхай славіцца яго дабрачыннасць ва ўсіх шатрах і кушчах Ізраіля.

Мяне дзівіць, вялікі рабін, што Вы лезеце не ў свае справы. Гэта добра, што вы хочаце стаць міратворцам, як старадаўні Аарон. Але-ж я вас ведаю: за тры рублі вы падпісваеце разводы між мужамі і жонкамі, не задумваючыся. Шануючы Вас, я хаваю свой гнеў за Вашыя страшункі, якіх я не баюся. Рахіль мне сама пісала, што яна стала брыдкай і хворай, таму я знайшоў другую нявесту, таксама Рахіль. Грошы Рахілі я адашлю. Прашу вашага святога блаславення. Пры гэтым пісьме прыкладаю тры далары».

Чытаючы пісьмо Барыса, у мяне дрыжэлі рукі і ногі. Я вінаваты ў няшчасці Рахілі. Яе пагубіла маё красамоўства. Я ў пісьмах маляваў яе хворай, худой і бледнай ад кахання. Я хацеў, гэтым выклікаць літасць у сэрцы Барыса, а вышла, як з паламанага дышла...

Далары, як вуголлі, пяклі мне рукі. Пакуль што я схаваў далары ў сваёй скрынцы на самым дне і напісаў Барысу новае пісьмо:

«Мой духоўны сын! Усе Рахілі на свеце аднолькавыя. Відаць, ільская Рахіль не суджаная твая. Таму бласлаўляю цябе на шлюб з амерыканскай Рахіллю. Адно просьбу маю да цябе, Дойв-Бер. Пішы нашай Рахілі лагодныя пісьмы яшчэ каля года, пакуль я не ўгавару яе выйсці замуж за другога. Тады адашлеш ёй доўг. За далары дзякую. Раздам бедным».

Я ўяўляў сабе, як паглядзіў-бы мяне па галоўцы за такія фокусы ільскі рабін Іакаў бен Мардухая. Раней, калі я яшчэ начаваў у сінагозе, ён кожную пятніцу клікаў мяне да сябе дамоў і загадваў знімаць пыл з яго «святых» кніг. Пры гэтым ён са мной жартаваў кожны раз на адзін лад: павядзе ўказальным пальцам па маім носе зверху ўніз, пасля зачэпіцца пальцамі за мой нос знізу ўверх і задзярэ мяю галаву ўгару да таго раптоўна і балюча, ажно іскры сыпа-

ліся з вачэй. Пры гэтым ён гаварыў: «Уніз лёгка, угару цяжка».

Каб рабін даведаўся аб маім фокусе, ён забраў-бы сабе тры далары і зрабіўся-б маім лепшым прыяцелем...

Справа з Рахіль скончылася шчасліва і раней, чым я думаў. Яна перастала ка мне прыходзіць. Перапіска з Барысам спынілася. Рахіль вышла замуж за маладога прыгожага каваля Шымана і жыла шчасліва.

Я аб гэтым напісаў Барысу зноў ад імя рабіна і загадаў яму выслаць зараз-жа Рахілі яе грошы, што яна дала яму на дарогу ў Амерыку.

Барыс выканаў мой загад, бо я змайстраваў такое пісьмо ад імя рабіна, якім рабін Іакаў бен Мардухая мог-бы гардзіцца.

Аднак на маім сумленні яшчэ ляжаў адзін камень: тры далары... Яны-ж не мае, не мне прысланыя, а рабіну. Яны-ж і рабіну не належаць, бо ён у гэтай справе богу душой вінаваты. Яны-ж і Рахілі не належаць. Рахілі Барыс адаслаў доўг. Адаслаць тры далары назад Барысу? Глупства! Ён іх рабіну прыслаў у падарунак. Гэта значыць мне... А яны мне вельмі прыгадзяцца—гарнітур... боты... Я-ж хаджу, як абдраная ліпка. Так і зраблю—у першую чаргу боты. Але... прыкра. Што рабіць? Што рабіць?

Я сядзеў у сінагозе над талмудам і думаў-думаў. Я глядзеў праз акно на сінагагальны двор, дзе буяў палын, і думаў-думаў.

У маёй разгарачанай галаве грукаталі-стукаталі малаткі:

— Тры далары. Тры далары... Тры далары...
і я дадумаўся.

Шчасце і няшчасце рэб Элі

Так. Я дадумаўся. Мне стала лёгка-лёгка. Я знайшоў цёплае гняздо для пакалечанай ластаўкі. Я знайшоў месца для трох далараў. Я напісаў пісьмо і палажыў у кішэнь шамеса сінагогі—«рэб Элю з гусінымі лапкамі». Ён у той час падмятаў бярозавым венікам сінагогу.

Талмуд у галаву мне не лез. Я ўвесь час сачыў за Элем. Вось ён кончыў працу, накашляўся ад пылу, узнятага з падлогі, і пачаў церабіцца. На гэта ён быў вялікі майстар. На яго твары разлівалася незвычайная асалода. Адмарожанымі пальцамі ён церабіў галаву. Далонню старанна цёр патыліцу, бараду, пейсы. Прыхіляўся да вострага вугла стала і з натхненнем гэбляваў спіну. Касцістымі лакцямі шпарка і рытмічна перабіраў свае ўласныя рэбры, як музыкант струны балалайкі. Пры гэтым ён задумліва і радасна

ўсміхаўся. Нібы нешта вельмі смачнае еў і прыслухоўваўся да смаку.

На гэты раз я з нецярпліваасцю прагледзеў усю драматычную дзею яго цераблення. Церабіць локцямі бакі заўсёды было яго апошнім нумарам. Вось ён і цяпер пачаў лакцямі наступаць на свае бакі, пачаў наступаць і пачуў небывалыя гукі. У яго кішэні зашастала папера. Ён здзіўлена сунуў руку ў кішэнь і выцягнуў адтуль белы канверт. Падышоў да акна, прачытаў адрас—яму! Ён з дзівам распячатаў канверт, выняў пісьмо і ўткнуўся ў яго носам:

«Мы з табою цёзкі. Ты—Эля шамес. Я—Ілья прарок. Я ўвесь час сачыў за тваім праведным жыццём, за пакутамі тваёй беднай сям'і. Ты—самы лепшы Эля з усіх Эляў на свеце. Я цяпер знаходжуся ў Амерыцы і прыглядаюся да людзей, якія носяць маё імя. Табе—найлепшаму Элю—шлю тры далары. Такую суму буду табе прысылаць кожны тыдзень на шабас. Гэтыя тры далары знойдзеш у сінім канверце ў святым каўчэгу пад торамаі. У кожную пятніцу пасля ранішняй малітвы знойдзеш на гэтым самым месцы такую-ж суму».

Эля скомкаў пісьмо, палажыў у кішэнь і прамармытаў:

— Неякі шалахвост з мяне жартуе. Каб яго пагане імя сцёрлася з памяці добрых людзей! Не трэба мне такіх пісем з святога каўчэга! Не пайду... Не пайду. Не пайду...

— Прыдзеца забраць назад з каўчэга гэтыя тры далары,—падумаў я.—Эля ўпарты чалавек. Сказаў, што не пойдзе, дык не пойдзе. Забяру назад грошы. Я цяпер цвёрда рашыў забраць іх сабе, бо яны-ж мне дазарэзу патрэбны.

Але ўжо было позна.

Цікавасць Элі ўзяла верх. Ён, крадучыся, каб ніхто не заўважыў, падышоў да каўчэга, дастаў адтуль сіні канверт. Пры гэтым замармытаў:

— Шалахвосты! І святы каўчэг не шануюць!

Ён з сумам паківаў галавой, зацмокаў губамі і падышоў да акна. Асцярожна распячатаў канверт і дастаў адтуль асігнацыю ў тры далары. Ён правяраў яе на свет доўгі час. З амерыканскімі даларамі Эля быў знаёмы. Яму не раз іх паказваў яго пляменнік, бацька якога жыў у Амерыцы і час ад часу прысылаў грошы.

Упэўніўшыся, што гэта сапраўдныя тры далары, Эля задрыжэў з ног да галавы. Схаваў за пазуху грошы і пачаў біць сябе кулакамі ў грудзі. Потым ён зашаптаў:

— Ілья прарок... Ілья прарок... Ілья прарок...

Збянтэжаны Эля ўсхліпнуў ад радаснага хвалявання, зноў падышоў да каўчэга, расчыніў дзверцы, усунуў туды галаву і доўга маліўся. У яго вачах свяцілася вялікае, як

мора, шчасце. Нібы на крыллях, Эля паімчаўся з сінагогі. Крылі, праўда, былі не арліныя, бо ён зваліўся ўніз з высокага каменнага ганку. Хутка падняўся і, трымаючыся абодвума рукамі за пазуху, пабег дамоў з усіх сіл. Людзі на яго аглядаліся. Ён не зварочваў увагі.

Назаўтра Эля прышоў у сінагогу ў новай шапцы. Сам ён, відаць, памыўся ў лазні. Валасы яго былі гладка расчосаныя, барада і пейсы ў парадку. Словам, зусім не ранейшы, а нованароджаны Эля... Аднак, я на яго ілбе заўважыў хмарку незадаволенасці. Чалавек быў нечым пакрыўджаны.

Я здзівіўся. У чым справа?

Прычына яго незадоволення выявілася зараз-жа. Эля падышоў да каўчэга, на гэты раз не зусім асцярожна. Ён быў узбуджаны. Расчыніў дзверцы і пачаў гаварыць гучным шэптам. Я асцярожна падышоў да каўчэга. Чуў слова ў слова:

— Дзякую, святы прарок, за тры далары! Але мая жонка сказала, што ты мог-бы даць больш. У нас вялікая сям'я і вялікая нястача. Прашу цябе, святы прарок, павер маёй шчырасці, і ахвяруй мне па трыццаць далараў на тыдзень. Ты-ж такі добры. Я, святы прарок, ва ўсіх малітвах успамінаю цябе з пашанай і любоўю. Я ўпэўнены, што выканаеш маю маленькую просьбу. Не скупіся ў сваёй дабрачыннасці. Амінь! Амінь! Амінь!

Эля вышаў з сінагогі, а я ўвайшоў у злосць.

Мала таго, што я па дурноце сваёй выкінуў яму гэтыя тры далары, у яго яшчэ нахабнасць і прагнасць з'явілася. Ён яшчэ крыўдзіцца! Дай яму па трыццаць далараў на тыдзень... Захацеў адразу панам зрабіцца! Ды яшчэ верыць шчыра, што гэта раскашэліўся Ілья прарок. Ну, пачакай-жа, рэб Эля! Я цябе ачалавечу! Пакажу табе, што Ілья прарок не такі цямця-лямця, як я. Буду змагацца за гонар старадаўняга прарока...

На другі тыдзень я зноў палажыў у каўчэг пісьмо на адрас Элі. Ён быў надзвычайна акуратны. У назначаны час падышоў да каўчэга, нібы да сваёй уласнай шафы, і дастаў адтуль пісьмо. Ён адразу палажыў канверт за пазуху са словамі «дзякуй», дарагі прарок Ілья!» і шчаслівы і спакойны вышаў з сінагогі, як банкір з банка.

Я, канешне, зразумеў, у чым справа. Эля быў упэўнены, што ў канверце ляжаць трыццаць далараў. Ён нават паважна выцер нос новай хустачкай, як гэта робіць самы багаты крамнік у мястэчку, рэб Носан.

Ой, хутка, рэб Эля, пераняў ты манеры багача! Ах, як грошы псуюць чалавека! Эля нават узгардзіўся. Калі раней ён быў з усімі ешыботнікамі за пані-брата, дык у працягу

аднаго тыдня ні з кім з нас ужо гаварыць не захацеў. Некаторыя з ешыботнікаў нават заўважалі:

— Эля пачаў глядзець на нас зверху ўніз...

І я рашыў:

— Я скалечыў Элю—я вылечу яго. Уся яго душа цяпер у маіх руках, як злоўлены верабей...

І я таксама крыху ўзгардзіўся сваёй сілай над сінагагальным шамесам. Але тады я яшчэ не ўцяміў, што той самы кій, які біў Элю адным канцом, біў другім канцом і па маёй лабаціне. Я хадзіў па сінагозе галагуцкім пеўнем і ўжо радаваўся, што падкінуў Элю гэтыя тры далары. Затое цяпер вымуштрую чалавека. Такая справа даражэй за тысячу далараў. Магчыма, што гэтым я хацеў заглушыць смутак па страчаных трох даларах. Я добра не памятаю. У той час я назіраў толькі за іншымі, а не за самім сабой.

Дома Эля чытаў:

«Ты, Эля, зрабіўся адразу прагным на вялікія грошы. Гэта твой першы грэх. Ты, Эля, узгардзіўся. Гэта твой другі грэх. Вось за што я не выканаў свайго абяцання. Назначаю табе на цэлы тыдзень пост удзень і малітвы ўночы. Калі ўсё гэта будзе выканана не так сабе для віду, а шчыра, тады дам табе новую ўзнагароду. Так кажа прарок Ілья».

Увесь тыдзень пасля гэтага ліста Эля не выходзіў з сінагогі. Пасціўся ўдзень і маліўся ўночы. Апусціўся, высах. Кожны дзень прыходзіла ў сінагогу яго жонка і са слязамі ў вачах упрашвала яго:

— Хадзем, Эля, есці...

Эля моўчкі адпіхваў яе ад сябе локцем. Эля хадзіў увесь гэты тыдзень, як цень. Ешыботнікі глядзелі на яго і здзівіліся. Часта хто-небудзь з іх да яго звяртаўся:

— Рэб Эля, што з вамі?

— Рэб Эля, вы нездаровы?

— Рэб Эля, вы вельмі схудалі.

Эля маўчаў, і на яго твары відаць былі вялікія пакуты і вялікія надзеі.

Роўна праз тыдзень Эля дастаў з каўчэга мой новы канверт. Дома ён чытаў вось што:

«Эля, ты вялікі дурань! Не вер у забабоны. Скажы «дзякуй» за першыя тры далары і больш не чакай. Няма прарока Ільі і няма бога. Усё гэта хлусня. Амінь! Калі-небудзь я табе раскажу ўсё».

Эля некалькі тыдняў не прыходзіў у сінагогу. Ён захварэў на нервовую гарачку і доўгі час у сваім брэдзе нешта расказваў пра Ільі прарока. А як вярнуўся ў сінагогу, дык паглядаў на ўсіх недаверліва.

Тым часам я займаўся далей пісаннем лістоў у Амерыку. У хаце старой Бейлі я ажыў. Нада мною не вісеў вечны страх перад інспектарам рэб Шмар'я. Я мог чытаць на прыватнай кватэры хоць цэлымі начамі. Творы Пушкіна і Лермантава, Гогаля і Некрасава выцеснілі схаластычны талмуд з яго мёртвай філасофіяй, з яго нуднымі разважаньнямі аб дабры і зле, з яго дробнымі ўрыўкамі разнастайных старадаўніх навук, з прыстасоўваннем вавілонскага быту і мудрасці да ўмоў жыцця зусім іншай зямлі ды іншых людзей.

Я пачаў пісаць вершыкі на стараўрэйскай мове. Пісаў удзень у сінагозе, засланяючыся фаліянтамі талмуда. Уночы я чытаў кнігі. Так цягнулася больш года.

Мірыям

Лісты ад нявест да жаніхоў у Амерыку і чытка лістоў ад жаніхоў з Амерыкі накіравалі мяне пісаць вершы на тэму каханьня. Кожны дзень—новы верш. Пры сталае ў хатцы, калі старая Бейля ўжо спала, я ўпісваў гэтыя вершыкі начыста ў прыгожую запісную кніжачку, якую купіў у краме. Кніжачку я назваў «Мірыям». Яна была ўся запоўнена гімнамі неіснуючай дзяўчынцы Мірыям. Дзяўчынка майго ўзросту, пятнаццаці год, жыла толькі ў маёй фантазіі. Часта Мірыям мяняла свой выгляд. То яна была з валасамі чорнымі, як ноч, то—залацістымі, як сонца. Вочы яе былі то спелымі вішнямі, то васількамі. Голас яе гучэў, як арфа. Смех—журчанне ручайка. Дыханне—шэпты кветак і каласоў пад ветрыкам. Яе песні—спевы салодкі. Усе радасці і смуткі свайго сэрца я прысвячаў цудоўнай мары—Мірыям... Яна была добрая і мудрая. Яна засланяла ад маіх вачэй мудрацоў талмуда.

Аднаго разу ў жнівеньскі дзень, калі праз каляровыя шклы ў сінагогу прабіваліся сонечныя праменні і ператварылі сінагогу ў фантастычнае падзямелле часоў старадаўняга Егіпта, калі ажылі драўляныя ільвы і арлы на каўчэгу, я чытаў пад сумны спеў юных талмудыстаў гімны сваёй Мірыям. Кніжачка з вершамі ляжала ў мяне на тоўстым фаліянце. Я чытаў з захапленнем уголас:

«Мірыям... Мірыям...

Перад тваімі вачыма пятнаццаць разоў цвіла чаромха і зелянела рунь.

Я пацалую залацістую насму тваіх валасоў і ад асалоды памру ля ног тваіх.

Не! Не памру. Дазволь мне жыць і піць асалоду з тваіх галубіных вачэй. Хачу гуляць з табою, як з роднай сястрой.

Мірыям... Мірыям...

Ты мне бліжэй за бацьку і матку. Ты мне даражэй за жыццё. Ты—маё неба. Ты—мая зямля. Ты—маё шчасце. Ты звiла навекі гняздо ў маім сэрцы.

Мiрыям... Мiрыям...

Над полем стаіць белы, як малако, туман. Ля рэчкі па-суцця цяляты. Пастушок грае на жалейцы, а я сяджу на каменні ды спяваю песню. І кожнае слова маёй песні—любоў да цябе. І кожнае слова маёй песні—хвала красе тваёй.

Мiрыям... Мiрыям...

Я забуду малітвы вечнаму небу.

Дазволь раніцой і ўвечары вымаўляць тваё песеннае імя... Я гляджу на зоркі і думаю, што гэта твае вочы. Я слухаю песні салодкі і думаю, што гэта твой голас. Я гляджу на макаў цвет і думаю, што гэта твае губкі.

Мiрыям... Мiрыям...»

Раптам нада мною замітусіўся цень. Я ўстрапянуўся.

Ля майго штэндара стаяў высокі, грозны, чорнабароды аскет—інспектар рэб Шмар'е...

Рукі і ногі ў мяне амярцвелі. Мне зрабілася холадна і горача.

Рэб Шмар'е ўзяў з маіх рук кніжачку пад назваю «Мiрыям». Чытаць было лёгка, бо я для большай прыгажосці пісаў друкаванымі літарамі. Ён углыбіўся ў кніжку. Я, нібы загіпнатызаваны, глядзеў на яго і не мог крануцца з месца. Ён чытаў доўга. Навокал майго штэндара сабраўся ўвесь юны народ, усе мае таварышы.

Скончыўшы чытаць «Мiрыям», рэб Шмар'е закусіў бараду, пранізаў мяне наскрозь двума вострымі кінжаламі чорных вачэй і загаварыў не да мяне, а да маіх таварышоў:

— Сыны Ізраіля... Рвіце на сабе вопратку. Абсыпайце галовы попелам у знак жалобы. Гэты пасадзецкі шэйгец здрадзіў яўрэйству. Напісаў кніжачку пад назваю «Мiрыям». Ні разу імя бога не ўспамінае ў кніжцы. Яго кніжка—сорам і спакуса. Яго кніжка—усхваленне мацеры нячысцікаў—Ліліт. Утапілася ў смале пякельніцы душа маладая... Яна прапала, прапала для святой торы, для бацькоў... Пагасла іскра з полымя Адэная...

Аскет рэб Шмар'е не біў мяне. У яго вачах стаялі слёзы—кракадзілавы слёзы.

Маю кніжачку спалілі на каменнай падлозе ў прыэднім пакоі сiнагогі...

Рэб Шмар'е так напалс хаў юных талмудыстаў, што яны ад мяне адступіліся.

— Ухадзі з гэтага сьвятога мура,—сказаў рэб Шмар'е са строга ўзнятай рукой.—Ухадзі! Гаспадарам тваіх дзён я скажу, каб яны цябе больш не кармілі. Ухадзі з гэтага мя-

стэчка, бо калі я цябе ўбачу на вуліцы, не мінаваць «малкес».

Я вышаў з сінагогі ў апошні раз. Старой Бейлі сказаў, што выбіраюся пехатой у Пасадзец. Я ўзяў з сабой толькі кніжкі. Бейля дала мне на дарогу кавалак хлеба.

Бывайце назаўсёды, таноім і амайроім—прафесары і дактары талмуда! Вашы старадаўнія рыцары, Гігель і Шамай, Попай і Гуна, памёрлі ў маім сэрцы. Нібы туман, растаялі пад сонцам жыцця паветраныя замкі Іерусаліма і Вавілона.

Адно імя ўвасабляе маю новую мару—Мірыям...

Хацеў пабачыць Элю, раскажаць яму праўду аб трох даларах і папрасіць прабачэння, але не ўдалося сустрэцца з ім. Я рашыў напісаць яму аб гэтым пісьмо дома і пераслаць поштай.

Іду лясной дарогай. Пахне смаюю, багуном і грыбамі. Спяваюць жаўранкі. Можна гэта грае на лютні мая Мірыям? Здалёк плывуць да мяне гукі кніжных песень. Спявае некалькі жанчын. Палоняць мяне жыватворныя сілы зямлі—яе радасці і смуткі. Можна гэта сумуе і радуецца Мірыям?

* * *

Навіны пасадзецкія мне вядомы. Памёрла мая бабуля. Памёрлі стагоднія дзяды Юстын і Мірон. Мае таварышы па хедэру памагаюць працаваць бацькам. Дзеці карчмара гандлююць. Пані Чапкоўская судзіцца з вёскай за луг. Мае таварышы-пастушкі праходзяць свой парабкоўскі талмуд. Нудна паўзе жыццё. Стагоддзямі яно стаіць на месцы.

Іду дамоў і думаю: «Такая ў хаце цёсната, што мне прыдзецца спаць на падлозе».

Я набліжаюся да родных мясцін.

Як мяне сустрэне бацька? Ведаю. Ён запытаецца:

— Што з цябе будзе?

Пасля гэтага пакутліва на мяне зірне і павядоміць:

— У мяне-ж і без цябе шэсць чалавек дзяцей. Было во сем, дык пару бог забраў. З табою было-б якраз дзевяць... Табе ўжо пятнаццаць год. Сам павінен разумець.

Ён змоўкне на хвіліну, зірне на мяне, як утапаючы на човен, і дадасць шэптам:

— Такія сыны, як ты, ужо дапамагаюць бацькам... Ведаеш... Я-ж вечна гарую аб адным, каб хаця хлеб быў у хаце.

Так. Мае дзіцячыя годы скончыліся.

Трэба працаваць і вучыцца!

Гэта было ў 1902 годзе.

У ШАЛАШЫ

Навакол густа-зялёнай нізіны паплавоў смуглелі далі. Яны былі ўбраны ў ружова-сонечныя хмызнякі, у змрочна-сінявыя лясы, а ў адным месцы яны плылі па возеры, нібы флатылія вузкіх перламутравых чаўноў. З недалёкага ўзмор'я брыло з вадапою блакітнае стада паўночных вятроў. Па дарозе гэтае стада тантала зялёную шчэць балотнай травы, скубла стагі і навальвалася грудзьмі на стары рыбацкі шалаш. Над шалашом дрыжэлі тонкімі сцябламі некалькі вудаў. Ля куста, ветліва распасцёршага свае галіны, сядзеў на калодзе чалавек. Ён пісаў. Ліпеньскія паўночныя вятры рвалі ў яго паперу з рук, кучаравілі густую кучму валасоў і халадзілі яго голены твар. Чалавек быў глыбока задумнены, з лагоднай усмешкай жмурыў вочы на вецер. Часам, у хвіліну забыцця, гладзіў далонню густую шэвелюру, нібы лысіну, і браўся за голены падбародак, быццам за бараду...

Недалёка ад яго растуць з зямлі агнёвыя языкі. Ад ветру яны выцягваюцца, уюцца вакол сухіх сучкоў галля чырвонымі абручамі. Ля вогнішча стаіць дванаццацігадовы хлапчук і пільна назірае за чалавекам. Бацачы, як чалавек гладзіць, нібы лысіну, валасатую галаву і стараецца намацаць бараду на голеным падбародку, хлопчык ледзь стрымліваецца ад смеху. Аднак, хутка ён становіцца сур'ёзным, і трывога свеціцца ў яго вачах. Ён хоча нешта сказаць чалавеку, але баіцца перашкодзіць у рабоце.

— Няхай Ільч піша...—думае ён.—Пры вячэры скажу яму, каб ён помніў, што на яго галаве парык, а барада голеная... Яшчэ не прывык...

Імя хлопчыка—Коля. Ільч у жарт называе яго «кашаварам». Час ад часу хто-небудзь з старэйшых братоў хлопчыка прыносіць сюды свежую рыбу, крупы, бульбу.

Коля нагінаецца над кацялком, знімае шумавінне, мяшае лыжкай страву, сыпле туды шчапотку солі, перцу і прабуе на смак, як сапраўдны кашавар. Пры гэтым ён таропіць вочы ўдаль і доўга прыслухоўваецца да смаку...

Ён гатуе вячэру для Ільча...

Раптам твар хлопчыка скрываўся ад болю, іскра папала на босую нагу. З лыжкай у руцэ ён адсаквае ад вогнішча і студзіць нагу ў вільготнай траве.

Крык болю хацеў вырвацца з губ хлопчыка, але няможна—перашкодзіш Ільчу... Ён з апаскай азіраецца на сагнутую над паперай фігуру чалавека. Ільч трымае на каленях сшытак. Піша, піша... Рупліва і спрытна рухаецца рука на паперы туды і сюды. Чалавек тэ незвычайную дарагую тканіну...

У вушах звініць тонкае, як волас, несупыннае дзынканне камароў...

Адна частка твара ў Ільча ружовая ад заходзячага сонца, а другая частка ў сінім цені. Ён выглядае і маладым і старым.

Часам Ільч на адно мігаценне вока адвернецца ад паперы, ахоплівае ўвесь летні прастор паплавоў і зноў нагінаецца, і зноў лёгкі шурхат пісанья... Хлопчыку здаецца, што і ўночы чуе гэты несупынны шурхат...

На паплавах пачынаюць усё больш і больш вызначацца цені.

Ледзь прыкметна сонца апускаецца на лес медным шчытам. І чым ніжэй коціцца яно, тым даўжэй расцілаюцца на прасторы сінія абрусы ценяў.

Коля мерае цень сваім вокамерам, і каб ён, хлопчык, стаў цяпер босымі нагамі на зубчастыя вершаліны лесу, дык гарэзным ільняным чубам упіраўся-б у самае сонца...

Возера ружовае, як віно. На шліфаваных зыбях вод пераміргваюцца цяпер разнастайныя колеры захаду. На яркай гладзі вады вырысоўваюцца дзе-ні-дзе чаўны з рыбаловамі. З клапатлівым крыкам узнімаецца стада чаек.

Больш спешна рухаецца на белым лістку паперы рука Ільча. Ад напружанасці на ёй выступаюць жылкі. Ільч крыху ўзрушаны. Адным вокам з пашкадаваннем зірнуў на сонца.

Цяпер хлопчык мог-бы сядзець на лесе, а сонца было-б яму на галаве, як шапка...

І незвычайныя думкі з'явіліся ў хлопчыка:

— Каб можна было затрымаць сонца, Ільч сядзеў-бы

цяпер пры ясным надвор'і і пісаў-бы, пісаў доўга, доўга...
А то штодзень дажджы.

Нядаўна Ёльч пераглядзеў кіпу газет і аддаў хлапцу, пры гэтым паглядзеў з цёплай усмешкай і з хітраватымі іскрачкамі ў прыжмураных вачах. Коля кідаў газеты ў агонь. Ён разумеў па-свойму выраз вачэй Ёльча:

— Мала што можа здарыцца. Юнкеры Керэнскага могуць нахлынуць сюды. Пабачаць у нас газеты і здагадаюцца, што мы з табою, кашавар, людзі не простыя, пісьменибы. Дык што-ж мы робім у гэтай глушы?

А што-б ні здарылася, ён, Коля, маўчаў-бы... Яму непатрэбны і словы бацькі, сивога і старога слесара, які колькі дзён таму назад папярэдзіў усіх сыноў:

— Амінь. Нікому не гаварыць!

Сонца на адну далонь ад сіняга насупленага лесу. Ёльч не адрываецца ад паперы. Ён увесь у цені. На яго ілбе глыбеюць маршчыны. Вецер трэпле сшытак.

Коля з крыўдай глядзіць на захад.

Уводдалі блішчыць уткнутая ў зямлю каса.

Пахне гатаванай рыбай і свежаскошанай травой.

Зараз будзе гатова вячэра для Ёльча.

Цені растуць і растуць.

Ёльч кідае заклапочаны позірк на ваколіцу.

— Прасторны кабінет, — павольна апускаецца лямпа гасне...

Макаў цвет—сонца—павольна апускаецца. Залаціцца хрыбет лесу. Апошнім позіркам прамень запальвае башлык і стагоў. Пажарышча неба нізіцца ў возера. На далёкім неба-схіле імчыцца сіні коннік з палаючай касой за плячыма.

Яшчэ больш спешна ходзіць па белым лістку рука Ёльча.

Палогі ценяў апускаюцца на абшар. З сумам пазірае малы кашавар на паміраючы дзень.

Ёльч пільней прыглядаецца да паперы. Пакутлівыя штрыхі моршчаць лоб і хаваюцца пад насунуты парык.

Апошняя чайка срэбранай кропкай узнялася высока ў неба. Знікла. На крыллях чайкі патух апошні блік дня.

Смялей задзынкалі камары. Іх вакол Ёльча цэлае племя. Не даюць пісаць. Ён адмахваецца сшыткам і глядзіць на хлопчыка:

— Абуйся, кашавар. Прастудзішся...

Ледзь не бацькоўскі голас.

Коля паслухмяна бяжыць к шалашу. Абуваецца. Вяртаецца назад.

— На, схавай.

Ёльч падае яму сшытак, трэ рукі адну аб адну і грэе іх над вогнішчам.

Коля нясе сшытак да стага. Там ёсць патаемнае месца. Ён кідае позірк на недапісаную старонку.

Ільіч напісаў сёння толькі пяць з паловай лістоў.

Перад вачыма Коля мітусяцца дробныя літары і густыя баразенкі радкоў, што цягнуцца з краю да краю. На паперы аніводнага свабоднага месца. Блішчаць літары і жывуць асаблівым жыццём.

Удзень быў дождж. У цёмным шалашы нельга было пісаць. Ільіч ляжаў нічком на шуршавістым сене і праз мутную тканіну дажджу пазіраў у засмужаную даль. Барабаніў пальцам па сшытку. Спачатку яго лагодны твар быў крыху сумны, потым усмешка азарала яго. Здавалася, што праз густы дождж ён удалі бачыць сонца, набліжае будучыню і чуе гоман мільёнаў людзей... Ён прыслухоўваецца. Нібы плыве сюды гутарка Кобы...

Ад дажджу тады шуршаў шалаш, нібы мышы скраблі.

Коля яшчэ раз зірнуў на першую старонку сшытка— «Дзяржава і рэвалюцыя».

Ільіч сам аднойчы растлумачыў свайму кашавару, што піша кнігу аб тым, як зрабіць рэвалюцыю і будаваць новую дзяржаву...

Ільіч такі зразумелы і просты...

Не раз у цёмныя ночы ў шалашы ён жыва і ярка апавядаў Колю, як рабочыя возьмуць уладу ў свае рукі і як зажыве пасля працоўны чалавек на вялізных прасторах зямлі...

Залатым вокам блішчыць у смуглявасці вечара невялікі агеньчык. Цяпер вочы Ільіча цямнеюць, як ніколі. Яны яскравяцца цёпла і ласкава. Ён хваліць кашавара за смачную вячэру і так жартуе, што кашавар ледзь стрымліваецца ад смеху. А стрымліваецца ён, каб не рабіць шуму... Ноч насоўвае на паплавы шаўковы балахон. Вогнішча дыміць і паволі патухае. Не спыняецца гул камароў. Нездзе ў кустах крычыць балотная птушка. З вільготнай далі даносяцца гудкі паравозаў.

Перад тым як ісці спаць, Коля доўга ўглядаецца ў ваколіцу, прыслухоўваецца да кожнага шлохаху.

Калі ўдзень Ільіч даў хлопчыку запісачку ў горад для Кобы або Крупскай, ён жартаваў:

— Ты, кашавар, галавой адказваеш за гэту паперку.

Хлапец павінен быў аддаць запісачку свайму бацьку ці аднаму з старэйшых братоў. Коля зірнуў сам у паперку— лічбы і нейкія значкі.

Дома ён даведаўся, што Ільіча ўсюды шукаюць юнкеры і казакі. Шпікі Керэнскага правяраюць дакументы ў пасажыраў чыгункі, робяць вобыскі па кватэрах рабочых. З фатаграфіяй Ільіча ў руках яны прымерваюцца да

людзей, аглядаюць іх з усіх бакоў і звяраюць з партрэтам— а можа гэта «ён»?

А «ён» у шалашы...

Спакойны, упэўнены, працавіты і добры, ён праізвае вачыма далі і набліжае час. У шалашы цяпер галоўны штаб рэволюцыі. Коля носіць запісачкі з галоўнага штаба. Коля—сувязіст Ільіча... Ды ён, Коля, яшчэ ў дні Лютаўскай рэволюцыі вінтоўку падаваў бацьку, прышпільваў яму ленту з патронамі...

... І яшчэ нядаўна Коля бачыў, як юнкеры і казакі рабілі аблавы на людзей, што насілі пачкі «Правды». Дзіўныя сцягі былі ў юнкероў—чорныя з белым чэрапам і касцымі накрыж. На вуліцах Петраграда яны перастрэльваліся з рабочым народам, над якім палыхаў чырвоны, як полымя, сцяг...

Па абшарах лугавін сцелецца малочны туман. Ён дыхае вільгаццю ў шалаш. Ільіч яшчэ не спіць—варочаецца на сене з боку на бок.

З-за возера са станцыі Разліў галосцяць гудкі. Адчуваецца пыхценне паравозаў. Пэўна там у пасажыраў правяраюць дакументы і прыглядаюцца да іх, каб параўнаць з партрэтам Ільіча.

Марудна насоўваецца ноч.

Па стагах шуршыць халодны, прарэзлівы вецер, прабірае да касцей. Ільіч прыглушана кашляе. Грозна шуміць лес. Яго роўны гоман, нібы гоман мільёнаў людзей, набліжаецца да шалаша і чакае загаду і пытаецца ў свайго камандзіра:

— Калі?

Гэтае «калі» пытае Коля, бо Ільіч не строгі і гаворыць з ім, як роўны з роўным...

— Калі? Мой бацька казаў, што рабочыя рвуцца ў бой.

У пацёмках Ільіч гладзіць пяшчотна галоўку малага кашавара і гаворыць ціхім голасам, нібы адказвае на свае ўласныя думкі:

— Яшчэ рана... Рабочы Петраграда гатоў... Фронт... Сялянства... Нам трэба раней растлумачыць... і тады... тады...

Вільгаць туману лезе ў цёмны шалаш.

— Колькі часу можа на гэта пайсці?—пытае хлопчык, як дарослы.

Хвіліна цішыні. Пасля, як даросламу, Ільіч адказвае:

— Месяцы тры. Думаю, што прыблізна ў кастрычніку дадзім гарачы бой буржуазіі. Перамога будзе на нашай старане...

Жухлая балоцістая ноч, як гнілая керэншчына, лезе ў шалаш.

— Накрыйся, кашавар,—кажа Ільч бацькоўскім гола-
сам,—а то прастудзішся...

— У кастрычніку...—шэпча Коля.

Ён нацягвае цёплы бацькаў кажух. Пад ім шуршыць
балоцістае цвёрдае сена, і ён ціха паўтарае:

— У кастрычніку...

Мінск, 1936 г.

МЫ ПЕРАМОЖАМ

З воддалі яны нагадваюць белых мядзведзяў на срэбраным прасторы засцюжанай тундры. Тры хаткі абраслі пушыстай футрай сібірскіх доўгатрывалых снягоў. З усіх бакоў слепяць зрок млечныя далі. Дзе-ні-дзе адрозніваюць неба ад зямлі сівыя фалангі лясоў. Нібы пад урачыстую цішыню пякучых марозаў сніць зімовы сон увесь свет. Няйначай тры хаткі—насельнасць усёй зямлі.

Глухі стукат упіваецца ў цішыню. Ільдзяная машкара брызгае ў твар. Коба безупынна ўдарае ў тоўстую броню ільду змайстраванай ім самім сякерай. Зараз брызне вада. Прыемна і лёгка думаць пры такой рабоце. Яго празрыстая маладая бародка, чорныя вусы і густыя бровы запушаны інеем. Яго вясёлыя чорныя вочы востра пранізваюць далі. Гарачыня яго позірку вось-вось змые снягі, згоніць мароз, растопіць ільды і кіне на тундру цеплыню паўднёвага пясупыннага лета. Праз заслону тундры Коба бачыць увесь свет, усе рознаплямёныя, рознакаляровыя народы зямлі, чытае амаль на пісанаму будучыню чалавецтва. Гаспадарчая ўпэўненасць і неаслабная вера ў перамогу робяць яго постаць напружанай, нібы сталь. Больш упартымі становяцца ўдары сякеры.

... Надыйдзе час, калі працоўны люд усёй зямлі раздробіць на сваім шляху магутныя зялёныя таросы няволі і высачэзныя тысячагадовыя айзбергі сусветных драпежнікаў...

У адно вокамгненне перад запалоненым горным арлом
Каўказа знікае лютая сібірская тундра.

Нібы песня, выплывае ўспамін.

Гарачае сонца Баку. Агнёвымі стрэламі яно лезе праз
акенца і шчыліны на гару хаткі селяніна Хашыма. Цяпе-
рашні Коба—тагдашні Сосо—стаіць на гары хаткі ля дру-
карскага варштата. Нібы белыя крыллі, узлятаюць адзін за
адным друкаванья лісткі да бакінскіх рабочых. Сэрца Сосо
напоўнена радасцю:

... Расце свядомасць рабочых...

... Святкаванне Першага Мая на Каўказе...

... Дэманстрацыя 1-га сакавіка...

... Забастоўкі...

... Мыслі Маркса даюць энергію пролетарыяту, нібы
кроў жывому арганізму...

Над ізумрудным прасторам Каспійскага мора з вясёлым
прарэзлівым крыкам кружацца птушкі. Прыбой шумеў усю
ноч. У аддаленай кіпені, нібы шумавінне, успеньваюцца
белыя барашкі. Па шоўкавай разнакаляровай гладзі ледзь
зыбяцца дарогі і сцежкі.

Гудкі. Дымкі параходаў.

Караблі, разнастайныя судны—вялікія і малыя, парус-
ныя чаўны, катэры. Усё гэта надае мору суматошлівае
ажыўленне. Каўказскае дабро па-драпежніцку расплываецца
на ўвесь свет.

... Але надыйдзе час.

Коба асцярожна здымае намаразь з бародкі і вусоў.
Пачынаецца завая. Над тундрай апускаецца неба і пыліць
снежнай мукой.

... Трэба ісці «дамоў»...

А то не знойдзеш трох хатак, што здалёку нагадваюць
белых мядзведзяў...

Які ў Хашыма прыгожы садок!

Сосо не мае часу пасядзець у пахучым цені. Праз
акенцы і шчыліны страхі прасочваецца на гару хмельны пах
садавіны. Яблыкі, персікі і грушы зіхацяць на сонцы пералі-
вам колераў. У Хашыма чалма на галаве. Густая барада
абрамляе твар. Ён часта жмурыць вочы ад сонечных блікаў
і заклапочанымі рукамі пеціць кожнае дрэва, нібы бацька
родных дзяцей. Паднімае хварасцінкі з-пад дрэў, адкідае
іх у сметнік. А калі Хашым зрывае з галін спелыя персікі,
ён гэта робіць так асцярожна і далікатна, нібы маці, што
дастае з калыскі кволюю малютку.

Малады і строгі Сосо ўсміхаецца.

... Пры соцыялізме будзем так чула вырошчваць новых людзей, як дбайны садоўнік вырошчвае свой сад...

Міма праходзіць групка старых сялян, апранутых у падраную вопратку, аб нечым гавораць між сабою. Сосо бачыць іх загарэлыя твары, шурпатыя ад працы рукі. Да яго далятаюць некаторыя словы:

— Цэлымі начамаі грукоча... Ныйначай грошы фабрыкуе Сосо...

У Сосо вялікія ад дзіва вочы.

... Сяляне-беднякі не здрадзяць...

Стары Хашым узбіраецца на гару.

— Дай, Сосо, пачку пракламацый. Пайду з кошыкам персікаў да заводскай брамы, усіх рабочых ведаю. Каму можна—завярну тавар у твае друкаванія паперыны...

Малады Сосо таропіць вочы ў старога Хашыма. Горача паціскае запрацаваную далонь садоўніка. З вачэй Хашыма сыплюцца іскры шчырасці і захаплення. Яго голас становіцца маладым і меладычным. Ён кажа:

— Я, самы непрыкметны, загнаны маленькі чалавек, прызнаў цябе. Ты—афырхаца: герой. Ты нарадзіўся ад грывот і маланак. Ты спрытны і мудры. У цябе, Сосо, вялікае сэрца.

Аднаго разу ўвечары прыходзяць да Сосо сяляне-беднякі. Пасля кароткай гутаркі пра сёе і тое яны задаюць запытанне:

— Слухай, Сосо! Калі пусціш у ход свае грошы?

... Я друкую не грошы, а пракламацыі, у якіх пішу аб тым, як вам цяжка жывецца і як трэба паправіць гэтую бяду...

— Калі так, дык кожны з нас табе дапаможа. Дзякуем Хашыму, што хаваў цябе да гэтага часу, а цяпер мы ўсе будзем хаваць цябе і тваю работу, наколькі хопіць у нас сіл і спрыту.

Хату Хашыма пачалі наведваць жанчыны ў доўгіх мусльманскіх чадрах.

Праз снежны куродым Коба ідзе «дамоў». На крок перад ім нічога не відаць. Успомніўшы жанчын у доўгіх чадрах, уявіўшы жыва іхнія нежаночыя рухі і дзівосныя манеры, з яго грудзей вырываецца гучны, ледзь не дзіцячы, смех.

Гэтыя «жанчыны»—яго таварышы, што прыходзілі наведваць падпольную друкарню.

Коба ў сваёй «хацінцы». Каля сцен расстаўлены рыба-лоўныя і паляўнічыя прылады, зробленыя яго рукамі; сеткі,

сіло, гарпун. Ён сячэ дровы, запальвае ў печы і гатуе сабе ежу. Па змрочнай хаце раскідваюцца водсветы польмя.

Коба глядзіць у печ на свой гаршчок. Пільна ўтаропіўся ў адзін пункт. Твар яго заклапочаны, строгі. Вочы чорныя, як ніколі. У гаршчку клакоча. Страва пераліваецца праз край. Ён вілачнікам цяплява адсоўвае гаршчок ад агню.

Выцягвае з печы гаршчок, драўлянай лыжкай прабуе страву на смак, сыпле пару дробак солі.

... З меншавікамі яшчэ нямала клопат будзе...

... Яшчэ шмат прыкрасцей можна чакаць ад пустазвоннага Троцкага.

Коба кончыў есці.

Скупое святло невяліччай газоўкі кідае дзівосныя светачені на сцены ўбогай хаткі. Коба сядзіць на тапчане ля печы. На каленях тоўсты шытак. Піша алоўкам. Час ад часу Коба круціць цыгарку з махоркі. За ім несупынна сочыць стражнік, прыстаўлены, каб Коба не ўдэк з высылкі, як у мінулыя разы. Стражнік выгортвае з печы вугольчык, перакідвае з рукі ў руку і ўслужліва падносіць Кобу.

Снежная завея залеплівае маленькія акенцы нібы сіняй ватай. У коміне на розныя галасы спывае і плача завіруха. Коба ўглыблена піша. Велічны вобраз геніяльнага Ільіча напаўняе яго думкі і пачуцці. Перад Кобай расступаюцца сцены хацінкі, і сотні народаў зямлі ён бачыць перад сабой.

Тупыя вочы рыжавусага стражніка з падазронасцю ўпіваюцца ў чорную шэвялюру Кобы. Доўга ён піша пад несупыннае выццё мяцеліцы. І ў лёгкім шорханні алоўка на паперы адчуваецца рытміка двух слоў:

— Мы пераможам... Мы пераможам...

Плыве гадзіна за гадзінай.

Зімовая ноч такая доўгая, што здаецца—канца-краю ёй няма. У стражніка цяжкія, налітыя дрымотай вочы. Ён гучна пазяхае і рупна хрысціць рот. А Коба, не падымаючы галавы, усё піша ды піша.

Далёка-далёка ад тундры на многіх франтах імперыялістычнай вайны, на сушы і моры, гінуць працоўныя розных народаў, льецца кроў дзесяткаў мільёнаў рабочых і сялян.

Далёка-далёка ад тундры Ільіч прыслухоўваецца да дзікай сімфоніі вайны з іранічнай усмешкай у ледзь прыжмураных вачах. Ён ведае вынікі гэтай вайны. Хутка падыйдзе тое, дзеля чаго ён змагаўся з самых юнацкіх год, аб чым мараць мільёны працоўных зямлі.

У бязмежных прасторах тундры ноч глынула тры хаткі, што ўдзень былі падобны да белых мядзведзяў.

Коба не адрываецца ад стопкі паперы. Ён піша аб шчасці ўсіх народаў зямлі. Блізкую будучыню ён бачыць выразна, у жывых малюнках, перад сваім нутраным зрокам. Ён творыць сонечныя законы радасці для новага чалавецтва, якое ў хуткім часе вызваліцца ад тысячагадовага ярма.

Хутка-хутка над пакутнай зямлёй запалае чырвоны сцяг рэвалюцыі. Ад крыкаў болю і радасці ўздрыгнецца ўся зямля, і народзіцца новая эпоха вечнага сонца, творчасці і шчасця.

... Мы пераможам... Мы пераможам...

Коба аглядаецца па баках. Густы змрок праглынуў куткі хаты. На драўлянай шырокай лаве, седзячы, спіць стражнік, прыпёршыся спіною да сцяны. Ён вельмі стаміўся глядзець, як Коба піша.

У светлым кругу ад лямпачкі Коба чытае напісанае. Доўга чытае. Калі-ні-калі робіць папраўкі.

Як-бы сціхла мяцеліца. З-за сцен хаткі—ніводнага гуку.

... Хатка засыпана снегам вышэй коміна. Прыдзецца да дзесятага поту папрацаваць лапатай, каб вызваліцца з-пад снежнай магілы...

Мінск, 1937 г.

ПЯЦЬ ЛЫЖАК ЗАЦІРКІ

— Агата! Агата!

— Ну, чаго глотку дзярэш?

— Скора зацёрка згатуецца?

— Маеш часу пачакаць трохі, не панясу прадаваць на кірмаш!

Яшчэ не паспела яна адказаць свайму Антосю, які ляжаў на пяколку і стагнаў,—ні то ад болю, ні то ад голаду,—як з усіх бакоў апанавалі яе дзеткі—нямаведама, хлопчыкі ці дзяўчынкі, бо яны былі, адзеты ўсе ў доўгія да пят кашулькі... Запішчэлі яны ўсе ў адзін голас:

— Мамка зацільку гатуе!

І давай скакаць вакол маці і цягнуць за фартух і спадніцу, як галодныя ваўчаняты.

— Мамка, мне дасі!

— Мамка, мне дасі!

І блішчэлі іх галодныя вочы ад радасці...

— Ці-і-ха, каб вы скіслі!—крыкнула Агата.—Згатаваць не даюць, хоць ты тут на кавалкі рассыпайся!—і адагнала іх вілачнікам ад прыпечка...

Гэта было вясной, якраз у тую пару, калі галадуха пануе па вёсках, калі няма чым і муху накарміць. Апошні запас вышаў, хоць зубамі ляпай; шчаўя яшчэ нямашака... Горкае цяпер жыццё ў хвёрага Антося. Ён сам рабіць не можа. Адна толькі жонка працуе на яго і дзяцей.

Учора ёй, Агаце, пашанцавала. Яна выенчыла ў суседа фунт мукі на зацёрку.

Вось і гатуе яна для сямейкі снеданне... У цёмнай малой хатцы вялікае свята...

Пазіраў Антось на прыпечак і ціха бурчэў. Ён ведаў, што цяпер Агата валадарніца...

Пазіралі дзеткі з-пад цёмнага тапчана на вясёлы агеньчык у печы і шушукаліся.

Агата ўсё падлівала вады і мяшала зацірку вялікай лыжкай. Нарэшце паставіла на стол.

— Гатова!—крыкнуў весела Антось і давай карабкацца з пяколка.

— Гатова! Гатова!—запішчэлі дзеткі і скакалі, як зайчыкі, да стала, дзе ўжо стаяла вялікая паліўная міска, у якую Агата пераліла зацірку з гаршчка. Густы пахучы пар клубіўся над міскай і павялічваў галодны апетыт шчаслівай у гэты момант сям'і.

* * *

Шчасце не мае сваёй асобнай меркі для ўсіх людзей на свеце, але кожны чалавек мае сваю асобную мерку да шчасця і свой асобны погляд на самое шчасце...

* * *

І шчаслівая сямейка хваталася за лыжкі.

— Ай! ай!—запішчэлі дзеткі.

Антось вылупіў вочы і моўчкі давіўся гарачай заціркай.

— А каб вас ліханька не ўзяло. Я-ж вам казала—не хапайце, бо гарачая!—лаяла іх Агата.

Пазіралі, пазіралі яны на гарачую зацірку і не вытрывалі—і зноў давай есці... Ажно слёзы каціліся з вачэй. Не з'елі яшчэ і трэцяй часткі, як ў хату ўвайшла суседка Сцёпчыха.

— Дзень добры!

— Дзень добры!

— Хлеб ды соль!

— Дзе тут хлеб—зацірку ядзім, просім на снеданне!—кажа Агата.

— Ого! На зацірку і я ахвотніца!—адказала Сцёпчыха, і яе галодныя вочы заблішчэлі. Узяла лыжку і спрытна падсела да міскі...

Спахмурнеў Антось і толькі ніжэй апусціў галаву.

— Нам і самім мала,—падумаў ён.

З'ела Сцёпчыха адну лыжку і ўзялася за другую.

— О, каб цябе!—хацеў сказаць Антось і ледзь стрымаўся. Дзеткі таксама пачулі небяспеку і, скоса пазіраючы на Сцёпчыху, спрытна запрацавалі лыжкамі...

— Тры!—чуць не крыкнуў Антось, як Сцёпчыха зачэрпнула лыжкай у трэці раз.

— Ратуйце! Ратуйце!—ледзь не плакаў ён, як яна апусціла лыжку ў міску ў чацверты раз. А як з'ела пятую, то ўжо міска была пустая...

— Разбойніца!—крыкнуў Антось на сваю Агатку, як ужо
Сцёпчыха падзякавала і пайшла.—Разбойніца!..

— Ці я вінавата, што яна гэткая свіння!—лемантавала
Агата.

І папсулася свята беднай сямейкі. Спахмурнелі твары.
Кожны думаў: «О-го! Каб лепей я з'еў гэтыя пяць
лыжак заціркі»...

* * *

Няшчасце не мае сваёй асобнай меркі для ўсіх людзей
на свеце, але кожны чалавек мае сваю асобную мерку да
няшчасця і свой асобны погляд на самое няшчасце.

Вільна, 1912 г.

МАЛЫЯ ДРЫВАСЕКІ

Зімовы дзень блішчыць тысячу агнёў.
Люты мароз. Снег пад нагамі скрыпіць, як жывы.
Бор атулены ў белую пушыстую світку. Ён стаіць
задуменны, як сівы дзед.

Грукат дрывасекаў разлягаецца водгаласкамі па вако-
ліцы.

Трах-трах! Трах-трах!

Яшчэ здалёку можна было прыкмеціць, як блішчыць пад
сонцам піла, а абапал матулі-хвойі мітусяцца, як мурашкі,
двое маленькіх хлапчукоў.

Яны махаюць рукамі гэтак шпарка, што іх падраныя
лахманы расхрыстваюцца і адкрываюць голае цела... Піла
ўсё глыбей ды глыбей уядаецца ў сэрца хвойі і... тра-а-х!—
плазам упала шурпатае дрэва. З-пад снежнага куродыму
ўзняўся працяглы стогн паваленага дрэва-асілка.

Малыя дрывасекі—браты. Старшаму—Цішку—дзсяць
гадоў, меншаму—Халімону—восем.

Іх бацька—кульгавы Цыпрук—сам працаваць не мог.

Выпраўляў кульгавы Цыпрук хлопчыкаў да купца ў лес
на зарабаткі. Гэтым кармілася сям'я.

Трудна жылося малым дрывасекам.

— Добра, што хоць на полудзень маем па кавалку
хлеба...

Паваліўшы некалькі хвойі, хлопчыкі ўзяліся шчыра
грызці сухі хлеб. Вочы іх заіскрыліся, шчокі расчырва-
неліся...

— Ого, есці, ого!.. Якая радасць!..

Яшчэ не скончылі яны палуднаваць, як узнялася завея,
мяцеліца.

Застагнаў, закрахтаў хвойнік. Пачаў кружыцца снег.
Быццам белыя коні, уздыбіліся гурбы...

Усе дрывасекі разбегліся хутка дамоў, а Цішка з Халі-

монам баяліся, каб бацька не наракаў, што зарана прышлі з лесу... Селі пад вялікай хвойй, прытуліліся адзін да аднаго і дрыжэлі...

— Баюся!—усхліпваў меншы, Халімон.

— Во, дурань, чаго баяцца?!—супакойваў яго большы, Цішка.—Зараз дамоў пойдзем.

— Дамоў пойдзем!—шаптаў Халімон.

Яны пайшлі.

Стагнаў і палохаў бор, але хлопчыкі так-сяк ішлі, а на чыстым полі нічога не відаць было. Гурбы снегу, нібы белыя мядзведзі, качаліся на прасторы, дыхалі холадам ды сыпалі цвёрдым шротам у вочы...

Хадзілі-хадзілі, брылі-брылі, але куды—і самі не ведалі...

Змарыліся. Агарнула ноч. Снег дайшоў вышэй пояса.

— Ляжам!—сказаў меншы, Халімон.

— Ляжам!—адказаў большы, Цішка.

І ляглі. Моцна, моцна прытуліліся адзін да аднаго.

Зрабілася так цёпла...

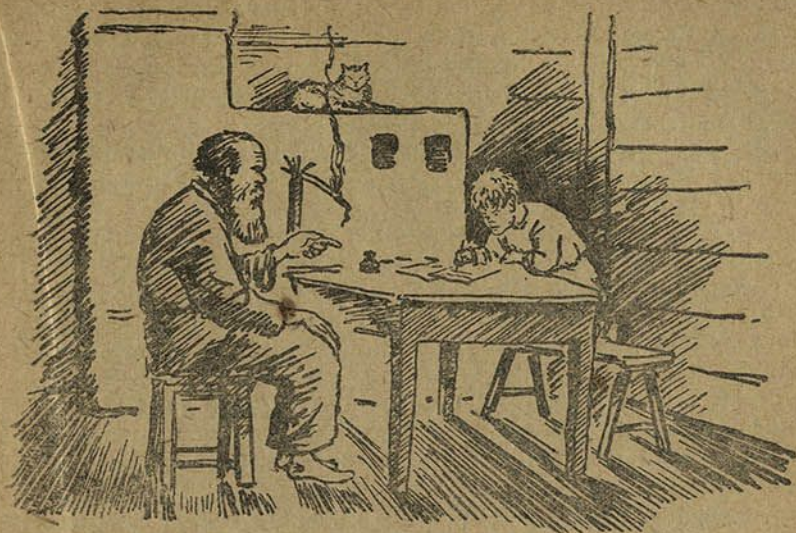
І здаецца ім—сядзяць яны за сталом... Маці радуецца, што прышлі... Корміць іх цёплым праснаком... Бацька пазірае на іх добрымі вачыма і лагодна ківае галавой. Пад'елі і паляглі на палок каля печы... Котка лашчыцца да іх, і яны радасна заснулі...

У поўнач усцішылася мяцеліца.

Вынырнуў з-за хмар чырвоны месяц. Вакол яго мігацеліся зоркі і пазіралі весела на белую зямлю.

Толькі на трэці дзень адкапалі замёрзшых малых дрывасекаў.

Вільна, 1912 г.

ЛЕТАНІСЦЫ

Душная цёмная ноч.

Міронава сям'я спіць у пуні на свежым сене. Не спіцца толькі двум: старому дзеду Мірону і яго васьмігадоваму ўнуку Андрэю. Дзед думае цяпер, як ухітрыцца найцішэй выйсці з пуні, каб нявестка не пачула, ды напісаць ліст сыну ў Амерыку. Андрэйка трымае ў руках лазовую свісцёлку, якую днём скруціў яму дзед, і ціхутка свісча. Усе смачна спяць пасля працы на сенакосе, як пасля кірмашу ўсёроўна. Дзед аглядаецца па баках ды асцярожна падымаецца з свайго месца.

— Андрэйка!—нецярпліва шэпча дзед. Андрэйка ўжо ведаў, што дзед заве яго ў хату ліст пісаць. Ён хутка падняўся на ногі і спрытна падскочыў да дзеда. Дзед узяў яго за руку і палажыў сабе палец на губу з таемным відам; Андрэйка добра зразумеў, што гэта значыць: «ані-мурмур»—трэба маўчаць, як вады ў рот набраўшы.

Гэткім чынам дабраліся яны да варот пуні. Дзед адчыніў іх гэтак спрытна, што вароты і не рыпнулі. Два змоўнікі вышлі на падворак.

Тут зноў калацілася сэрца дзеда—усё перашкоды розныя, каб іх заламам заламалі! То Жучка, каб яе немач,

забурчыць,—могучь пачуць у пуні і гвалт нарабіць. Тогэты падшывалец, Андрэйка, не можа вытрымаць—прабірае ягс спакуса гэтак свіснуць, каб аж рэхі пакаціліся з усіх старон, каб аж ліха на веніку прыляцела.

Дзед адабраў у яго свісцёлку і палажыў сабе за пазуху...

З выглядам найвялікшых злачынцаў яны ўвайшлі ў хату.

— Дзядок, свісцёлку дай.

— Толькі, Андрэйка, нямоцна, бо ўсіх чарцей разбудзіш,—прасіў дзед і аддаў свісцёлку.

Андрэй пачаў у пацёмку скакаць і свістаць.

Дзед хутка запаліў лучынку і выняў з-пад абразоў у куце аркуш паперы, што ўдзень дастаў у мястэчку за венікі.

— Ну, цяпер, каток ты мой,—казаў дзед да Андрэйкі,—аддасі мне свісцёлку на той час, пакуль ліст напішаш, а пасля я табе яе вярну. Бярыся, як Халімон за бога, казаў той!

Андрэйка нічога на гэта не адказаў, толькі з нейкай смагай свіснуў у апошні раз шчыра і працягла; старанна выцер свісцёлку аб свае штонікі і аддаў дзеду. Сам ён дастаў з палічкі чарніла, ручку з пяром. Масціўся, масціўся Андрэйка на тапчане ля стала і ніякім чынам не мог сесці так, каб можна было пісаць. Як на ліха, тапчан быў нізкі, стол высокі, так што, сеўшы пісаць, Андрэйка чуць носам даставаў да стала.

— Хіба носам пісаць!—пажартаваў Андрэйка.

Дзед нічога не адказаў, торкнуў лучыну ў чорную шчыліну ля акна, вышаў сур'эзны ў сенцы, прывалок начоўкі і палажыў на тапчан, каб Андрэйку вышэй было сядзець. І то было нізка—Андрэйка даставаў да стала толькі барадой.

— Хіба барадою пісаць!—зноў пажартаваў Андрэйка.

Дзед нічога і цяпер не сказаў і яшчэ болей сур'эзны падышоў да прыпечка, выняў з-пад чалеснікаў абсмаленую засланку і палажыў на начоўкі. Андрэй сеў на засланку.

— Цяперака, дзядок, будзе добра!—казаў ён, мацаючы рукамі засланку і пецкаючы іх у сажу.

Ён замахаў пад сталом закарэлымі чорнымі ножкамі і ўпёрся каленам у стол.

Ва ўсіх яго рухах выяўлялася таемнасць вялікай змовы. Відаць было, што ад гэтага ён меў нямала прыемнасці. Ён узяў пяро ў рукі, і на яго твары выразілася вучонасць. Успомнілася яму, як ён колькі разоў падпісваўся за няграматных на павестках, што дзясятнік прыносіў з воласці.

Ён рукою тады выводзіў гэтак, круціў так, і выходзіла: «Андрэй Адамаў Вайда».

Андрэйка ўсунуў ручку ў чарніла, забыўся яе атрэсці і перш-наперш абліў паперу чарнілам, зрабіўшы чорную пляміну велічынёю з медны пятак. У школе гэта называецца «булка». Стары настаўнік за такія булкі так моцна цягне за вуха, нібы пугу ўе, а вучань на ўсе лады крычыць:

— А-а-ай! А-а-ай!..

Дзед думаў, што такі чорны кругляк на паперы робіцца дзеля фасону. Ён узяў лучыну ў рукі і бліжэй за-свяціў перад Андрэйкам. Андрэйка падняў белую галоўку і заўважыў дзеду:

— Дым у вочы лезе. Пісаць не магу.

Дзед адсунуў лучыну.

— Ну?—запытаўся Андрэйка.

Гэта значыла:

— Скажы, дзядок, што трэба пісаць?

Але хутка Андрэйка ўспомніў, што салдат Мацей, які ўсім лісты піша, умее гэта рабіць надта хітра і ніколі не пытаецца, як пачынаць, салдат Мацей заўсёды сам пачынае:

«За дубовым сталом пішу залатым пяром міласціваму гасудару з нізкім паклонам, жалая ўспеху ў дзялах ваших»...

Андрэйка выпучыў вочы, высунуў язык, засоп носам і пачаў старанна выводзіць літары. Ён іх маляваць хацеў надзіва, але яны выходзілі ў яго вельмі нязграбныя. Рука, умазаная ў сажу, пакідала сляды на паперы: сцяжынкі і ручайкі.

Рухалася пяро па паперы, як цяжкі воз па старой грэблі.

І вось ён скончыў «пачатак» пісьма вельмі задаволены. Гэта будзе прыемная неспадзеўка для дзеда.

— Нос! Нос!—закрычаў дзед так устрывожана, як-бы хата загарэлася.—Сапсуеш паперу!

Андрэйка ледзь выратаваў ад бяды новы аркуш паперы.

— Прачытай, што ты там накрэмзаў, пісар ты мой,—не выцерпеў дзед.—Паглядзім, з якога ты поля ягадка, з якога гнязда птушка.

Андрэйка пачаў чытаць па складах: «За ду-бо-вым ста-лом пі-шу за-ла-тым пя-ром»—і гэтак далей. Дзеду гэта паказалася лепей, чым добра. Ён сам быў ахвотнік да мудрых гутарак; ён любіў, часам, задаць, усыпаць, адгабляваць такое ядранае слоўца, ажно сусед вочы казеліў, як-бы хрэну нальпаўся. Дзеда лічылі за вялікага разумніка па ўсёй ваколіцы. Андрэйка быў вельмі ўзрадаваны, што дзеду спадабалася, і ён папрасіў у дзеда свісцёлку.

— Не, не дам цяпер. Не лезь смалой!

— Да-а-ай!—прасіў Андрэйка.

— Не! не дам!

— Хоць разок свісну!

І яны абое глянулі адзін аднаму ў вочы.

— Дай...

— Не дам...

— Пісаць не буду...

Дзед занепакоіўся:

— Адзін раз, кажаш? Ой, глядзі, каб гэты раз не папсаваў увесць сказ!

— Дальбог, разок толькі!

Андрэйка заёрзаў на месцы і зрабіў шчырыя вочы.

Дзед даў свісцёлку. Хлопец упіўся ў яе пражнымі губамі. Свіснуў раз, не вытрымаў—і свіснуў яшчэ раз. Забрахала Жучка на дварэ.

Дзед устрывожыўся.

Андрэйка вярнуў дзеду свісцёлку.

— Ах ты, верабей!—прабраў яго дзед.—Я-ж казаў, што цяпер нямажна! Яшчэ паспееш з козамі на торг!

Дзед схаваў свісцёлку, паправіў лучынку, прыгатаваў другую і задумаўся. Андрэйка тым часам утаропіўся вачыма ў цені на закураных сценах. Дзед зрабіўся вялікі-вялікі, і ледзь не поўхаты зацямніў. А ў яго, Андрэйкі, цень галавы на сцяне быў з цэбар. Гэта яго вельмі цешыла. І вось ён пачаў адной рукой рабіць казюлькі. Цень на сцяне ад яго рукі нагадваў казліную галаву.

— Каза, каза, дай малака! М-м-э-э-э!—замэкаў па-казлінаму Андрэйка.

Дзед усхапіўся з сваіх думак.

А думаў ён аб усіх крыўдах, што нявестка рабіла яму за ўвесь час, а болей за ўсё за апошнія тры гады, што яго сын, Адам, жыве ў Амерыцы. Гоніць яго злая нявестка, як сабаку, з хаты... Есці не дае... Штурхане часам...

— Пішы, каласок ты мой, пішы!—кажа ён да Андрэйкі.—Так пішы: «Сыноч ты мой родненькі! Ці я табе не бацька? Ці я не будаваў гэту хату? Ці я не гаспадарыў тут? Яшчэ во' якія мазалі на руках маіх...»

Дзед падымае рукі ўверх і ценам на сцяне паказвае свае мазалі.

Голас яго дрыжыць, слабее. Андрэйка прыхіліўся да стала, цяжка сапе і выводзіць буйныя, нязграбныя літары.

Дзед напраўляе лучыну, глядзіць на сцяну і гаворыць:

«Адам, сыноч ты мой! Скажы, за што такая старасць паганая мая? За што гэтка кара? Як гэта кажуць: б'юць і плакаць не даюць... А чаму?»

Дзед робіцца гнеўным за гэту незаслужаную крыўду.

Яго вочы пазіраюць у невідочную даль. Дзед спакойна чакае адказу на слова «чаму?» і зноў дыктуе:

«Учора Аўдоцця, жонка твая, гадзіна, пачала, казаў той»...

— Пачакай!—крычыць Андрэйка,—я яшчэ там не скончыў пісаць тое!..

Дзед асадзіўся назад, як заклзаны конь, якога паціснулі за лейцы ў другі бок.

— А што ты там, каласок ты мой, напісаў?—запытаўся ён.—Дай паслухаем і патыліцу пачухаем.

— Ці я табе не бацька...—чытае павольна Андрэйка.—Як далей, дзядок, ты казаў?

Але дзед ужо забыўся, што раней дыктаваў, а тут яму хочацца выгаварыцца, выліць тое, што накіпела на душы. Ён чуе, што павінен гэта рабіць хоць перад кім-небудзь. Тады можа палягчэе...

— Ага! ага!—пачынае ён далей.—Во, за язык як-бы хто пацягнуў. Дзяры лыкі, калі дзяруцца.

«А ўчора нявестка так пігнула мяне ад стала, ажно старыя костачкі мае чупь не рассыпаліся.. Яна называла мяне гультаём.. Як гэта кажуць, быў конь ды з'ездзіўся.. А тапчан гэты я майстраваў. А стол гэты хто рабіў, калі не я?.. Куды ні кінь—усё мой клін».

Дзед закашляўся. Доўга трымаўся за грудзі.

«Што мне рабіць? Хіба торбу надзець і пайсці жабраваць? Не па Юрку шапка, казаў той.. Ды торбы не маю.. Ой, жыццё ты маё горкае, бы палын! А вось, не хочучы, наўмысне жыву.. Ты на гару, а чорт за нагу.. Чаму ты, божухна, смерць-збавіцельку мне не шлеш? Такое жыццё мне, як цяжкія жорны на спіне. Калі топішся, то за брытву хопішся, казаў той...»

Дзед зноў закашляўся..

— Якую долю чалавек хоча? Га? Гэта-ж баламуцтва—прасіць на сваю галаву пагібель.. А я вось прашу, шчыра прашу...

З яго мутных вачэй пацяклі слёзы..

Дзеду, адчуўшы слёзы на сваім высохшым твары, зрабілася вельмі шкада самога сябе. Ён заплакаў ціха, глухім голасам, сарамліва, нібы нешта ўкраў у сябе самога, і мямліў бяззубым ротам, як-бы хлёбнуўшы гарачай вады..

Гэтак прайшло колькі хвілін. Дзеду палягчэла. Як-бы тое цвёрдае і калючае, што стаяла ражном у горле, прайшло ў нутро. Ён закурыў люльку, направиў лучыну і прысеў на тапчан.

Андрэйка збіўся з панталыку. Спаць яму хацелася, і не мог ён парадкам у дзеда дабіцца, што пісаць?

— Дык кажы, дзядок, што пісаць?

— Пішы, каток, пішы!—строга сказаў дзед.

«Кажуць людзі: у людзей пытай і свой розум май. А гаспадарку яна, ведзьма, вядзе, дык толькі крыў ты божа! Як гэта кажучь: сабакам сена касіць».

Дзед пачаў на пальцах лічыць:

«Буланка здохла. Кароўка чуць ногі валочыць. Сена пагіло. Калі я ёй што кажу, дык яна толькі адгіркваецца. Хоць ты перад ёю макам рассыпайся—не памагае!.. А я ты-туну не магу дастаць... А ці ўбачымся мы ўжо з табою?.. Далей вочы—лягчэй сэрцу, казаў той... Я ўсё слабею, сыноч ты мой... Зямля-матуля да сябе цягне... Хто мне вочы прыплюсніць? А хто хаўтуры па-людску ладзіць будзе? А хто свечку паставіць за душу маю грэшную? А круці не круці—ад смерці не выкруцішся...»

Дзед змоўк. Трос лысай галавой. Матылёк кружыўся над палаючай лучынай. Андрэйка залюбаваўся на яго. Палажыў ручку, і давай лавіць матылька.

Злавіў Андрэйка матылька, але той спрытна выслізнуў паміж яго пальцаў, пакінуўшы на іх слізкі пылок. Андрэй болей не гнаўся за ім, і матылёк пачаў зноў рабіць кругі над агнём. Андрэй пазіраў на яго доўга-доўга, пакуль вочы не затуманіліся. Рознаколерныя кругі мітусіліся над дзедам. Андрэй заплюшчыў вочы. Дзед зрабіўся маленечкім. Усё злілося-сплылося разам і... хлопчык заснуў, зрабіўшы другую, яшчэ большую, чорную «булку» на паперы.

Доўга думаў дзед. Але каб хто спытаўся ў яго, аб чым ён думае, дык дзед не ведаў-бы, што адказаць. Усё ў думках яго перамяшалася, як-бы хто там віламі жалезнымі перавярнуў усё лагары нагамі... У старых грудзях нешта балела, нешта шчаміла...

— Заяц мне дарогу перабег,—казаў дзед і заківаў галавой.—Здаецца, я нікому нічога кепскага на свеце не зрабіў... Не капціў неба, не псаваў хлеб, казаў той. Пішы, Андрэйка, пішы!

Андрэйка яшчэ мацней захроп. Котка вылезла з-пад прыпечка. Нясмела і ціха падышла да стала, скокнула на тапчан і, бліснуўшы вачыма, прытулілася да Андрэйкі.

«І ці ты на мяне забыўся, сыноч?—крыўдна махаў дзед левай рукой.—Ніколі капейкі якой не прышлеш, а яна мне назарэз цяпер патрэбна.»

— Пішы, Андрэйка, пішы, каласок!

Не бачыць дзед, што Андрэйка даўно ўжо спіць.

— Ці ты мне не сын? Ці я не бацька табе? Здаецца, не надта чужыя...

Але хутка нацягнутая струнка жальбы лопнула. Ён успомніў, што сын прасіў пісаць аб усім, што тут робіцца на вёсцы. Дзед увайшоў у звычайны лад жыцця, дзе смутак чаргуецца са шчырым смехам.

«Эт, глупства!—махнуў дзед рукой,—што з таго, калі стары Арцём лепей жыве? Эт! Не кажы «гоп», пакуль не пераскок. А Мікіцёнак учора каня купіў у Даўгінаве, але кульгавы, падла, і Мікіцёнак усунуў сорак рублёў цыгану, чорту лысаму. Абадралі, як Сідараву казу. Тадора сёлета памёрла. Сёмка Халімона Бурага на вечарынцы гэтак галаву пабіў, што праз тры дні паехаў да Абрама на піва; і бацька яго гэтакі самы рызыконт быў: які чорт Хомка—такая яго жонка... А я ўжо і смак гарэлкі забыўся: не каштаваў бадай тры гады... Ніхто мяне не частуе: дзіця не плача, матка не дагадаецца, казаў той».

— Пішы, Андрэйка, пішы!

«Ніхто старога не шкадуе; здаецца, хлебануў-бы чарачку, як расу свежую, і размяклі-б мае костачкі старыя, кроў пацяплела-б... І ўлетку ў кажусе цягаюся, бо мне холадна, мароз з касцей ідзе. А кажух ужо згніў на маім гарбу. Як гэта кажуць: не купіў бацька шапку—няхай вушы мерзнуць».

Навіны сыпаліся з вуснаў дзеда, як пацеркі з парванай ніткі.

«А наш Жучка ўжо гэтак, як калісьці, не брэша—нейкую хрыпку дастаў. Мінуліся тыя рокі, калі паны браліся ў бокі, казаў той».

— Пішы, Андрэйка, пішы!

«Галагуцкі певень доўга хварэў, але-ткі жыве на радасць. Як гэта кажуць: як шанцуе, тады і Халімон танцуе...»

Ад мудрасці сваёй дзед павесялеў і ўвайшоў у свой стос.

«А Наста выдала замуж Марылю за мурзатага Максіма. Мо' памятаеш таго хлапца, які заўсёды разявіўшыся хадзіў, як сабака, што мух ловіць?»

— Пішы, Андрэйка, пішы.

«Няхай і мая кватэрка будзе, казаў той... І Мацеева жонка, гэта жаба карэлая, сёлета заха...»

Але тут дзед раптам змоўк, бо лучына пагасла.

— Андрэй! Андрэй! Куды запалкі палажыў?

— Га?—усхапіўся Андрэйка.—Абаранкаў купіш мне на капейку?

— Куплю, куплю, каласочак мой, а як-жа гэта кажуць: узяўшыся за гуж, не кажы, што не дуж.

Андрэйка зноў заснуў. Яму снілася, што дзед прынёс яму

абаранкі з карчмы. Ён, Андрэйка, іх начапіў на вярочку і пабег па вёсцы, пабрыкваючы, з песняй:

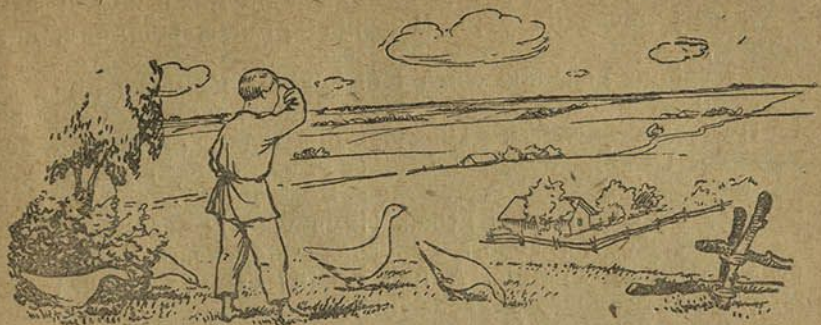
— Гоп-гоп! І-га-га!
На буланцы ездзіць Янка.
Паўтараста рублёў санкі,
Пяцьдзесят рублёў дуга,
А кабыла—поўрубля!
Гоп-гоп! І-га-га!

Дзед пайшоў папоцемку ў сенцы шукаць, дзе яйкі ляжаць, каб назаўтра ў мястэчка паплясціся прадаць. Доўга пасля шукаў ён запалкі і страшэнна лаяўся, знайшоўшы іх у сябе за пазухай.

Ён разбудзіў Андрэйку, і яны пайшлі спаць на сена. Пры гэтым дзед мармытаў:

— Што-ж! Вышэй пят не падскочыш! Заўтра дапішам лісьмо...

Вільна, 1914 г.

ДЗЕ КАНЕЦ СВЕТУ?

Даль была туманна-празрыстая, абрызганая з берагоў пазалотаю сонейка. Месцамі край неба падпіралі шчарбатыя хвойнікі. Месцамі ўзгорак у самае неба ўпіраўся. Дзе-ні-дзе палосы далі, істужка за істужкаю, кайма за каймою, сшывалі неба з зямлёю. Нібы тканіны былі раскіданы радамі паміж небам і зямлёю дзеля таго, каб яны бяліліся на сонейку. Пачынаючы ад бору, яны былі спачатку цёмныя, потым сівелі і лёгкім, ледзь прыкметным, дымком зліваліся з блакітам...

Янка, малы сямігадовы хлопчык, пасвіў гусей на выгане ля рэчкі і пазіраў навокал здзіўленымі васільковымі вачыма. На кожным кроку бачыў ён дзівы-дзіўныя:

— ... З-з-м! з-з-м! Глядзі, Янка,—кажа залатая пчолка з кветкі канюшыны,—які велізарны абшар зямлі, канца-краю няма. А колькі гэтых кветак з салодкімі, зацукраванымі збаночкамі! Ой, вялік свет...

— ... С-с-с! колькі каласоў, братоў родных, вакол мяне,—шэпча жытні колас Янку,—ліку няма...

— ... Чалом! чалом! чалом, Яначка!—пяе жаўранак над галавою пастушка.—Ой, як высока неба над намі, каб ты ведаў...

Янка шмат чаго бачыць, чуе і ведае. Равеснікі смяюцца з яго—ён заўсёды адзін, як дзікі ваўчок. Ні з кім у конікі не гуляе. Хаваецца ад усіх... Гэта нядобра. Вочы ў яго часам смутныя... Ён сумуе тады, калі па шырокім гасцінцы едуць падарожнікі. Яны паказваюцца з аднаго краю нябёс чорнымі жучкамі, большаюць, большаюць, пакуль зробіцца вялікімі, як Янкаў бацька. Чуе Янка ляск пугі, бачыць успацелых коней.

Здалёку-здалёку едуць падарожнікі. Янка вельмі зацікаўлена ўглядаецца ў іх. Цікавіць гутарка, вопратка, коні, каламагі.

І дзівіцца маленькі Янка і надзівіцца не можа...

Уздоўж, у даль дарогі едуць падарожнікі. Скрыпяць і грукаюць калёсы. Цішэюць-цішэюць. Меншаюць-меншаюць. І коні і людзі робяцца тымі самымі маленькімі жучкамі, якімі былі спачатку. Вось-вось схаваюцца за пагорак на самым краі неба... Няма ўжо іх—згінулі-зніклі...

І зноў жоўтая дарога апусцела-анямела... Улёгся пыл залацістымі плямінамі... А ціш такая сярод летняга дня, што здаецца—увесь свет заснуў.

А Янка дзівіцца. Канца-мяжы няма дзівам яго неадступным:

— Скуль гэтыя падарожнікі, што прыехалі з «канца зямлі»?

— Куды яны паехалі, згінуўшы на другім «канцы зямлі»?

Пільна-пільна ўглядаецца Янка ў маўклівую істужку залацістай дарогі—нічога зразумець не можа.

Дарога мяккімі дыванамі залацістага пяску цягнецца ўздоўж, перарэзваецца ўпоперак, вузлавата пляцецца ў розныя стораны на паверхні зямлі, нібы маршчыны на твары бабулі.

— Старая-старэнькая зямля наша,—думае Янка,— а жыве-жыве... Ды яшчэ якімі маладымі галасамі часта яго, Янку, дражніць.

Помніць ён, як аднаго разу з маткай у грыбы пайшоў. Загуляўся талы каля капца пры муравейніку і згубіў матку. Спужаўся і падняў крык на ўвесь лес:

— Матка, дзе ты?

— Матка, дзе ты?—дражніла яго зямля з усіх бакоў: з бярэзніку, з бору, з пусткі.

Ён у смех—зямля ў смех. Ён у плач—зямля ў плач.

Але больш за ўсё цікавіць яго дарога, бо па ёй людзі прыходзяць нямаведама адкуль і ідуць нямаведама куды...

То пакажацца сляпы жабрак-лірнік з хлопчыкам-павадыром. То на кірмаш едзе шмат народу.

І Янка бачыць і адчувае несупынны рух жыцця.

Гусі ідуць у шкоду, а Янка, разявіўшыся, пазірае на бязмежную дарогу, поўную незразумелых, цікавых рэчаў, абвешаную вабнымі з'явамі.

Шмат разоў меў Янка ад бацькі гарачую лупцоўку за тое, што гусей у шкоду пускае.

— Дзе канец свету?

Янка думае цэлымі днямі, тыднямі, месяцамі і даведацца не можа.

— Дзе канец свету?

— І бабка Аўдоця гэтага не ведае. А дзядзька Арцём робіць толькі тое, што смяецца з яго запытанняў.

— Бацька то пэўна знае, але ў яго боязна дапытвацца: яшчэ, чаго добрага, раззлудца. Бацька вечна працуе, часу не мае.

— Сам, сам пазнаю. Розумам уласным даведаюся.

Прыслухоўваецца да страшных дзядоўскіх казак. Болей за ўсіх дрыжыць Янка ад страху, калі апавядаюць пра людзедаў і разбойнікаў. Слёзы самі коцяцца з яго вачэй пры жаласлівых песнях начлежнікаў. Сэрца маленькае выскачыць хоча з грудзей. Аднак тут-жа ён набіраецца адвагі—як вырасце, усіх людзедаў і разбойнікаў знішчыць.

— Дзе канец свету?

— Пэўна сонейка ведае,—думае Янка. А сонейка—яго першы сябар.

І ўлетку, і ўзімку, і ўвосені, і на вясну Янка ад усходу да захаду любіць пазіраць на сонца.

Жмурыць вочы на сонейка і чуе, што вялікая радасць расце ў яго сэрцы.

Сонейка—добры, шчыры вартаўнік таго абшару зямлі, што ведае Янка. Сярод лета сонца ўзыходзіць вельмі рана з правага краю гары, залоціць вершаліны альхоўніку пад гарою ля рэчкі; а заходзіць яно вельмі позна з левага краю гэтай самай гары і таксама залоціць вершаліны дрэў. Сонца робіць тады ледзь не цэлы круг над тым абшарам зямлі, што ведае Янка.

Увосені сонца падымаецца ўжо з бярэзніку і заходзіць у цёмны бор. Яно дзеліць увесь круг толькі напалавіну.

Узімку сонца ўзыходзіць вельмі позна над дарогай на краі неба і заходзіць вельмі рана ў лагчыну. Яно абхоплівае зусім малы кавалак неба.

— Пэўна ўзімку холадна сонейку,—думае Янка.

А на вясну, як пачынае цяплець, сонца зноў даўжэй спацыруе па небе. Яно часам вельмі хораша хмаркі фарбуе. Янка наглядзецца не можа. Чаго-чаго не бачыш тады ў небе—і розныя замчышчы з белага і ружовага мрамару, і цэлыя стады невядомых звяроў, і велізарныя вогнішчы, і чырвоныя рэчкі...

Сонца ведае, дзе канец свету,—пераканаўся Янка аднаго разу пад вечар. Маці строга сказала—нікуды далёка ад гусей не адыйсціся, але раз назаўсёды трэба дабрацца да канца свету. Трэба дабрацца вось туды, дзе сонейка начуе за лесам, вось туды, куды знікаюць з зямлі падарожнікі...

Хлопчык зірнуў на гусей, што гагталі ў сухой канаве на выгане. Глянў на вёску: мо' хто з сваіх на вуліцу вышаў. Усюды было ціха і пуста. Цішыня на захад сонейка.

А сонца чырвоным пажарышчам стаяла за гарой і вабіла і звала да сябе малога Янку...

Янка пусціўся бягом.

Бег, бег дарогай; насустрэч бярозка, дзе сонца павінна было зайсці ўніз. Бач—аж сонца адскочыла далей ад сёвай крушні. Яшчэ ніжэй спусцілася, апіраецца там круглым бокам аб зялёны дуб.

Нядоўга думаючы, хлопчык з усіх ног пусціўся далей. Надта хочацца зірнуць, дзе сонца заходзіць...

А яно ад яго далей уцякае...

Янка змарыўся, спацеў, але імкнецца ўперад супроць сонца, супроць таго вялікага пажарышча, якім яно запаліла неба...

Новыя далі адкрыліся вачам Янкі, новыя лагчыны, новыя ўзгоркі, новыя лясы, новыя дарогі, дарожкі і сцежачкі, простыя і крывыя, ва ўсе бакі...

— Стой!—крычыць ён сонцу, крыху ўстрыжаны, бо бацьку ўспомніў, успомніў тую кару, якую будзе ён мець ад бацькі, бо пэўна гусі ў жыце.

— Стой!—дражніць яго зямля з лесу, з-пад гары— з усіх старон.

— Стой!..

А Янка бяжыць з імпэтам уперад. Вочы гараць. Ён хоча ведаць:

— Дзе канец свету?

Сонца зайшло... Змрокі паплылі па лагчынах... Сівы туман узнімаецца над рэчкай. Паказаліся зоркі ў небе, заміргалі аганькі на зямлі.

— Дзе канец свету?

— Пэўна ў кнігах аб гэтым напісана,—падумаў Янка.— Увосені ў школу пайду, вучыцца буду і аб усім, аб усім даведаюся.

Вільна, 1914 г.

Б О Н Д А Р

I

Стары Даніла славіўся на цэлую ваколіцу сваімі вырабамі: вёдрамі, начоўкамі, цабэркамі і лыжкамі, якія выходзілі з яго рук моцныя, гладкія і вельмі зграбныя. Ён іх прадаваў на ўсіх кірмашах. У яго іх ахвотна куплялі ўсюды, і ён жыў з жонкай прыпяваючы.

Дзяцей ў іх не было, гарэлкі ён не піў, так што «залатых рукі», як казалі аб ім суседзі, кармілі яго даволі шчодро. А «залатых рукі» не настолькі цікавілі іх гаспадара Данілу тымі залатоўкамі і рублямі, што яны яму давалі, як здатнасцю і кемнасцю.

Мэтай яго жыцця былі не заробаткі, а праца сама на сабе, той любімы час працы, які дае праўдзівае шчасце майстру.

Кожную пасудзіну паасобку ён рабіў натхнёна ад пачатку да канца. Майструючы, ён не думаў ні аб чым іншым, як аб сваёй рабоце. Забываў аб ядзе, аб сне. Нікому, апрача жонкі, не можна было глядзець, як ён майструе. Суседзі гэта ведалі і не заходзілі ў яго хату, каб не перашкаджаць. А калі хто, не ведаючы, заходзіў да яго ў час работы, дык стары Даніла пакідаў працу і з нецярплівацю чакаў мінуты, калі той выйдзе. А калі хто доўга заседжваўся, дык гаспадар выходзіў з цярпліваці і прасіў не перашкаджаць і не дурыць галаву рознымі байкамі. Выходзіла так, што ён міжволі выганяў людзей з сваёй хаты.

Людзі трохі злаваліся на яго за недалікатнасць, але прывыклі, і ніхто яго не чапаў. І Даніла так правёў усё жыццё,—год за годам, адзін дзесятак за другім,—аж да сівізны.

Нельга сказаць, каб Даніла нудзіўся пры рабоце. Яго

жыццё было поўна для яго цікавасці. Жонка Аўдоцця ўсім простым, добрым і падатлівым сэрцам наскрозь была пранята майстэрствам Данілы. Як адгалосак, як цень свайго мужа, яна жыла яго жыццём, радавалася яго радасцямі, гаравала яго горам; падабалася ёй тое, што яму было да спадабы, і ганьбіла тое, што ён не любіў. Ён быў як-бы сонцам, а яна—планетай, якая кружылася вакол сонца.

Даніла лічыў сваю жонку адзінай разумніцай на ўсю ваколіцу, бо яна яго добра разумела. А суседзей ён лічыў нічога нявартымі, неразумнымі. Ён глядзеў на іх, як на няўдалыя цабэркі з крывых, нязграбных клёпак, або як на шурпатыя драўляныя лыжкі, што рабіў яго канкурэнт-партач Макар.

Аб розных справах сваёй працы ён раіўся толькі з жонкай. Яе ацэнка была для яго вельмі дорага.

Іранічна глядзеў бондар на суседзей. Ён глядзеў на іх звышску, нібы ведае вельмі важную, вялікую таемнасць, якую ім недаступна ведаць. Ён ведае, але цвёрда хавае гэты скарб, бо суседзі яшчэ не дараслі. Ён не радаваўся іхняму няведанню. Наадварот, усёй душою хоча, каб людзі зразумелі, але яны няздольны зразумець і будуць бязлітасна яго выкпіваць, калі-б толькі ён аб гэтым пачаў гаварыць.

І ён песціў у сваім сэрцы агромную радасць творчасці. Ён-бы жадаў выказаць вяскоўцам, як трэба кемна вастрыць начынні-інструменты, як трэба разумным вокам выбіраць дрэва на клёпкі, на дны, на начоўкі, як зграбна можна гэтыя пасудзіны рабіць. Ён-бы ім апавядаў аб тым, як ён дадумаўся да розных паляпшэнняў у бондарскай рабоце, дзе ён выкрыў сваю форму, свой спосаб. Ён-бы паведаміў аб тым, як захопліваюць чалавека нязмерная радасць і шчырае шчасце, калі ён бачыць, што рукі яго твораць адну пекнату.

Шмат аб чым хацеў гаварыць людзям стары бондар, але ён нёс пакуту маўчання з пакорай у сэрцы. Гэта яго мучыла, але ён усёроўна не патрапіў-бы выказаць словамі сваіх пачуццяў і сам толькі туманна разумеў прычыны сваіх імкненняў.

II

Зімовая ноч. У вёсцы цёмна, усюды спяць. Толькі ў маленькай хатцы на канцы вёскі мігае агеньчык. Лучына дыміць і чадзіць. Непрывычнаму чалавеку было-б кепска пры гэтым асвятленні, а прывычнаму—лепей і не трэба. І вось пры лучыне пільна і кланатліва тупаюць два чалавекі—бондар Даніла і яго жонка Аўдоцця.

Даніла рыхтуецца да новай цікавай працы.

Сама пані з двара заказала ў яго начоўкі, цэбры, вёдры і некалькі лыжак. Трэба доўга рыхтавацца. Адразу, проста з моста, не прымешся за такую работу. Трэба адкінуць, як шалупіну, усе жыццёвыя будні—сон і яду, аб чым Аўдоця і не адважвалася яму напамінаць, бо ён мусіць увайсці ў свой незвычайны стос: забыцца аб усім вакольным і ў цішы начной, калі грукату-стукату няма, думаць і думаць, меркаваць і меркаваць, маляваць сабе ў галаве гэтыя пасудзіны, нібы ён іх ужо бачыць гатовенькія; абмазгоўваць, як прыняцца за работу, якія матэрыялы ўжыць, якімі інструментамі рабіць, каб вышла, як найлепш, як найпакней, як найскладней, каб урэшце пані ўцяміла, што ён за чалавек, які таланны, убачыўшы багатыя Данілавы думкі ў постацах драўляных пасудзін.

Трэба так працаваць, каб рук і плеч не чуць, каб сэрца млела, каб пот цурком ліўся.

Па блеску яго вачэй, па маршчынах на яго лобе Аўдоця пазнае, што «пачалося». Яна ціха пазірае на мужа. Цяпер лішняга слова яму казаць нельга.

Даніла выбірае гэблі, скоблі, разцы, нажы, далаты, сякеры і сякеркі, гладзіць і мацае іх рукамі, пільна да іх прыглядаецца, адкідае злосна адзін інструмент, зноў за яго бярэцца, сумняваецца, разважае, нюхае жалеза, прыцмоквае губамі, ківае галавой і нешта мармыча сабе пад нос.

Аўдоця мяняе лучыну за лучынай, абшароўвае, абламвае вуголлі і ўсімі сіламі стараецца трымаць «вечны агонь» у адной меры. Яна сапе, уздыхае, кашляе. Дым лезе ў вочы, у горла, але яна маўчыць. Яна захоплена жаданнямі Данілы. Пры сваім нецікавым абавязку яна пазірае на мужа і дзівіцца на «залатыя рукі».

Цуд пачынаецца.

Бондар вострыць інструменты. На першы погляд здаецца, што гэта рэч вельмі простая і звычайная. Але так здаецца людзям, якія нічога цікавага ведаць не хочуць. Шліфоўка інструментаў—рэч і не простая і не звычайная. Трэба ведаць, які брусок—ці цвёрды, ці мяккі, ці гладкі, ці крупчаты—падходзіць да кожнага начыння. Трэба ведаць, як трымаць брусок, колькі разоў і як п'юнуць на яго. Трэба цяміць, як шараваць—ці наўскос, ці проста, ці памалу, ці хутка, ці моцна прыціскаць, ці памаленьку, каб было акурат у меру. Кожнае начынне мае свае капрызы, свае вымаганні, якія майстар павінен памятаць, як свае пяць пальцаў. Потым глянec—з глянцам пачынаецца новая, цікавая гісторыя. Крывавым потам плаціць бондар за гэтую гісторыю. Ён патрабуе, каб інструмент блішчэў і пераліваўся ў розныя колеры, як люстэрка, як празрыстая вада. І ён наводзіць глянec. Потым кладзе свае інструменты ў

рад на варштат. Бярэцца ў бокі і дзівіцца на іх, як на любых дзяцей. Адыходзіць. Глядзіць здалёку. Расшырыць вочы. Сажмурыць. Зноў падыходзіць. Хіліцца над інструментамі, нібы хоча іх цалаваць. Пачынае на іх дзьмухаць, хукаць. Блеск на сталі атуляецца слоём сівога туману. Потым туман, патроху пачынае сыходзіць, напамінае колер перламутра і хутка знікае. І зноў інструменты блішчаць, як неба ў яркі дзень.

Даніла здаволены.

У яго рабоце ёсць вялікі вопыт. Вопыт набываецца доўгімі гадамі, рупнасцю, цярылівасцю, трываласцю і заміланнем да сваёй працы.

Не толькі Даніла, але і Аўдоцця гэта разумее вельмі добра. І яна не даецца дзіву, што муж возіцца некалькі гадзін са шліфоўкай інструментаў.

А як-жа іначай!

Пры гэтым муха не павінна гудзецц, мыш не павінна скрабі, ды, наогул, ніхто з жывых істот не мае права перашкаджаць майстру.

Строгі закон Данілы добра ведае Аўдоцця. За ўсё жыццё яна вышкалілася. Ёй здаецца, што, нават, вецер цішэе ў той час, як Даніла майструе, дрэвы на гародзе не шумяць і птушкі не пяюць. Аўдоцця не дзівіцца. Іначай быць не можа. У мужа—вялікая сіла.

III

Пакончана з інструментамі: навоstrаны, як брытвы, адпаліраваны, як лустэркі.

Бондар падбірае матэрыял—калодкі, палены і дошкі, што ў вялікім запасе ляжыць у яго хаце.

З ім побач клапоціцца і Аўдоцця.

А чым далей, тым работа вымагае больш кемлівасці, больш адказнасці, становіцца цяжэй і мудрэй і, разам з гэтым, усё прыямней.

Аўдоцця без тлумачэння разумее.

Ім абодвум кружыць галовы вялікае здарэнне: пані пажадала мець у сваёй гаспадарцы хвалёную работу «залатых рук» Данілы.

Во хто яго ўрэшце зразумее і ацэніць!

А гэта ўжо не мужыцкага роду асоба, а з таго гатунку людзей, што ўсё ведаюць...

Даніла ззяў. Памаладзеў. Парухавеў. Тое, да чаго ён рваўся ўсё жыццё, само насустрач ідзе. Во каму ён пакажа свой таёмны скарб—пані, вялікай пані, з вялікага двара! Дзеля гэтага варта была безупынная праца дзiesiąткаў год, пры якой ён рваўся кудысьці, каб адкрыць людзям свой уласны новы свет.

Шчырая радасць грэла і Аўдоцю.

Ці-ж можна словамі перадаць, як Даніла падбіраў клён, бярозу, дуб, асіну на цабэркі, вёдры, начоўкі і лыжкі, альшавіну на абручы з сваіх лепшых запасаў?

Ці-ж можна апавадаць аб тым, як ён пераглядаў, перамацаваў рукамі, прабаваў на язык палены, дошкі і звычайныя кавалкі дрэва, як ён іх сушыў, як з імі няньчыўся, каб стварыць з іх новае хараство, каб у іх душу пераліць?

Ці-ж можна казаць аб тым, як ён бачыў мастацкім вокам старога майстра ў нямых кавалках дрэва гаварлівых, пявучых, вабных сваёй зграбнасцю і грацыяй начоўкі, вядзёркі і лыжкі?

Ці-ж можна адмаляваць пры гэтым жывую ігру яго твара, выразныя рухі яго цела, як ён усё разважаў і туды і сюды, і ў добры і ў кепскі бок, нібы закладваў фундамент вялікаму гораду?

Даніла гарэў на сваім уласным агні. Даніла лез усё вышэй і вышэй па невідочнай лесніцы.

IV

І расла яго творчасць, нібы казка, што прыняла раптам формы праўдзівасці.

Гэта былі не вёдры, не начоўкі, не лыжкі, а дзіўны сон пекных форм. Гэта былі ажыццёўленыя мары Данілавага сэрца. Гэта было тое, дзеля чаго варта і жыць і пакутваць...

Звычайнае, простае вока бачыла-б у гэтых пасудзінах звычайныя і простыя рэчы. Звычайнае вока лічыла-б дзяцінствам урачыстае свята Данілавага сэрца. Звычайнае вока часта глядзіць на золата і думае, што гэта камень. Звычайнае вока не захапляецца парывамі вялікай душы, не блішчыць агнём шчырага падзякавання вялікаму майстру.

У пані з двара незвычайнае вока. Яна ўгледзіць дарэі скарб там, дзе ён папраўдзе ёсць.

Так, прынамсі, думаў Даніла, а з ім, разумеецца, і яго жонка Аўдоця, калі яны на малых саначках везлі ў двор пані бялоткія, як малако, як пена марская, гучныя, як шкло, пасудзіны. Яны былі зграбныя, лёгкія, як-бы жывыя: вось-вось у наветра ўзнімуцца. Вось-вось зайграюць, як скрыпкі. Пад яркім зімовым сонцам яны пераліваліся рознымі колерамі, нібы крышталёныя.

Што хвіліну Даніла і Аўдоця спыняліся і здэмухвалі снежныя пылінкі з новых пасудзін. Кожную пасудзіну Даніла прабаваў рукамі на звон. Яна выдавала свой асабісты голас. Лёгка было падабраць з іх новы, па-свойму цікавы, музычны інструмент, на якім можна было-б іграць шчырыя, чулыя песні шчырага і чулага сэрца бондара Данілы...

Нашто тут патрэбны струны, ноты, пышныя абставіны багатых салонаў, калі ўсё прыгожае відаць і ў прастаце і шчырасці?

Захацеў чалавек, і сам сабе ўладзіў свята-гульнію. І сонца на яго тады па-новаму глядзіць, і камень і дрэва яму песні пяюць.

Даніла туліў да грудзей пасудзіну і любаваўся:

— Якое моцнае вядро! як камень, як жалеза: хоць ты гарматы на ім вазі! Вунь, бач, жонка, як я стану на гэтае вядро нагамі, і ліха яго не возьме.

Даніла паставіў на снег вядро і намерыўся наступіць на яго нагою.

— Што ты робіш?—крыкнула спалоханая Аўдоцця.

— Я не баюся—стану, бо моцнае!—заартчыўся Даніла.

— Няможна...—у распачы застагнала Аўдоцця.

— А вось папрабую!—настойваў Даніла.

— Ты вар'ят!—заламала рукі Аўдоцця.

— Го! го! го!—зарагатаў Даніла.—Я-ж гэта толькі па-жартаваў. Ты думала, што сапраўды стану? Эх, баба дур-ненькая! Го-го-го!

І смяўся ён шчыра, як дзіця.

Аўдоцця маўчала. Яна не магла прыйсці да сябе ад перажытага страху.

Гэткім чынам яны прывезлі пасудзіны ў двор да пані. Тут радасць бондара вырасла да таго, ажно дух захоплівала. Сэрца стукатала так моцна, што Даніла сам пужацца пачаў. На валаску паміж жыццём і смерцю знаходзіцца тое, за што ты ўвесь свой век гараваш...

А вясёлая сям'я вераб'ёў клапацілася каля стайні, білася-дралася паміж сабою, фанабэрылася, хохлілася і несупынна шчабятала плёткі-байкі. А снег блішчэў, вочы сляпіў.

Вясёлы быў свет, апрануты ў пухкі, снежны кажух, і весела было бондару Данілу.

— Зараз пачую прысуд пані,—думаў ён.—Яна правільна ацэніць, бо не такая варона дурная, як нашы мужыкі.

І пані вырасла ў яго думках вельмі высока. Яна надзене на яго чало вянок славы.

Аўдоцця чытала ўсё гэта на яго твары і не менш за яго хвалявалася.

На дзядзінцы ля паніных пакояў пад самым ганкам санкі спыніліся. Тут наляцела, як саранча, цэлая плойма вераб'ёў. Яны пачалі кружыцца, як заварожаныя, над бялючкімі пасудзінамі.

Ці іх вабіў пах свежага дрэва, ці мо' былі захоплены пекнатой пасудзіны—хто іх ведае! Толькі яны кружыліся над саначкамі ўсё ніжэй і ніжэй і нешта гаварылі-шчабяталі паміж сабою на вясёлай, зычнай мове птушак.

Спачатку Даніла цешыўся з гэтых малых прыхільнікаў яго таленту, любаваўся імі, а потым, о... не паспеў ён і охнуць, як адзін верабей, хітрун і падшывалец, апаганіў чысценькі, бялюткі цабэрак.

Крыкнуць не маглі ні Даніла, ні Аўдоця. Яны акамянелі. Малы шальмец так нахабна выкпіў чыстыя пачуцці гэтых людзей, што яны сцерлі-б яго ў пылок, калі-б ён не ўзняўся на самую высокую вежу панскага палаца.

Доўга скрабаў Даніла цабэрак вострым сцызорыкам і не прыкмеціў, як падышла да яго эканомка і загадала аднесці пасудзіны на кухню.

О, як закалацілася яго сэрца...

V

Як ашпараныя, выскачылі з панінай кухні Даніла і Аўдоця. Пані нават не зацікавілася глянуць на пекную работу Данілы. Заплаціла не таргуючыся, і гэтым справа скончылася. Грошы ён кінуў ля ганку, вышаўшы на двор. Употаіку ад яго іх падняла Аўдоця.

Пані, сама гэтага не разумеючы, бязлітасна плюнула чалавеку ў самую душу, зрабіла яму такую рану, якая ніколі не загоіцца. Крыўда была бязмежна балючая, неспадзяваная, хацелася яму валасы сівыя рваць на галаве і выць. Яго скінулі з гары ў глыбокую яму.

Усю дарогу, ідучы назад у вёску, ён сваёй жонцы ні слова не сказаў. Ішлі яны, як з пахавання. Даніла пахаваў найлепшую частку сваёй душы. Памерлі яго мары, якімі ён цешыўся ўсё жыццё.

Сонца засумавала разам з ім. Поле снежнае непрытульным зрабілася. Хвоі пад сівымі зімовымі шапками шапачелі аб вялікім Данілавым горы. Увесь яркі абшар пакрыла жалоба...

Ці зразумеюць людзі Данілу? Не! Будуць кепікі строіць з яго, дурнем абзавуць.

Як вярнуліся Даніла з жонкай дахаты, дык паваліўся на кучу белых стружак ля свайго варштата. Жонка не прававала яго ўцяшаць. Тая самая распач вісела і над ёю. Слёзы, гарачыя і буйныя, капалі з яе вачэй на гліняную падлогу...

Пасля гэтага здарэння Даніла стаў маўклівы і пануры. Бондарства ён закінуў. Інструменты яго паіржавелі, бо ў хаце ён рэдка калі бываў—валяўся цэлымі днямі п'яны ў карчме пад сталом. Бедная Аўдоця цярпела і голад, і холад, але пераносіла ўсё моўчкі, нікому не жалілася.

А як прывезлі суседзі з карчмы нежывога Данілу, дык яна таксама голасу не падняла, толькі ціхутка плакала.

А як людзі змайстравалі труну, шурпатую і нязграбную, і як палажылі Данілу ў гэту труну, тады толькі ўспомніла яна «залатыя рукі» нябожчыка. Якім-бы вокам Даніла глянуў на гэту непрыгожую труну?

Яе сэрца прабраў вялікі жаль па дарагім чалавеку. І яе гора пачало вылівацца ў прыгожыя словы сумных прычытанняў.

Аўдоцця павалілася вобземлю і пачала галасіць, даючы волю свайму гору. Ніхто не мог яе супакоіць. Суседкі слухалі, слёзы выціралі і дзівіліся, адкуль такі гладкі язык у заўсёды маўклівай Аўдоцці.

— Калі-б каго-колечы з нашых Даніла навучыў, той добрым словам успамінаў-бы, як бацьку роднага шанаваў. А то ад пані з двара пахвальбы чакаў. Не туды заехаў!

Так гаварылі суседзі.

Хутка за сваім старым памерла і Аўдоцця. Па ёй ніхто не галасіў, бо была адна адзінокая, без сваякоў і без родных.

Мінск, 1920 г.

МЯДЗВЕДЗЬ

На небе толькі што ўзышла паўночная зорка. Ледзь-ледзь вызначаюцца чорнымі асілкамі высокія стагі. На пагорку ля самага броду рэчкі, Мацей Тадэўчык—стары рыбак і паляўнічы—сядзіць на перавернутым чаўне пры слаба тлеючым вогнішчы і дыміць люлькай. Побач ляжыць на карчы яго стрэльба-дубальтоўка.

Мацей расставіў нанач венцяры ў затоках, а сам астаўся вартаваць, каб ніхто з блізкіх вёсак іх не вытрас, як часамі падшывальцы любілі рабіць.

Ля ног рыбака сядзіць калматая, чорная сучка Мурза—яго друг і таварыш заўсёды і ўсюды. Часам яна настарожваецца, утаропіць вострую морду ў бок скарбовага цёмнага лесу, што стаіць на другім баку рэчкі, буркне, піскне, прытуліцца цяней да кален гаспадара і зноў замоўкне, нюхаючы пільна вільготнае паветра.

Ціхая і мёртвая асенняя ноч. Цемра густымі пластамі ляжыць на балоце і як-бы душыць усё. Нехта за рудаўкай на купінах дрыгвы хоча голасна запець, але як-бы захлёбваецца, і толькі буль-бу-у-ух чуваць па баках. Няясныя зыкі заміраюць у цемры...

Часамі птушка запішчыць жаласлівым голасам. Часамі затрашчыць нешта ў бары, заскрыпіць хвоя аб хвою. Гэта вецер прачынаецца і вандруе па лесе...

У паветры адчуваецца халодная вільгаць. Дождж—не дождж, а нешта вострае і калючае, дробнае і густое.

Мурза ўсё пільней аглядаецца па баках, усё рупней нюхае паветра, гіркае і непакоіцца.

— Што гэта робіцца з табою сёнейка? Хай цябе немач, хай цябе!—кажа Тадэўчык да Мурзы і плюе ўбок. Ла-

дзіцца заснуць пад кажухом, але нешта сон не бярэ. Трывога сабакі перадаецца і яму.

— Хай цябе немач, хай цябе!

Тадэўчык устае, папраўляе вогнішча, напіхае зноў тытуну ў люльку і дзівіцца:

— Ліха ведае! Здаецца ўжо гадоў сорок, з самага маленства, начую тутакі і заўсёды сплю, як пасля кірмашу, а сёнейка нешта не тое... Сабака, каб яго немач, чую штосьці!

Тадэўчык апасліва азіраецца па баках, лыпіць вочы ў цемру, моршчыць лоб, а нічога ўгледзець не можа. Ён бярэ дубальтоўку, старанна выдувае куркі, вымае з раменнай сумкі пістоны, надзявае і не выпускае ўжо дубальтоўкі з рук. Мурза пры гэтым падбірае пад сябе хвост, апускае галаву і жаласліва вые.

У самым вясёлым месцы, калі часам дзе на падворку сярод белага дня сабака ні з таго, ні з сяго пачынае выць, нейкая жудасць нападае на чалавека. А тут, у глушы, у Тадэўчыка ажно мурашкі заёрзалі па скуры.

— Ну, ціха, ліха! Якая трасца цябе бярэ?—просіцца ён у сабакі і гладзіць яго па натапоршчанай шэрці. Сабака на момант цішэе, і Тадэўчыку робіцца лягчэй.

Вецер узмацнеў. Хмары засланілі ўсё неба. Пачаў сыпаць дробны густы дождж. Усё злілося ў адно—і стагі, і дрэвы, і прастор. Нічога не відаць. Як у студні ўсёроўна. Круг цемры ўсё цясней і цясней абхоплівае вогнішча. Глухамань ночы трывожыць.

— А мо' лепей было-б сягоння на печы спаць, як Наста, жонка мая, раіла, а то няхай яе немач, няхай яе!.. А ўсе гавораць, што мядзведзь ходзіць па нашай ваколіцы. Збіраюцца нават аблаву рабіць.

Думаў Тадэўчык пайсці цяпер дахаты, але спыніўся. Яму здавалася, што, калі толькі зварухнецца з месца, хтосьці кінецца на яго.

Гэтак прайшло яшчэ з гадзіну. Урэшце Тадэўчык пачаў злавацца сам на сябе: шолаху і трэску ў кустах баіцца. Сорам... Тым часам з супроцьлеглага берага рэчкі, ля броду, яўна пачуліся цяжкія крокі... Сэрца Тадэўчыка абмерла. Мурза падскочыла да берага і пачала голасна брахаць, а Тадэўчык, сціснуўшы дубальтоўку ў руках, крыкнуў не сваім голасам:

— Хто там?

У адказ—толькі цяжкае сапенне ў вадзе.

— Мядзведзь!—прахрыпеў Тадэўчык і адскочыў ад агню, каб лепей было з цемры ўглядацца ў звера і цэліцца ў яго з дубальтоўкі.

Мурза заскавытала і кінулася назад да Тадэўчыка.

Сапенне наблізілася. У Тадэўчыка шапка на галаве падымаецца. Ён коліць вачыма цемру, ды нічога не бачыць. Ён акамянеў ад страху і не можа крануцца з месца. Голас яго асекся.

Тым часам мядзведзь напіўся вады, вышаў на бераг і на задніх лапах, як чалавек, перавальваючыся пры гэтым з адной нагі на другую, страх яго крыху зменшыўся з прычыны такога падабенства да чалавека. Ён адсапнуўся і ўжо мог крануць рукой і нагой. Сабака пішчаў на розныя лады. Мядзведзь наступіў нагамі на агонь, атросся і пачаў таптаць вогнішча Яно задыміла і пачало гаснуць.

Калі Тадэўчык угледзеў, што мядзведзь ідзе на задніх лапах, як чалавек, перавальваючыся пры гэтым з адной нагі на другую, страх яго крыху зменшыўся з прычыны такога падабенства да чалавека. Ён адсапнуўся і ўжо мог крануць рукой і нагой. Сабака пішчаў на розныя лады. Мядзведзь наступіў нагамі на агонь, атросся і пачаў таптаць вогнішча Яно задыміла і пачало гаснуць.

— Ратуй, божа,—сказаў Тадэўчык у думках, прыцэліўся і націснуў курок.

— Асечка! Порах, мабыць, мокры, каб яго немач, каб яго!

Прыціснуў пальцам другі курок, і нічога не вышла. Пістоны лягнулі, а набоі асталіся...

Пачуўшы ляпанне стрэльбы, мядзведзь з гнеўным мармытаннем рынуўся на Тадэўчыка.

Вырваў з рук чалавека стрэльбу, зламаў папалам, адкінуў убок і абхапіў пярэднімі лапамі Тадэўчыка, як добры сябар, які хоча кума пацалаваць... Тут Мурза асмелілася ды з гучным гаўканнем накінулася на мядзведзя і давай рваць яго зубамі за заднія ногі. Мядзведзь курчыўся ад болю, паваліў Тадэўчыка і кінуўся на сучку. Яна пусцілася наўцёкі. Тадэўчык ачухаўся, звыхся трохі са страхам, і мазгі яго хутка запрацавалі:

— Уцякаць трэба не на грэблю, але ў зыбуху, у тыя кусты, дзе ў замаразках бабы журавіны збіраюць. Там мядзведзь мяне не дагоніць.

Ускочыў на ногі—і наўцёкі, але мядзведзь пусціўся за ім удагонку... Хаця Тадэўчык бег хутка, не аглядваючыся, але пачуў праз колькі хвілін за сваімі плячыма цяжкае дыканне звера.

Лапа, цяжкая і вострая, уелася ў паясніцу і зноў паваліла яго...

Мядзведзь стараўся дабрацца лапай да яго твара і горла, але чалавек урыўся галавой у мяккую зямлю. Тым часам Мурза насела на карак мядзведзя і ўгрызлася зубамі глыбока ў яго мяса. Мядзведзь ад болю моцна зароў і зноў пакінуў чалавека. Ён стараўся сцягнуць Мурзу з свайго карку. Трос галавой, круціўся ва ўсе бакі, увіхаўся, а сабака грыз яго не на жарт.

Тадэўчык пачуў, што на плячах у яго мокра, але, не

звярнуўшы на гэта ўвагі, з усіх сіл ускочыў на ногі і пабег да кустоў.

Хмары сплылі з небасхілу. Паказаўся мутначырвоны месяц і слаба асвятліў абшар балота.

Мядзведзь скінуў Мурзу з сябе і зноў, з яшчэ большым імпэтам, пагнаўся за чалавекам. Тадэўчык спрытна пераскокваў з адной купіны на другую па дрыгвяных рудаўках, а мядзведзь ззаду чабохтаўся таксама досыць вёртка, але Мурза не давала яму спакою—рвала за ногі, за бакі. Тадэўчык, не чуючы болю, не аглядаючыся, імчаўся ўсё далей і далей. Гэткім чынам выбраўся ён з кустоў на поле. Ён чуў голас Мурзы далёка за сабою.

На чыстым полі ён падняў гвалт. Ад вёскі было не надта далёка, і хутка па ўсёй ваколіцы пачалі брахаць сабакі.

Тадэўчык выбраўся на гасцінец, увесь у крыві і гразі, крычаў не сваім голасам.

— Людцы, ратуйце!

Вясковыя ляцелі да яго з крыкамі: «Хто гэта?» «Што гэта?»

Яны думалі, што канакрад папаўся.

— Мядзведзь!—крыкнуў Тадэўчык і страціў прытомнасць.

Назаўтра людзі знайшлі ля рэчкі сляды мядзведзя, знайшлі паламаную папалам дубальтоўку, але Мурза прапала.

Тадэўчык доўга лячыўся ад ран на руках і плячах, ачуіняў і зноў начаваў адзін на балоце і ставіў нанач венцыры ў затоках. Толькі добрага сабакі не мог сабе нажыць.

Кожны раз, апавядаючы аб тым, як сабака абараніў яго ад мядзведзя, ён стагнаў па ім, як па роднаму сыну.

Вільна, 1914 г.

УМАРЫЎСЯ

— Умарыўся...

Гэта ён скарэй падумаў, чымся выгаварыў.

— Умарыўся...

Кожная частка яго змучанага працаю цела паўтарала гэтае слова. Досыць было глянуць на яго мутныя, затуманеныя вочы, на яго сагнутую, як-бы папалам перабітую паясніцу, на яго павольныя рухі; досыць было пачуць яго цяжкія стогны—і кожны мог здагадацца, што чалавек умарыўся.

— Умарыўся...

Тут ужо яму самому здавалася, што крыкнуў на ўсё поле. Ён выгаварыў гэтае слова глуха, хрыпла, хворым, старчым голасам...

Закашыляў і, глыбей урэзаўшыся сахой у зямлю, спыніў каня.

Сам адышоў на мяжу, сеў на крушні, зірнуў на вялікі абшар перад сабою і задумаўся.

Сядзеў доўга.

— Годзе!—сказаў ён самому сабе,—няма чаго валаводы валаводзіць, магу сказаць—годзе! Выгадаваў дзяцей, дачок усіх добра замуж павыдаваў, сыны—гаспадары рупныя і баяцца мяне яшчэ цяперака, як дзеці малыя! Ой, трымаў я іх дагэтуль у сваіх абцугах! Ой, кіраваў я гаспадаркай! Няма чаго валаводы валаводзіць, быў хлеб, было і да хлеба...

Стары аглянуўся на баках, абцёр рот рукавом і задыміў люлькай.

— І жалеза іржа з'ядае. І камень не вечны. Адчуваю, што сілы мяне пакідаюць.

Ён выглядаў, як дуплаваты, струхлелы дуб, які вось-вось зваліцца з вялікім грукатам. Усё-ж-такі былая сіла яшчэ дае сябе знаць.

— Прыдзецца лейцы выпусціць з рук. Няма чаго валаводы валаводзіць; сыны мае—Янук і Міхалка—гарапашныя, абыйдуцца і без мяне! Няхай ужо мае старыя косці грэюцца на пяколку ў цяпле! Эт! не грэх ужо мне, старому, пад кажухом пазней паляжаць!

Халодны пот пакрыў яго твар. Рукі павіслі.

— Няма чаго валаводы валаводзіць! Як толькі пачынаю памятаць сябе, не глуміў я дарэмна хлеб на свеце—гнуў карак, рукі мазоліў... Меншага брата няньчыў, калі маці часу не мела; пасля ў пастухі пайшоў, пасля парабкам служыў. Вось так увесь свой век...

Ён злосна плюнуў.

— Цьфу! Згінь ты, люты вораг мой, старасць паганая! Змагаўся я з табою, але ўрэшце паддаюся—годзе!

Зноў паспакайнеў. Пачаў ціха разважаць:

— Няхай ужо Янук з Міхалкам самі гаспадараць... Трэ' будзе без крыўды падзяліць гаспадарку, а я астануся жыць у старшага—у Янука. Ён такі паслухмяны, спакойны, падатлівы. Але... не!—Буду лепей жыць у малодшага—у Міхалкі. У Янука жонка—ведзьма... Эт! неяк будзе! Няма чаго валаводы валаводзіць!

Сумна глянуў на кая, што стаяў, апусціўшы ўніз галаву, і падняўся з свайго месца.

— Як вол да доўбні! Але нічым не паможаш. Ні я першы, ні я апошні!

Выпраг кая. Пацягнуўся дахаты.

Назаўтра ўжо ўся вёска ведала, што стары Габрусь «выпусціў лейцы» і выбіраецца з сынамі ў воласць дзяліць зямлю. Габрусь лічыўся ў цэлай ваколіцы прыкладным, здатным гаспадаром, якога дзеці не толькі баяцца і паважаюць, але і слухаюць, не п'юць і не марнуюць гаспадаркі.

Янук і Міхалка, пачуўшы ад старога, што ён болей сам працаваць не будзе, скідае з плеч гэты цяжар і дзеліць гаспадарку, зрабіліся яшчэ болей паслухмянымі.

— І даўно-б, татка, так зрабіў! Або-о-о, ці мы самі не справімся! Годзе табе працаваць: мы будзем цябе слухаць, як і дагэтуль!

Нявесткі на такі самы лад заспявалі.

У воласці Янук і Міхалка крыху касурыліся адзін на аднаго—вядома-ж пры дзяльбе. Стары Габрусь патрапіў усё ўладзіць як найлепей, і яны здаволеныя прыехалі дахаты. Вымералі вяроўкамі зямлю, паўбівалі калкі, раздзялілі будынкі, і ўсё пайшло, як на мазаных калёсах.

Ад першага дня пасля дзяльбы стары Габрусь сядзеў на прызбе ды люльку смактаў.

— Адпачываю! Першы раз за гэтулькі гадоў працы...
Ой, як добра!—казаў ён, адчуўшы лёгкасць у касцях.

— Адпачываю!—тлумачыў ён суседзям.—Няма чаго валаводы валаводзіць, за плячыма сыноў магу цяпер адсапнуцца.

Але стары Габрусь, усё жыццё прывыкшы тупацца, не мог доўга выседзець без работы: нуда напала.

— Не, няможна гэтак!—тлумачыў ён сам сабе,—на адпачынак хопіць яшчэ часу! У-у-га-а! У магіле чалавек адпачывае незлічоныя гады... бясконца спіць... Жывому-ж чалавеку трэ' нешта рабіць... Вядома, не пайду я з сахой навывперадкі з сынамі, не стану пракосы ганяць з імі ў перагонкі, але баранаваць, сена грэбсці—гэта рукам маім толькі на здароўе пойдзе!

І стары Габрусь зноў узяўся за работу. Павесялеў. Павесялелі разам з ім і яго сын Янук з жонкай...

Як-бы там спачатку ні сыпаліся абяцанкі-цацанкі, што на старым бацьку і валасочка ніхто не зачэпіць, што старога бацьку на руках насіць будучы, але ўсё-ж такі хутка пачалі скардзіцца: чалавек пальцам аб палец не ўдарыць, а калі што-небудзь робіць, дык як той верабей лапкай...

— Дармаед!—закралася таемная думка ў сына.

— Дармаед!—казала нявестка ціхутка па вёсцы.—Стары нічога не робіць, ды есць за пяць маладых!..

— Няма чаго валаводы валаводзіць, стары ўсёроўна, як малы,—падумаў Габрусь, як узяўся за тья лёгкія работы, што рабіў яшчэ хлапчуком: сена грэбсці, баранаваць, вяровачкі віць, трушанку трасці...

І Габрусь далей давай думаць:

— Чалавечае жыццё ўсёроўна, як адзін паварот каляса: спіца знізу ўзнімаецца ўгару і зноў апускаецца ўніз. І квіта, дзядзька Мікіта. Было—і няма...

* * *

Далей-болей—і звякся стары Габрусь са сваім новым становішчам—на «адпачынку» ў сыноў. Прывыклі і дзеці. Яны адчулі, што зрабіліся гаспадарамі. Хоць стары бацька яшчэ працаваў, як умеў, але яны пачалі пазіраць на яго, як на лішняга. Габрусь яшчэ пробваў так-сяк адбрыквацца, але скоро спазнаў, што не туды заехаў... Сыны перасталі яго баяцца і паважаць, а нявесткі ў вочы «дармаедам» і «гультаём» называлі...

— Прапала! Гэтак трэба! Відаць, іначай быць не можа!..

І пачалася шэрая, неспагадная, адзінокая старасць... Габрусь зноў адчуў, што змарыўся...

Змарылася сэрца старое... Змарыліся думкі... Старога

Габруся пачала ўгнятаць незаслужаная крыўда ад дзяцей. Ён слабеў—што дзень болей і болей... Пачаў сам з сабою гаварыць, бурчэць. Злаваўся на ўвесь свет і сам на сябе...

Сыны адсылалі адзін да аднаго, як шкодную, непатрэбную рэч... перакідваліся ім, як дзіцячай качалкай.

Колькі разоў прыходзілася яму чуць ад сваіх азварэлых нявестак: «Чаму стары гэтакі жывушчы? Здаецца, пара ўжо на другі бок у дамавіне перавярнуцца»...

Стары Габрусь толькі трос лысай галавой...

* * *

Гэтак прайшлі два гады.

Крыўда ад сваіх хатніх што раз часцей спатыкала старога Габруся...

— Не магу гэтак! Не магу!—гаварыў ён сам з сабою,— няма чаго валаводы валаводзіць, дажыўся...

* * *

Усе ў хаце спалі, і ніхто не чуў, як дзед злез з печы, нацягнуў на ногі боты, світку, як насунуў вялікую зрэбную торбу на плечы, узяў кій у рукі, нешта пашаптаў на кут і вышаў з хаты...

— Будзь шчасліва, хатка мая родная! Кожнае бявенца тваё хіліла мой крыж уніз... Састарылася ты разам са мной... Цябе яшчэ падправяць, падбудуюць, а мае старыя косці зараз зусім рассыплюцца!

— Будзь шчасліў, куток мой мілы, дзе жыў я з малых дзён!

— Бывайце здаровы, неспагадныя дзеткі мае! Я пайду ад вас...

— Ой, змарыўся тут! Няма чаго валаводы валаводзіць. Мо' і сапраўды жыву подаўга, як тая старадрэвіна...

— Калі гэтак, дык пайду жабраваць... Добрыя людзі будуць карміць, адзяваць і дазваляць хоць на адну ночку галаву старую прытуліць... Затое будзе спакайней на душы. Яны-ж людзі чужыя. На іх крыўдзіцца не стану.

Мутныя слёзы цяклі па яго твары. Ён адварнуўся ў другі бок і пайшоў камяністай дарогай... Выціраў вочы цвёрдымі, касцістымі рукамі, з якіх старадаўнія мазалі і не думалі сыйсці, да самых касцей уеліся.

Цёмра глынула яго. І ён, як-бы ўцякаючы ад ворага, сунуўся далей і далей...

— Умарыўся!.. Жыццё перажыць—не поле перайсці з сахарой...

Стары Габрусь дабраўся да цёмнага бору і скоро схаваўся паміж хваін...

Вільна, 1913 г.

ФРОСЯ

Хоць гаротная, але задзёрыстая была Фрося, гордая. Яе дробная, як гняздо, хатка была старэнькая—на падпорках трымалася. Калі міма праходзіла стада, Фрося пільнавала, каб вялізны буры бугай багатага суседа не пацёрся аб вугал хаты, бо яна пры гэтым ходарам хадзіла і магла разбурыцца. Будкі графскіх сабак былі палацамі побач з Фросінай хатай.

Муж Фросі хадзіў вечна на адработкі да кулакоў. Рэдка калі ён што прыносіў дамоў—трэба было адрабляць за пазычаныя зімою харчы: пудок жыта на зацірку, асьміну бульбы. Браў ён зімой жменькі добра ў розных людзей, а летам адрабляў на цэлыя горы. Ён хадзіў дзень-у-дзень ад гаспадара да гаспадара выплачваць даўгі сваім потам. Ціхі ён быў чалавек, не пярэчыў ды адрабляў у кулакоў за даўгі ў дзесяцікратным меры. «Які з цябе работнік,—гаварылі гаспадары.—Вецер свісне, дык упадзеш. Слабун ты! Твае тры дні лічым за адзін». Ціхім ён быў і ў хаце, калі жонка Фрося часам крычала на яго за тое, што ён дамоў ніколі нічога не прыносіць—хоць-бы гэтулькі, колькі сарока на хвасце прынесці можа. Крычала на яго Фрося ды супакойвалася.

— А што-ж беднаму рабіць?—меркавала яна.—Няхай толькі цяпер заартачыцца, тады зімой ніхто і меркі бульбы не пазычыць. Яшчэ горш стане.

Яна часта пакідала малых дзяцей, ды сама хадзіла на падзённую работу.

Улетку ў Фросінай хацінцы бывала горш, чым зімой. Ледзь дачакалася лета, калі бог-гасподзь накарміць яе сямейку посным шчаўем ці маладой крапівой, грыбам,

ягадкай. Але і гэта дабро бог-гасподзь расціў на графскай зямлі.

І бывалі дні, калі крапіва здавалася дзецям Фросі і яе падсвінку райскім пачастункам, больш смачнай ежай, чым смажаныя курапаткі на графскіх бальных сталах.

І гневалася Фрося на госпада-бога, на графа, на ўсіх багатых людзей.

— Хоць ты на печы сей гэтую крапіву!—скардзілася яна.

Замест ежы Фрося апавядала дзецям байку аб тым, як вырасце куст крапівы ў яе хаце, дарасце да столі. Праб'е столь і вырасце да даха. Праб'е дах і вырасце да яснага неба. Праб'е неба і ўрасце пану богу ў самую бараду. Ад барады ўрасце пану богу ў самыя вочы. І пан бог, які заўсёды глядзіць, каб багатым добра жылося ды каб бедны чалавек вечно гараваў на паноў,—аслепне. Тады бедныя людзі будуць жаць з аграмаднага крапіўнага дрэва маладыя галінкі крапівы, будуць гатаваць гэту крапіву з вадю, прыправяць, прысоляць—ды есці, есці...

Фрося не ўяўляла сабе большага шчасця, як есці ўволю крапіву.

У Фросіных дзяцей разам з ростам казачнага куста крапівы зусім не казачна, а па-сапраўднаму рос апетыт. Яны глыталі сліну. Тут-жа хрукаў галодны падсвінак. І ён на сваёй мове прасіў крапівы... Крапіва стала для сямейкі найвялікшым шчасцем...

І такая жаласліваць напала на Фросю, што ёй бясконца плакаць хацелася. Яна душылася слязамі, нібы вострай косткай ад рыбы. Закусвала губы.

— Мама, у цябе кроў з ніжняй губы цячэ!—сказаў маленькі хлопчык.

Дзеці спалохаліся:

— Кроў... кроў...

І высахлі адразу Фросіны слёзы. Загарэліся вочы двума чырвонымі вуголямі. Сціснуліся рукі ў кулак. Фрося пачала праклінаць бога, графа ды ўсіх багатых на свеце людзей такімі страшнымі словамі, ажно дзеці спалохаліся.

— Мама, не злуйся... Нам страшна... Есці не хочам... Мы і так сытыя...

Малыя трымаліся за яе зрэбную спадніцу. Тут-жа хрукаў падсвінак і выкапаў лычком ямку ў хаце. Падлогі-ж не было. А іншага месца, дзе лычком пакапацца ў зямлі, падсвінак не меў. Квадрацік зямлі на шэсць аршын у хаце быў усёй Фросінай зямельнай гаспадаркай.

І сама гэта хатка нялёгка ёй дасталася. Ого! Колькі яны нагараваліся тры гады таму назад...

Фросіна сям'я жыла раней у адным з маёнткаў графа

Слаўскага, за трыццаць вёрст адгэтуль. Муж служыў парабкам. І вось аднаго разу муж яе цягаў у графскі свіран вялізныя мяшкі збожжа. Муж падарваўся, ляжаў хворы доўгі час. Такі парабак графу ўжо не быў патрэбны.

Парабкаўскую сям'ю выгналі ў чыстае поле. Прышлося начаваць на дарозе. Фрося прыкрывала сабою маленькіх дзетак, як птушка—птушанятак. У адным багатым хутары, калі Фрося пайшла да студні набраць вады, злы гаспадар зацкаваў яе сабакамі, абазваў валацугай, зладзейкай. У яго прапала курыца, і гаспадар вінаваціў Фросю, нібы яна ўкрала. Сабакі хутараніна парвалі на ёй вопратку, пакусалі яе. З рук і ног лілася кроў. Усё-ж-ткі яна прынесла дзецям жбанок вады. Яны-ж усю ноч прасілі птушынымі галаскамі:

— Мама, піць... піць... піць...

Фрося не звярнула ўвагі на боль ад сабачых укусаў. Толькі праз некалькі дзён, калі Фрося наняла гэту хатку ў аднаго селяніна за пяць рублёў на год і начавала з сям'ёю ў «свайей» хаце, яна ўспомніла і хутараніна і яго сабак.

Ён стаў чырвоны і рыжавусы на высокім ганку і цкаваў сабакамі:

— На-цю-на! На-цю-на! Кусайце зладзейку, кусайце! Няхай больш курэй не крадзе. А-цю-на! А-цю-на!

Ён пасвістваў, клякатаў гучна языком, і тры рыжыя, вялізныя, як ваўкі, сабакі забрахалі на розныя галасы, прыбеглі з-за хлявоў і накінуліся на Фросю. Яна спынілася і трымала жбан вады абодвума рукамі, каб не праліць... «Піць, мама, піць...»—нібы чула яна жаласлівыя галаскі родных дзетак-птушанятак. Сабакі рвалі на ёй вопратку і пакусалі ногі. Яна не магла бараніцца. У гэты час жбан вады быў ёй даражэй за сваё жыццё...

Хутаранін спакойна назіраў. Сабакі хутка ачухаліся. Перасталі яе чапаць. Яна ўтаропіла ў іх строгія, застылыя вочы:

— Цюцькі... Цюцькі...—прагаварыла яна з дакорам.— Як вам, цюцькі, не сорамна...

Сабакі завіялялі хвастамі, супакоіліся і, крадучыся, нібы ім сапраўды сорамна стала за свой ганебны ўчынак, уцяклі за хлявы.

— Больш сюды не паказвайся,—прамармытаў гаспадар,—а то галаву расшчаплю!

Яшчэ і цяпер Фрося сніць уночы гэтых сабак і хутараніна, горшага за сваіх сабак.

Гаспадар Фросі, у каго яна наняла хатку за пяць рублёў на год, заворвае барозны вакол хаткі да самых сцен. Няма дзе і цыбулю пасадзіць. Ды што там цыбуля! Каб хаця крапіва была...

І блішчаць Фросіны вочы, як ніколі...

— Мама, не злуйся...—шэпчуць дзеці і трымаюцца за яе спадніцу.

Фрося адштурхнула ад сябе дзяцей, схапіла серп, дзіравы мяшок і пабегла з хаты. Здавалася ёй, што яна лёгкая, нібы верабей. Ногі імчалі яе да забароненага шчасця—да «чужога» графскага пустыра, дзе расце маладая смачная крапіва...

— Фрося, куды ты бяжыш?—пыталіся людзі.

Яна не адказвала.

Здавалася ёй, што яна вельмі моцная. Захоча—і графскі палац перакуліць дахам уніз. Здавалася ёй, што яна вельмі адважная. Захоча—і плюне ў твар самому вяльможнаму графу Слаўскаму. Урэпіцца ў графскія вусы ды вырве ў яго права на жменьку крапівы...

— Фрося! Паяскі ляснік круціцца на пустыры. Са стрэльбай. Забіць можа...—папярэджвала суседка.

Фрося не слухала.

Нажала крапівы. Напхала поўны мяшок—ледзь падняць. У той час над ёй грывнулі словы пагрозы:

— Ах, ты-ы-ы! Пся коць!

Гэта крычаў графскі ляснік. Ён наступаў на Фросю ўзброены стрэльбай, грозны, злосны, з закручанымі паграфску вусамі. Ён быў высокі і тонкі, як жэрдка. Яго вочы сыпалі маланкі, губы пеніліся, вусы тапоршчыліся, а вушы тырчком тырчалі—ружовыя, празрыстыя і смешныя. Стрэльбай ён размахваў, нібы кіем, над Фросінай галавой.

— Ах, ты-ы-ы! Папалася... Во! Нарэшце папалася...

Фрося спакойна чакала. Моўчкі зірнула яна на яго ўгару, як на высокую тычку, і паставіла мяшок ззаду сябе, нібы маці, якая бароніць роднае дзіцё ад лютага зверга.

Тое, што Фрося літасці не прасіла, не называла яго «панам лесніком» ды нават віду не паказвала, што спалохалася, яго яшчэ горш узлавала. Ляснік закрычаў з усяе сілы тым грозным басам, які ўрэшце пераходзіў у піск і хрып:

— Хустку сарву! Мяшок забяру! Шкадную, што сабак не ўзяў з сабою, шчыра шкадную! А то зацкаваў-бы цябе...

Фрося ціха адказала:

— Не баюся тваіх сабак. Я ўжо цкаваная...

Гэта «не баюся» давяло лесніка да самай вышэйшай ступені нечалавечага гневу. Ён затупаў нагамі на адным месцы, аж яміну вытаптаў, твар яго наліўся крывёю, і ён закрычаў на ўвесь голас, ад якога пайшло рэха з усіх бакоў:

— Права не маеш травінку крануць на зямлі яго светласці! Эх, ты-ы-ы!

Фрося зірнула яму глыбока ў вочы, і ляснік заўважыў у яе сініх вачах смехатлівыя іскры.

І па-ранейшаму спакойна яна адказала:

— Каб на галаве яго светласці куст крапівы вырас!

— Што? Што?—запытаўся ляснік. Яму здалося, што не дачуў. Ён падставіў далонь да вуха.—Што ты брэхнула?

Фрося засмяялася:

— Я не брэхнула, а сказала: каб на га-ла-ве я-го свет-ласці куст кра-пі-вы вы-рас!! Во што я сказала!

Ляснік спалохана адкінуў галаву назад, нібы Фрося плюнула яму ў самы твар, набожна перахрысціўся, потым вылаяўся брыдкім словам і пачаў рваць хустку з галавы Фросі.

Жанчына лёгка падскочыла, урэпілася пальцамі, як абцугамі, у яго вушы і павісла на іх. Ляснік прыгнуўся, прысеў ад болю. Яна пачала ногцамі драпаць лесніковы твар, рваць яго за доўгія вусы.

— Пусці, чорт! Пусці!...—пыхцеў, хрыпеў і выў графскі ляснік.

Ледзь вырваўся з яе рук.

— Ах, ты-ы-ы! Псяюха!—роў ён немым голасам і давай палохаць яе стрэльбай.

У Фросі з'явілася вялікая сіла, успыхнуў страшны гнеў. Вырвала яна стрэльбу з рук лесніка і кінула вобземлю. Потым кінула вобземлю і самога лесніка і давай таптаць па ім нагамі. Пры гэтым яна гуллiва пыталася:

— Як табе мае скокі падабаюцца?

Графскі ляснік ляжаў млявы, як на полцы ў лазні пад венікам. Ён прасіў і маліў:

— Фросенька... Міленькая...

— Што, падабаецца?

— Залаценькая... Даражэнькая...

— Бач, які далікатны зрабіўся.

Злосць у Фросі крыху адышла. Яна адпусціла лесніка, памагла яму ўзняцца на ногі. Узваліла на свае плечы мяшок крапівы, узяла леснікову стрэльбу ў рукі, каб ляснік, чаго добрага, не стрэльнуў шротам ёй у спіну—ды пайшла сабе дамоў...

Доўгі час хварэў графскі ляснік. А як ачунаў, ледзь упрасіў Фросю, каб стрэльбу аддала. За гэта самае ўсё лета ляснік уначы, каб ніхто не бачыў, насіў ёй шчаўе з графскага агароду, агуркі, дазваляў ягады і грыбы збіраць у пушчы. Ды не толькі ёй, а ўсім жанчынам і дзяўчатам з ваколіцы.

Такую ўмову паставіла Фрося за сваё маўчанне.

Ляснік зрабіўся добрым і мяккім, хоць ты яго да скулы прыкладвай, а ўсё за тое, каб хаця Фрося нікому не гавя-

рыла пра здарэнне на панскім пустыры. Яму сорамна было, што жанчына яго адолела.

Графу Слаўскаму ляснік гаварыў, што ў лесе на яго напаў мядзведзь. Ён падрабязна апавядаў, як мядзведзь у яго вырваў стрэльбу з рук, як ён, ляснік, усунуў мядзведзю руку ў ляпу, схапіў за язык і цягнуў з усіх сіл. Мядзведзь вырваўся з яго рук і ўцёк так хутка, што ён, ляснік, ледзь паспеў падняцца на ногі, схапіць стрэльбу і выстраліць. Але стрэльба як наўмысна дала асечку, і мядзведзь уцёк. Усё гэта графскі ляснік падмацоўваў «шчырымі» вачыма, «імен божым» і «словам гонару».

Граф Слаўскі жмурыў вочы, слухаў, круціў вусы, паглядаў многазначна на свой бронзавы бюст, што стаяў побач на падстаўцы з чорнага дуба мастацкай разьбы, падазрона гмыкаў і ківаў галавой. Ён нічога не сказаў, але відаць было, што крыху сумняваецца ва ўсёй гэтай цікаўнай гісторыі з мядзведзем. І ён пацягнуў лясніка за язык, як той—мядзведзя:

— Цікава паглядзець хоць мядзвежыя сляды...

Ляснік збянтэжыўся, але адразу знайшоў адказ:

— Ад яго слядоў і следу не асталося, ваша светласць. Па гэтым месцы кожны дзень стада праходзіць, ваша светласць. Каровы станталі мядзвежыя сляды, ваша светласць...

Граф зноў кіўнуў галавой ды ўсміхнуўся. Ляснікова казка яму спадабалася. Ён сам займаўся паляваннем і быў аматар на такія выдумкі. Ён узвёў лясніка ў героі, праславіў перад іншымі панамі:

— Жартачкі, мой ляснік, панове, ад мядзведзя голымі рукамі абараніўся... У мяне людзі—ого-го!—і кожны раз апавядаў доўгую захапляючую гісторыю аб тым, як яго ляснік бараніўся ад мядзведзя голымі рукамі, як мядзведзь пакусаў лясніка, а ляснік вырваў мядзведзю язык. «У мяне-ж людзі—ого-го!»

Фросіны дзеці зажылі ў тое лета «па-графску»—не адных толькі грыбоў і ягад удоваль мелі. Калі-ні-калі ім пападаліся і яблычкі з графскага саду. Бо пасля таго, як графскі ляснік увайшоў у вялікую славу за тое, што голымі рукамі абараніўся ад мядзведзя, яму гэта слава была вельмі дорага і прыемна. А слава ляснікова, як тая валасінка, знаходзілася ў Фросіных руках. Дзьмухне Фрося губамі—і слава ляснікова прападзе, як дым. Вось і прыходзілася часта лясніку змякчаць чым-кольвечы Фросіна сэрца.

І ляснік і Фрося былі задаволены.

Фросіны дзеці дзіву даваліся:

— Адкуль, мама, усё гэта бярэцца?

Фрося смялася:

— Усё гэта, дзеткі мае, бяру на крапіўным кусце, які
вырас ад зямлі да самага неба.

— А дзе-ж ён, гэты крапіўны куст?

— Я не бачу яго.

— І я не бачу.

Фрося пагладзіла дзяцей па галоўках і сур'ёзна сказала:

— Як станеце вялікімі, тады, дзеткі, угледзеце гэты самы
крапіўны куст. А пакуль што—во!

Яна дала кожнаму па яблыку.

Мінск, 1938 г.

П І К Е Т

Вастрасосы хлапчук з буйнымі кроплямі рабаціння на твары стаяў ля самага лесу. Бэрка—зваўся гэты хлапчук. Сын удавы Соры.

Ён стаяў пры дарозе прытулены да шурпатай тоўстай бярозы. Шчуплы, тонкі і шустры пятнаццацігадовы хлапчук ледзь адсунуўся тварам ад дрэва і пільна ўзіраўся ўдаль.

Па абодвух баках жоўтага тракта роўнымі радамі стаялі старыя бярозавыя прысады. Яны канчаліся ля самага мястэчка. Местачковыя хаты былі як-бы выпадкова расстаўлены на досыць вялікім абшары. Сярод іх вызначаліся адзіночкі: шпілясты белы касцёл, цыбулістая жоўтая царква, комін мураванага бровара і сіні дах дома станавога прыстава.

Бэрка не зводзіў вачэй з тракта.

У абыймах старых прысад шырокі тракт звужаўся ў даляглядзе, і здавалася, што ў самым канцы яго чалавек не праціснецца паміж прысад. Аднак калі-ні-калі з боку мястэчка прабіваліся малюсенькія кропкі. Яны раслі з кожнай хвілінай, і з іх нараджаліся людскія постаці і фурманкі.

Спачатку лёгкая трывога падкрадвалася да Бэркі:

— Ці не стражнікі?

— Не. Тыя ў чорных шынелях...

Свежае лісце на старых бярозах ледзь шалясцела. Веснавы вецер прабіраў іх нібы грэбнем. Чуўся стрыманы шлох. Бэрку здавалася, што хтосьці перагортвае лісты тоўстай кнігі. У сонечным паветры чылікалі птушкі.

Бэрка жаваў клейкі бярозавы лісток і радаваўся сонечнай пагодзе.

— Якраз на Першае Мая... А ўчора так непакоіўся Шолам.

Высокі чарнявы Шолам працаваў разам з Бэркам у шавецкай майстэрні Пінхуса Гінзбурга. Гаспадар быў настолькі багаты, што да яго імя абавязкова давалі і прозвішча—Гінзбург... Усе кірмашы ваколіцы былі запоўнены вырабамі Гінзбурга.

Увесь учарашні дзень Шолам непакоіўся:

— Якая заўтра будзе пагода?

Найлепшым майстрам у Пінхуса Гінзбурга быў Шолам. Гаспадар шанаваў Шолама, хоць не любіў за тое, што той праз меру добра адносіўся да хлапчукоў—Бэркі і Макара. Шолам не дазваляў крычаць на іх, не тое, што біць.

Бэрка вачэй не зводзіць з тракта. Калі хто-небудзь праязджае ці праходзіць, ён непрыкметна адсоўваецца ў хмызняк і цікуе адтуль за дарогай.

Па вечарах калі-ні-калі Шолам збіраў сваіх таварышоў у старой хачіцы Бэркавай маткі. Хатка стаяла за млынам у другім канцы мястэчка. Таварышы Шолама збіраліся па адным, употайку. У хатцы бывалі і хлопцы і дзяўчаты. Яны і сур'ёзныя, а разам з тым і вясёлыя. Часам паціхонечку спявалі песні. Самым галоўным паміж іх быў Шолам. Ён умеў вельмі хораша гаварыць. Бэрка лавіў кожнае яго слова. Гаварыў Шолам нешта падобнае да таго, што было надрукавана ў лістоўках, якія хаваў Бэрка пад страхою старой хаткі. Не зусім добра кумекаў Бэрка надрукаванае ў лістоўках, затое добра разумеву гутаркі Шолама.

Ведаў Бэрка, што ўсе гэтыя хлапцы і дзяўчаты, якія адзін аднаго называюць таварышамі, соцыялісты. Ведаў Бэрка, што ў соцыялістаў ёсць свая мова: «пролетарыят», «капітал», «комуна», «клас», «маніфест», «эксплаатацыя», «інтэрнацыянал», «арганізацыя» і г. д.

Вучыўся Бэрка гэтай мове ў Шолама. Той гаварыў аб фабрыках і заводах, аб бедным сялянстве, аб парабках. Ён так проста гаварыў, што Бэрка ўсё разумеву... Бэрка ахвстна вучыўся «мове соцыялістаў»... Уяўляў Бэрка сябе пролетарыем, а Пінхуса Гінзбурга—эксплаататарам. Ненавідзеў Бэрка капітал. Шолам навучыў яго ненавідзець багатых і лічыць бедных сваімі сябрамі, бліжэйшымі за самых блізкіх і крэўных.

За тры гады, з 1905 года, «мова соцыялістаў» увайшла ў жыццё Бэркі, у яго разуменне, як слова «хлеб».

Прысады купаюцца ў першамайскім сонцы. На краі неба плыве маленькая хмарка. Пільна ўглядаецца Бэрка ў даль тракта. Едзе павольна адна фурманка. Здалёку відаць белая лысіна каня.

Вельмі хацелася сёння Бэрку быць у глыбіні лесу разам з усімі на маёўцы. Якраз учора прыехаў нейкі таварыш Іван—невысокага росту, прысадзісты, бялявы чалавек з русай бародкай, у шэрай касаваротцы. Тварам падобны да тутэйшага доктара. Шолам прывёў яго да Бэркавай маці начаваць. Таварыш Іван усміхаўся Бэркавай маці пасвойску, як стары знаёмы. Пры гэтым праменіліся яго сінія вочы і блішчэлі роўныя белыя зубы. Маці Бэркі заслала яму пасцель на шырокім тапчане супроць маленькага акенца ў бок местачковага выгана.

— Вы не доктар?—запыталася ў яго маці.—Вы вельмі падобны да нашага доктара.

Таварыш Іван адказаў:

— Можа я і доктар. А што вам баліць?

Пры гэтым ён усміхнуўся па-роднаму.

Маці здагадалася, што ён з соцыялістаў. Яна сказала:

— Можа вы доктар ад кепскага жыцця?

Ён яшчэ шырэй усміхнуўся.

— Дай божанька! дай божанька!—сказала маці і ківала галавой.

— Не божанька, а мы самі,—адказаў таварыш Іван.

— Можа і так,—згадзілася маці ні то з сумам, ні то з глыбокай развагай.

Перад сном таварыш Іван аб нечым доўга шаптаўся з Шоламам. Яны часта паўтаралі: канспірацыя, канспірацыя.

Ведаў Бэрка і гэтае слова з мовы соцыялістаў і гардзіўся. Ён ведае шмат чаго: ён толькі цяпер пакутуе, а тады—калі пролетарыят возьме ў свае рукі ўсё—пачнецца зусім іншае.

Трэба змагацца за гэтае тады—за будучыню. І Бэрка вучыўся змагацца за будучыню працоўных людзей...

Употаіку ад усіх Бэрка часам браў з-пад страхі брашуркі (так Шолам называў соцыялістычныя кніжачкі). Браўся чытаць і разумеў у брашурках пятае праз дзесятае. Яму ўрэзаліся ў памяць такія словы:

«Пролетарыям няма чаго траціць апрача сваіх ланцугоў. Набудуць-жа яны цэлы свет».

На тракце нічога палазронага. Бэрка трохі стаміўся. Адварнуўся ў бок лесу. Так вабіць цень у прамежку з заляцістымі плямамі сонца. Воддаль між кустоў стаіць на варце другі «пікетнік»—Макарка. Мігаціць між дрэў яго

дробны, як жменька, твар. Шустры гэты Макарка. У выпадку небяспекі—ён, Бэрка, павінен свіснуць да Макаarki. А той—далей—да трэцяга «пiketніка», і так аж да самай маёўкі...

...Як хочацца паслухаць, што цяпер у лесе старэйшыя таварышы гавораць... Шолам з Іванам учора нешта пісалі алоўкам. Яны гэта называлі «тэзісамі» да Першага Мая.

Што такое «тэзісы»—Бэрка яшчэ не ведае. Нязручна было тады ў Шолама пытацца...

... Багатая мова ў соцыялістаў... Бэрка ніколі раней такіх слоў не чуў.

Ды не адны словы:

— Тры гады таму назад, у 1905 годзе, местачковыя рабочыя баставалі: не працавалі ў сваіх гаспадароў. Навокал мястэчка па маёнтках забаставалі і парабкі. У іх гэта вышла разам, у адзін час... Нібы згаварыліся...

І цікавая рэч—спалохаўся тады забастовак местачковы прыстаў. Ён выклікаў казакаў.

Так хлопчыкам тады Шолам тлумачыў: «выклікалі казакаў, бо спалохаліся».

А багатыя местачкоўцы злаваліся тады на «сіцылістаў»:

— Рабочыя цара скінуць уздумалі. Бога скінуць уздумалі. Прыстава скінуць уздумалі. Рабіна скінуць уздумалі. Пачакайце, раней самі галовы скруціце.

Так гаварыў у сінагозе рэб Шмэра, гаспадар бровара, і часта хадзіў да прыстава на парады...

Шалясцелі дрэвы.

Па тракце калі-ні-калі праходзяць людзі. З кімінаў маленькага пасёлка цягнецца ўгару тоненькі дымок, нібы з папяроскі.

Бэрку апрыкрыла стаяць на адным месцы. Хочацца туды—у лес, на маёўку...

На тракце нічога падазронага. Бялявая хмарка заблудзілася пасярод неба і не ведае, дзе дзецца. Сонца так прыгрэла, што Бэрка пачаў пацець. Ён хацеў зняць з сябе пінжачок. Але... Нехта схопіў яго моцнай рукой за каўнер і шапянуў:

— Маўчы...

Бэрка здзівіўся.

Перад ім стаяў селянін у лапцях, з бялявымі доўгімі вусамі. Бэрка пазнаў у ім аднаго з местачковых стражнікаў. Стражнік утаропіў у яго злосныя, налітыя крывёю вочы.

— Маўчы...—сыкнуў на яго стражнік у другі раз.

Бэрка ўспомніў свой абавязак і свіснуў. На яго свіст адказаў тым-жа пiketнік Макарка.

— Схаваюцца ў лесе,—падумаў Бэрка.—Нікога не
зловяць. А я не скажу, хто быў на маёўцы, хоць-бы...

Не паспеў ён дадумаць. Моцны кулак стражніка,
нібы камень, стукнуў яго па галаве.

Перад вачыма Бэркі пачало апускацца на зямлю неба
разам з сонцам, разам з бялявай хмаркай. Прысады адарва-
ліся ад сваіх месц і паплылі да хутароў у бок ад тракта...

Бэрка павольна ўпаў на зямлю.

Усе, хто быў на маёўцы, паўцякалі, схаваліся. Бэрка іх
выратаваў ад царскіх стражнікаў.

Мінск, 1931 г

ТУТА СТАРОГА МІХАЙЛЫ

Шэпты... Лясныя шэпты, чаму вас не чутна? Чаму вы анямелі?

Вочы пазіраюць вакол, шукаюць удалі, мо' дзе высокай сцяною цямнее бор, мо' дзе ў зелені бялее бярэзнік...

Пуста... Сумна...

На маўклівых далінах адны жылістыя карчы... Там, дзе былі гаі, жаўцее жвіровы пясок. Рэчка высахла...

Ціха... жудасна...

Шэпты... Лясныя шэпты, дзе вы?

Калісьці жылі ў гэтай ваколіцы лясныя шэпты. Высецаны лясы, знішчаны бязжаласна людскімі рукамі да апошняга дрэва... Як лысая галава старога дзеда, выглядае зямля. Вока доўга блукае па абшары, шукае дробнага гайку на пагорку, гаварлівага альхоўніку ў даліне. Дарэмна. Неба зліваецца з зямлёю. Зямля туліцца да неба. Хаткі ўбогай вёскі здалёку нагадваюць кучы каменяў.

* * *

Праз акенца сваёй хацінкі пазірае стары Міхайла, углядаецца ўдаль слепаватымі вачыма. Старанна прыслухоўваецца. Нібы чуе гукі лесу. Жальба агартае старое сэрца. Лясныя шэпты ажываюць у яго душы. Стары Міхайла доўга моўчкі сядзіць. Шкада яму лесу, як роднага сына. Міхайла з дзіцячых год зжыўся з ім. Ён прывык да ляснога шуму, нібы дзіцё да матчынай калыханкі.

* * *

Гоманы... Людскія гоманы, чаму вас не чутна? Чаму вы анямелі?

Дзе вясёлыя дзецюкі? Дзе рупныя, працавітыя людзі?..
Па вёсках ціха і сумна. Вечарынак, гульніў няма... Па-
кінулі сыны бацькоў старых. Пакінулі бацькі дзяцей малых.
Усе здаровыя і здатныя пайшлі на вайну. Цар загадаў.
А калі вернуцца—невядома...

І замарнела жыццё.

Часам па гасцінцы да воласці можна прыкмеціць не-
калькі згорбленых фігур. Памалу рухаюцца яны наперад.
Паміж іх і стары Міхайла. Усе яны ідуць у воласць да-
ведацца, што чуваць з вайны, мо' ёсць вестка якая ад сына,
ад мужа, ад бацькі... У воласці суседзям чытаюць лісты ад
сваіх. Хто піша з пазіцыі, хто з больніцы—паранены, а
хто—з палону. Аб некаторых ёсць весткі, што яны ўжо
доўга жыць загадалі сваім родным, а самі памёрлі
«смерцю герояв» на полі бітвы «за царя и отечество».

Хто плача пры гэтых навінах, а ў каго слёзы ў сэрцы
застылі...

Амаль што ўсе даведаліся аб сваіх. Адзін стары Міхайла
нічагусенькі даведацца не можа... Пайшлі ад яго ўсе тры
сыны. Пайшлі—і ніякай вестачкі ад іх няма...

* * *

І чакае стары Міхайла вестак ад сыноў... Не есць, не п'е,
усё чакае. Спаць перастаў. Праца з рук валіцца. Маўклівы
пазірае ён на шырокі гасцінец.

... Сыноў віхор панёс. Сыноў мора глынула...

І чакае стары Міхайла хоць ад аднаго з іх навінкі
якой—высах, згорбіўся. Што з сынамі ні здарылася-б—ці
жывуць, ці не жывуць,—а ўсё-ж лягчэй было-б, каб праўду
даведаўся...

Ні слуху, ні духу...

І часта кандыбае стары Міхайла ў воласць і надакучае
прыставаннямі да кожнага стрэчнага-папярэчнага: мо' хто
ведае, ды казаць не хоча... Просіцца, зямлю цалуе, каб яму
ўсю праўдачку выказалі—ці сыноў ужо маці-зямліца за-
брала, ці яшчэ не...

А вестак як не было, так і няма.

І сіднем сядзіць стары Міхайла адзін-адным у хатцы.
Ваўкі пад вокнамі выюць... Мяцеліцы круцяць. Віхор страху
знёс. Гурбы снегу наварнула па падворку, і няма нават як
дабрацца да дзеда. Ён у снежнай турме. І тужыць стары
Міхайла па родных сынах...

І сніць стары Міхайла благія сны. І знакі благія бачыць
ён. То курыца запяе. То люлька з губ выпадае. То заяц
дарогу пераскочыць. То жанчыну з пустымі вёдрамі
спаткае...

— Напэўна груганы даўно парасеялі костачкі сыноў маіх па чыстым полі...

* * *

Перастаў стары Міхайла ў воласць хадзіць, у суседзяў дапытвацца... І не хоча нават у вёсцы з людзьмі бачыцца. Рэдка калі з хаты выходзіць.

Суседзі маюць сваю ўласную бяду. Яны зусім забыліся аб ім. Як-бы на свеце не было Міхайлы.

Ён тужыць моўчкі па лесе, што згінуў навакол, стогне па родных сынах, што весткі аб сабе не даюць.

Лесу ўжо ён не ўбачыць болей на роднай зямлі, а кроў сыноў недзе сыціць-корміць чужую глебу...

І старога Міхайлу апаноўвае вялікі гнеў.

— Згінь ты, прападзі, цар-бацюшка!—думае ён.— Завошта якое сіроціш ты старых бацькоў? За якое ліха ўсе мы пропадам прападаем?

* * *

І пайшоў стары Міхайла да суседзяў.

— Трэба склікаць сход,—гаворыць ён ім.—Трэба паслаць цару-бацюшку просьбу, так напісаную:

«Вярні нам, цар-бацюшка, сыноў нашых. Не хочам вайны. За што беднаму чалавеку вайну ваяваць? За што бедных людзей забіваць? Бо хто вернецца з вайны—бедным, як раней, астанецца».

І стараста ў воласць данос падаў:

— Бунтуе народ стары Міхайла.

І валасны старшыня данос падаў ўрадніку:

— Бунтуе народ стары Міхайла.

І ўраднік данос падаў станавому прыставу:

— Бунтуе народ стары Міхайла.

Панаехалі ў вёску стражнікі царскія, са стрэльбамі, з нагайкамі. І старшыня валасны быў з імі, і ўраднік, і прыстаў.

Забралі старога Міхайлу. Рукі і ногі вяроўкамі абкруцілі, па спіне нагайкамі білі, стрэльбамі палохалі ды гаварылі:

— Хто твае спадружнікі, хто твае дапаможнікі? Хто цябе бунтаваць народ вучыў?

І тлумачыў стары Міхайла:

— Мае спадружнікі—думкі-птушачкі. Мае дапаможнікі—лотасць царская. Народ бунтаваць навучыла мяне гора бацькавае. Я—сейбіт стары. Супроць цара-бацюшкі гнеў сеяў у сэрцах людскіх. А гэта не грэх. Памяніце мае словы, людцы. Народ усёроўна цара скіне, бо кроў народная—не вада дажджавая.

І старога Міхайлу пасадзілі ў царскі астрог. Глядзіць стары Міхайла праз краты жалезныя на птушак вольных і кажа ім:

— Ляціце, птушачкі, туды, куды сыноў маіх пагналі, і прынясіце мне вестачку аб іх.

Слухае стары Міхайла песні ветру і кажа:

— Ляці, вецер родны, на крыллях лёгкіх туды, да сыноў маіх, і прынясі мне вестачку аб іх.

І чакае Міхайла дзень. І чакае Міхайла два дні, тры дні. Ніякіх вестак няма. Не есць Міхайла, не п'е. Усё аб сынах сваіх тужыць.

* * *

І сніцца старому Міхайлу адзін дзіўнюсенькі сон.

Сонечны летні дзень. Перад яго вачыма пасекі. На іх ляжаць пні, з якіх цячэ жывіца, нібы мёд. Пні, як прабуджаныя асілкі, падымаюцца з моху і становяцца кожны на сваё ранейшае месца. Галіны ў адзін міг адрастаюць. Расісты папаратнік блішчыць ля ручая. Воддаль, пад стромкімі бярозамі, мухаморы растуць цэлымі сямейкамі. У небе жаўранкі пляюць. Зайчык скача з адной купіны на другую. А лес гэткі харошы, гэткі прыгожы, што проста цягам цягне да сябе старога Міхайлу. Ідзе Міхайла да лесу, выстаўляючы рукі наперад. Хоча Міхайла забрацца ў цянёхаладок, ды сіл нехапае. Ідзе ён і... раптам прачынаецца.

І сніцца старому Міхайлу другі дзіўнюсенькі сон.

Прад яго вачыма зялёны луг. Ён стаіць ля рэчкі на грэблі і чакае сыноў сваіх з кірмашу. Вось чуе званок Антонавай жаробкі, знаёмую песню Цыпука Рабога: «Як паехаў сын Данілы»... Вось цягнуцца шнурам фурманка за фурманкай. Едуць суседзі. Усе ў святочных світках. Бабы ў новых каптурах з белымі карункамі. Дзяўчаты ў чырвоных хустках з макавымі кветкамі. Дзеці ў вышываных кашулях навыпуск. Дзіва! Колькі панакуплялі абаранкаў, пірагоў, пасудзіны рознай. Дзеці дзьмуць у паліўныя конкі. Дзірачкі пальчыкамі перабіраюць. Усе яму кажуць:

— Дзень добры, дзядзька Міхайла!

— Дзень добры! Дзень добры!

І дзівіць яго, чаму так шмат народу едзе, а сыноў яшчэ няма... Пачынае калаціцца яго сэрца. Каго-б аб сынах ні пытаўся, ніхто не ведае...

— Дзе сыны мае?

Ён таропіць вочы ў даль балотных лугоў.

— Дзе сыны мае?

І сніцца старому Міхайлу трэці дзіўнюсенькі сон.

Пажар—не пажар. Грымоты—не грымоты. Хмары—не хмары. Што-ж гэта? Дарогай ідзе вялікая грамада народу—са стрэльбамі, з гарматамі. Усе яны гнеўныя, і ўсе яны вясёлыя. Песні спяваюць. Стары Міхайла вострыць вушы. Прыслухоўваецца. Знаёмыя галасы.

— Сыны мае! Сынчкі...

Наперадзе грамады ідуць яго сыны—у салдацкіх шынелях, барадатыя, абветраныя, але вясёлыя, вясёлыя...

Стары Міхайла прасцірае рукі:

— Сыны мае... Сыны мае...

— Татка... Татка... Цара скінулі... Народ волю здабыў... Волю...

— Стрэльбу мне... Стрэльбу!—просіць стары Міхайла.— Пойдзем біць царскіх прыслужнікаў. Выпусцім на волю добрых людзей з турмы.

— Пойдзем! Пойдзем!—даюць каманду сыны старога Міхайлы.

— Пойдзем! Пойдзем!—падхоплівае народ.

І радасць расце ў грудзях старога Міхайлы, як начлежны касцёр на балоце. Сэрца не вытрымлівае такой радасці.

* * *

Калі раніцой прышлі браць на дапрос старога Міхайлу, ён ляжаў на турэмным сенніку на каменным памосце, і на яго твары застыў выраз вялікага шчасця. Гэта быў яго апошні сон.

Вільна, 1915 г.

НА БАЛОЦЕ

— Няхай спухну, калі гэта мана, няхай спухну!— хрыплым голасам гаварыў, засопшыся, хлапчук без шапкі, з скалмачанымі, успацелымі валасамі.

Хлапчук біў закарузлым цёмнабурым кулачком па парванай світцы ў худыя грудзі, хлѐпаў па гразі босымі парэзанымі нагамі і ўсё паўтараў:

— Няхай спухну!

— У чым справа? Што такое? Гавары хутчэй!

— Няхай спухну, калі няпраўда!

У вачах хлопчыка ззяла радасць: ён выканаў сакрэтны абавязак. Ён глытаў словы, і здавалася, што ён шчыра жадаў раней спухнуць, каб лягчэй было потым апавядаць нешта вельмі цікавае і страшнае.

Яго абступіла грамада старых сялян, кабет і дзяцей. Кожны нецярпліва глядзеў хлопчыку ў рот і чакаў.

Хлопчык пазіраў ва ўсе бакі лесу і балотных абшараў, углядаўся падазрона ў цёмныя кусты і цяжка дыхаў.

— Скажы скараў! Спхні, каб цябе чэрці, і кажы!— злосна крыкнуў адзін стары дзед, высокі і худы, са зморшчаным тварам, з жоўта-сівай бародкай. Дзед пры гэтым моцна ўеўся скручанымі пальцамі ў плечы хлопчыка і паचाў яго тармашыць на ўсе бакі.

Хлапчук нібы гэтага толькі чакаў. Ён адразу загаварыў:

— Лігнѐры даведаліся, дзе мы хаваемся. Ім сказаў владзюк Бавэлчык.

— А, падліза панскі!—заскрыпеў дзед зубамі і моцна вылаяўся.—Яшчэ што даведаўся?

— Лігнѐры сюды зараз прыдуць і забяруць нашых

коней і кароў. Бавэлчык іх сюды вядзе зімнікам. Яй-права, не маю!

— Вось шэльма! Вось гад! Хіба ўцячэ ён адгэтуль разам з панскімі псамі, а то дам яму ў рукі яго шальмецкую галаву—хай цацкаецца з ёю, як з гарбузом.

На балоце пачалася трывога. Мужчыны, жанчыны і дзеці замітусіліся, разышліся ва ўсе бакі—збіраць коней і кароў.

— У барок трэба ехаць праз Ціменку! Туды агіднікі не прабяруцца. І не гуртам ідзіце, а ў адзіночку,—закамандаваў дзед,—і галасу вялікага не падымаць!

Быў летні поўдзень. Забалочаная паляна, акружаная з усіх бакоў цёмнай сцяною лесу, мела ад гарачыні. Высокая па поясе зялёная шчотка травы была скалмачана людзьмі і жывёлінамі. Дзе-ні-дзе паміж травы ірделася мутнамеднага колеру балотная рудаўка, якая пазірала ўверх, нібы аграмаднае, мёртвае вока. Дзе-ні-дзе тырчэлі сухія, леташнія стажарні. І стажарні паказвалі ворагу, дзе хаваюць сяляне коней і кароў.

Клопатна кружыліся нізка над травою балотныя птушкі. Яны займаліся сваёй звычайнай, штодзённай працай: лавілі мух, мушак, глыталі чарвячкоў і гучна чырлікалі на розныя лады. Дзе-ні-дзе горда і спакойна спацыравалі буслы.

На ўстрыжованых людзей зварочвалі ўвагу толькі коні і каровы, якіх адарвалі ад яды. Людзі ў адзіночку ціха вялі коней, гналі кароў да рэчкі. Шурхатала трава затоеным шэптам:

— Ш-ш-ш... с-с-с...

Хлюпала балота і гойдалася пад нагамі зыбкай-зыбухай.

Хлю-ю-п, хлю-ю-п, хлю-ю-п!

Во людзі і жывёла праб'юць пухкі, верхні слой балота, аброслы высокай драцяной травой; праб'юць, як стары кажух, і праваляцца наскрозь, і следу ад іх не астанецца... Уздзівіцца маўклівыя буслы, зашастаюць моцнымі вахлярамі-крыллямі, падымуцца над балотам і, купаючыся ў растопленым золаце сонца, панясуць у празрыстыя далі нямую казку аб тым, як балота глынула людзей і жывёлін...

Людзі ціха цягнуліся да рэчкі жывым ланцюгом, уброд перапраўляліся і знікалі разам з сваімі жывёлінамі на другім баку рэчкі ў блізкай пушчы. Алошнім прабраўся сівы, высокі дзед.

Здалёку чуваць было кулямётнае стракатанне:

«Тра-та-та, тра-та-та».

Нібы хтосьці рассыпаў боб па сухім гліняным таку,

— Гэта нашы партызаны б'юцца са шляхтай,—падумаў дзед.

Усмешка з'явілася на яго худым твары. Ён прыпомніў, як калісьці і ён з туркам біўся. Тады і войны былі інакшыя, і ўсё жыццё было інакшае. Тады гвалтам цар гнаў людзей на бітву з невядомым ворагам, а цяпер людзі самі ідуць. Усе маладыя хлопцы з вакольных вёсак пайшлі на пана, ды не толькі маладыя, а барадатыя мужыкі пайшлі.

— Як не пойдзеш, калі шляхтуны катуюць мужыкоў, зневажаюць баб, да смерці замучваюць дзяўчат, паляць вёскі. Тут мусіш пайсці... Эх, каб я быў маладзейшы!..

Дзед глыбока ўздыхнуў.

— Але што-ж! Калі не я, дык двое маіх сыноў б'юцца цяпер з ворагам.

Дзед апошнім схаваўся ў пушчы. Там ён далучыўся да ўсёй грамады, якая трохі асмялела і гойкала. Ён лесе на жывёлін.

Праз густыя галіны высокіх дрэў сонца рэдка дзе пранікала. У пушчы стаяў вечны змрок. Пахла вільгаццю, грыбамі. Дзе-ні-дзе тырчэлі вялізныя карчы-вываратні, падобныя да невядомых звяроў, да фантастычных жывёлін. Мох у гэтых мясцінах рос пухкімі падушкамі, папаратнік буяў вялізнымі кустамі. Хмяліў пах багуна і пераспелых ягад. Месцамі агалялася зямля. Яна была чорная, тарфяная, тлустая, бы масла. Стаялі тут яміны з вадою, нібы хтосьці выкапаў студні. Вада была пакрыта перламутравым блескам. Навакोल на мяккай зямлі былі адціснуты чотка сляды ваўкоў, буслаў і дробных птушак. Гэта было адно з тых месц, пра якія калісьці народ расказваў страхотныя казкі— з разбойнікамі, з лесунамі, з русалкамі.

Грамада людзей была занята. Кожны пільна глядзеў за тым, каб жывёла не заблукалася ў лесе.

Людзі прабраліся і праз гэты лес і дайшлі да Ціменкі— да балоцістага луга, які доўгай і вузкай паласою цягнуўся паміж хвойнікам, сціснуты густым лесам з абодвух бакоў. Праз Ціменку яны дабраліся да сухога барка, што стаяў на невялікім узгорку цвёрдай, калючай барадой велікана.

Барок быў акружаны балотамі і лесам на некалькі вёрст вакол. Белапольскім бандам прабрацца сюды было немагчыма. Грукат страляніны даходзіў да барка глухімі, далёкімі водгаласкамі, якія ледзь трывожылі людзей. Сваіх гаспадарак яны былі пазбаўлены колькі дзён таму назад, калі паны пусцілі ў вёску чырвонага пеўня.

— Партызаны дадуць сабе раду, яны маюць шмат кулямётаў і стрэльбаў, і, пэўна, да іх ўжо і большэвікі падышлі!

Сонца апускалася ўсё ніжэй і ніжэй. Надышоў вечар.

і людзі, адарванья ад свайго звычайнага ладу жыцця, ад усяго свету, зусім перайначыліся. Гора застыла ў грудзях камяністым комам. Рукі і ногі былі змучаны. Твары—загарэлыя і брудныя. Губы запякліся ад смагі, а вочы пачырванелі ад бяссонніцы.

Старыя людзі бурчэлі сабе нешта пад нос. Дзеці не сумавалі. Ім усё гэта было цікава: нічога лепшага не трэба, як хавацца па лясах днямі і начаі.

— Тут-бы пастаянна жыць...—думалі дзеці.—Адно кепска, што вялікія не дазваляюць ім шуму рабіць. Гэтыя вялікія—народ дзіўны: пачалі добрую справу з вандроўкай па лясах і не давалі да канца—не даюць галёкаць па лесе, не дазваляюць свістаць, смяяцца; глядзі на матак і маўчы нямаведама дзеля чаго...

Грамада людзей сабралася ў адну кучу. Дзед падазваў падлетка, які прынёс ім раней вестку аб тым, што польскія салдаты даведаліся ад Бавэлчыка, дзе яны хаваюцца.

— Сцяпанка, ведаеш што? Варта было-б зноў пабегчы паглядзець, што там у вёсцы робіцца. Толькі асцярожна, каб цябе не прымецілі.

— Няхай спухну, калі мяне прымецяць!—горача сказаў узрадаваны хлапчук.

— Ідзі і не марудзь там. Варочайся адразу назад. Толькі не заблудзіся па дарозе.

Хлапчук шуснуў у лес.

Жанчыны пачалі даць кароў у вялікія жбаны. Старыя сяляне курылі люлькі, нічога не гаворачы між сабою. А дзеці ціханька, крадучыся, забаўляліся.

Надыходзіў змрок. Гулі і неміласэрдна кусаліся камары. Яны кружыліся цэлымі тучамі. Людзі згуртаваліся ў адну кучу і елі вячэру—хлеб з малаком. Толькі некалькі мужчын асталіся вартаваць стада, якое таксама стаяла або ляжала цесным гуртам.

Вогнішча не разлажылі. Баяліся, каб іх не прымецілі. Бабы ўхуталі дзяцей у світкі і кажухі і палажылі спаць. Дарослым не спалася.

Нудна і непрытульна было ў лесе без вогнішча. Вільгаць пранізвала косці.

Прайшло поўгадзіны, гадзіна. Над зямлёй стаяў яркі, двурогі месяц, а сотні зорак былі рассыпаны ў сінім бяздонні неба, як залаты гарох.

Дзесьці блізка рагатала сава; маладыя ваўчаняты жаласліва вылі.

— І накруціла мяне паслаць зноў падшывальца,—сказаў высокі дзед.—Яшчэ заблудзіцца ў лесе.

— Сцяпанка не заблудзіцца,—супакойвалі жанчыны.— Ён ведае лес і балота, як свой падворак.

У барку навакол шурхатала і шастала. Людзі пільна прыслухоўваліся. Нарэшце, зблізу затрашчэла за дрэвамі. Пачуўся людскі гоман.

Усе ўскочылі з сваіх месц. Ішло сюды некалькі чалавек. Іх вёў хлапчук.

— Няўжо-ж легіянеры!—устрывожыліся людзі:—У легіянерскіх шынелях, з бліскучымі брылямі на шапках...

— Вось дзе канец нашым конікам і кароўкам...

Легіянеры падышлі блізка. З імі разам ішоў моўчкі сусед-зраднік Бавэлчык, які па-заліхвацку трымаў рукі заложанымі назад—мабыць з вялікай гордасці. Пры гэтым хлапчук круціўся між легіянераў, як уюн, і весела хіхікаў.

— Няўжо-ж ён іх наўмысне сюды прывёў?—падумаў дзед. І лаянка, ядраная і моцная, сарвалася з яго вуснаў.

— Добры вечар, браткі!—сказалі легіянеры.

— Гэта-ж нашы хлопцы!—закрычала весела грамада людзей.—Нашы хлопцы прышлі!

— Палякаў мы ўжо выгналі адгэтуль,—сказалі партызаны.—У нас цяпер чырвоныя—нашы. Палякі, уцякаючы, пакінулі свой абоз, дык мы прыбраліся ў іхнія вопраткі. А вось гасця Бавэлчыка мы вам сюды прывялі. Хутчэй распаліце вогнішча і гляньце на суседа нашага!

У адзін момант сабралі кучу сухіх сукоў, і хутка запалала вялікае вогнішча. Пышна-чырвонымі языкамі шугаў уверх агонь.

Маладыя партызаны ў легіянерскіх вопратках са стрэльбамі ў руках падвялі Бавэлчыка бліжэй да вогнішча. Рукі ў яго былі звязаны за плячыма. Гэта быў мужык гадоў пад пяцьдзесят. Кароткі, прысадзісты, шырокаплечы. На круглым твары, цаглянага колеру, тырчэлі сіваватыя, тоўстыя вусы. Маленькія чорныя вочкі скоса пазіралі на людзей, пазіралі драпежна і пужліва.

Бавэлчык служыў палясоўшчыкам у блізкага пана Бараноўскага, дзеля чаго і самога сябе напалавіну панам лічыў і быў у легіянераў шпікам: падказваў, дзе сяляне коней хаваюць і дзе знаходзяцца партызаны.

— Чаму, Бавэлчык, прышоў да нас без палякаў?—запытаўся дзед.

Бавэлчык апусціў галаву.

— Чаму не ўцёк з панам Пілсудскім?

Бавэлчык маўчаў.

— Кажы!—злосна закрычаў дзед і таргануў Бавэлчыка за звязаныя рукі.

— Мы яго захапілі пры польскім абозе, калі ён краў салдацкія вопраткі,—сказаў адзін з партызан.

— Шэльма ты! Зладзюга!—злаваўся дзед. Строга зірнуў на Бавэлчыка і плюнуў яму ў твар.

Бавэлчык уздрыгануў з ног да галавы і заскрыгатаў зубамі.

— Досьць!—сказаў адзін з партызан.—Вы пабудзьце пры агні, а мы з Бавэлчыкам пойдзем на гулянку. Марш, Бавэлчык!

Бавэлчык задрыжэў. Зубы ў яго забарабанілі. Ён прыдушаным голасам замармытаў:

— Злітуйцеся, браткі!..

— Ідзі, шэльма!..

Бавэлчык не хацеў ісці, але прыклады партызан паддалі ахвоты.

Ніхто Бавэлчыка не бараніў. Усе маўчалі.

Паўстанцы разам з Бавэлчыкам зніклі паміж дрэў. Вогнішча весела гарэла. Прабудзіліся дзеці і пачалі забаўляцца пры агні. Ніхто з дзяцей ужо больш не баяўся шумець і забаўляцца: старшыя ім не забаранялі.

Праз колькі хвілін увесь барок уздрыгануўся ад гримотнага стрэлу.

З усіх старон каціліся адгалоскі. Усе паўскочылі са сваіх месц. Старыя жанчыны хрысціліся. Дзеці спалохаліся, і некаторыя з іх пачалі плакаць.

— Бавэлчык атрымаў па заслугах,—глуха прагаварыў дзед і спакойна задыміў люлькай.

Мінск, 1923 г.

ПАНСКІ ДУХ

(Быль)

Прысады цягнуліся ад маёнтка да самай вёскі. Два шэрагі шумлівых старасвецкіх ліп былі жывым ланцугом, які пачынаўся ад панскіх пышных палацаў і канчаўся ля шэрай убогай вёскі.

Крэўнасць паміж вёскай і маёнткам была вялікая: і маёнтак і вёска называліся Зырачанамі—памятка ад старых паноў Зырачанскіх, род якіх цягнецца ад самага патопу, герб якіх красаваўся пекнай разьбой ва ўсіх старых пакоях панскіх палацаў.

Панскі дух лунаў над усёй ваколіцай...

Панскі бізун і мужычая спіна вякамі ўмацоўвалі «крэўнасць» паміж панам і мужыком.

Рамантычнае «калісьці» пакінула свае сляды да самай рэволюцыі: лепшыя землі, лепшыя лугі і ўсе лясы асталіся пасля паншчыны ў памешчыкаў. Мужыку прыходзілася знімаць шапку перад панам і кленчыць, каб пан дазволіў яму сухастоечку вырубіць на дровы або карову пасвіць у панскім лесе.

Крэўнасць паміж вёскай і маёнткам была моцная. Яна выяўлялася ў кожнай драбніцы жыцця і перадавалася з пакалення ў пакаленне, ад дзядоў да ўнукаў. Перадавалася гэта «крэўнасць» праз вялікую векавую нянавіць паміж панам і селянінам. Смяртэльная нянавіць кіпела ў кожнай кроплі крыві гэтых двух родаў...

Шумелі старыя каравыя ліпы, углядаліся ўніз на сляды мужычых лапцёў і панскіх лакіровак і ківалі вершалінамі, як-бы хаваючы вялікую таямніцу, чакаючы нечаканага.

І таёмнае «нечаканае» прышло. Настала воля. Пань ўцяклі, але астаўся ў Зырачанах «панскі дух»,—як гаварылі сяляне,—асталося пачуццё «крэўнасці» паміж панам і мужыком на кожным кроку, на кожнай лапінцы зямлі.

Шумелі старыя панскія прысады, трывожна шушукаліся, чуючы захаваную небяспеку.

Грамада зырачанскіх сялян ішла ў маёнтак. Глухі шум гнеўных галасоў палохаў ліпавыя прысады. Цёпканне лапцёў па лужынах трывожыла цішыню...

Грамада мінула прысады, кінулася ў маёнтак. Грозныя гукі мужчынскіх і жаночых галасоў даносіліся ў прысады з панскіх палацаў. Трэск дзвярэй, дзынканне шкла, рогат і гнеўныя крыкі плылі адтуль, дзе красаваўся герб паноў Зырачанскіх.

Успацелы, засопшыся, бледны, без шапкі спяшыў да маёнтка фельчар Зяблік. Смешна перавальваючыся з боку на бок, ён паглядаў на палацы з трывогай. Кожную мінуту яму здавалася, што во-во зараз успыхне чырвань пажару, зараз выбухне полымя, зараз узнімецца ўгару чорны слуп едкага дыму.

Фельчара праняла жаласць. Вабны сон яго жыцця знікаў разам з панамі. Хоць фельчар родам быў селянін, але ад самых малых год марыў стаць панам. Усё панскае было яму дорага і міла. Жыва ўспомніў, як маладая пані надоечы верхам на кані ўцякла ў суседні маёнтак, успомніў яе зграбную постаць, тонкія рукі, якія спрытна кілзалі стаенніка. Не мог фельчар мірыцца з тым, што такая ўкраса Зырачан ужо болей не вернецца. Ён быў упэўнены, што пані вернецца назад.

Пакуль ён даляцеў да маёнтка, ужо людзі былі там. Хтосьці барабаніў рукамі па раялі, хто трымаў у руках партрэты польскіх каралёў у цяжкіх залачоных рамах, а хто калом вокны павыбіваў. На падворку былі навалены кучы вопратак, пасудзін, скураной і плюшавай мэблі, сталы, кнігі і розныя бліскучыя рэчы.

— Не чапаць адгэтуль нічога!—ахрыплымі галасамі крычалі старыя дзяды.

— Не трэба нам гэтага панскага духу!

І старадаўняя нянавісць, выгадаваная вякамі гнёту і здзеку, гарэла цяпер у сялянскіх вачах вялікім гневам.

— Не чапаць адгэтуль нічога, а то галовы пашчапаем! Усё спалім!—крычалі старэйшыя.

— Ды шкада нішчыць, лепей забярэм сабе!

— Няможна, няможна! Мы не грабежнікі!

— Кнігі, кнігі возьмем. Дзяцей па іх вучыць будзем...

— Не трэба нам панскіх кніг... Там панскі дух... Па іх дзяцей нашых вучыць няможна. Усё, усё спалім разам з палацамі!

— Шкада гэтка пекныя палацы нішчыць...

— Усё агнём пусцім, каб пылу і праху не асталося ад паганых сцен. Тут катавалі нашых дзядоў. Тут кроў наша лілася пад панскім бізуном...

Пачаліся сваркі, лаянкі.

Адны шкадавалі без толку нішчыць дабро, а другія налягалі, каб і звання не пакінуць ад «панскага духу».

Фельчар Зяблік, адданы раб паноў Зырачанскіх, стаяў здалёку, баючыся блізка падысці да «раз'яраных мужыкоў», і думаў:

— Ой, будзе ім ад пані! Ой, будзе!

Фельчар дрыжэў ад страху і не рад быў, што сюды папаў.

... Не ўдасца выратаваць маёнтак...

На гумне загарэлася старая драўляная пуны. Бухнуў вялікі агонь... Хтосьці абкладваў саломай старыя палацы...

Атраду чырвонаармейцаў удалося патушыць пажар, удалося ўгаварыць сялян, каб разыйшліся па хатах.

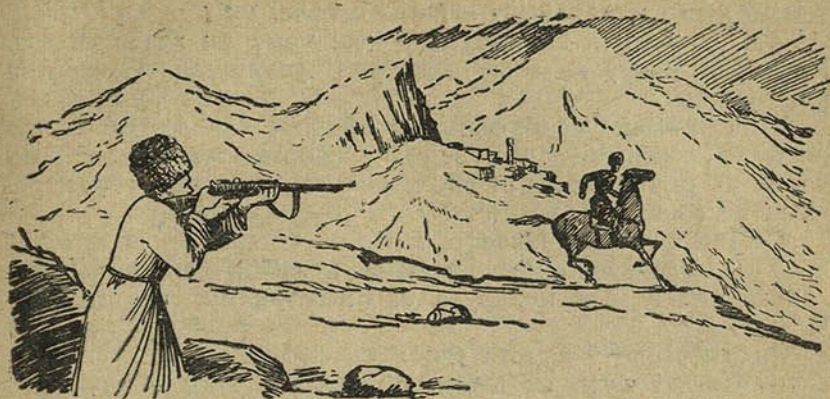
Цяпер на тым самым месцы пабудавана для вясковых дзяцей добрая школа.

Рады сяляне, што ім тады перашкодзілі пусціць маёнтак агнём. Панскага духу, якога сяляне так баяліся, там цяпер няма.

Ліпавыя прысады і цяпер растуць.

Фельчар Зяблік, які пайшоў у бандыты—паліць вясковыя хаты, недзе загінуў разам з панскім духам.

Мінск, 1922 г.

ІСЛАМ-БЕЙ

Ні гуку, ні шолыху навокал.

Над морам навісаюць бура-зялёным акамянелым стадам высачэзныя горы. І мора і горы абліты ружовым, як віно, заходам сонца. З недалёкай цясніны, што рассунула магутны граніт у многакіламетровы карыдор, нясе халадком. Непрыкметны ветрык раздзьмухае па моры сцежкі, якія часта мяняюць колеры—ад бледначырвонага да зеленаватага блеску ільду. Лёгкія зморшчыны то паказваюцца, то знікаюць на гэтых ледзь прыкметных дарожках. Гладзь мора нагадвае тонкі пераліўчаты шоўк. На вечна аснежанай непрыступнай вяршыні гуляе мяцеліца. Лета і зіма тут не перашкаджаюць адно аднаму.

Я сяджу на каменным моле побач са сваім сябрам Іслам-Беём. Калі-ні-калі перакідаемся словамі. Абодва любуемся морам.

Іслам-Бей—паганяты буйвалаў. Ён служыць у санаторыі. На цярплівых жывёлах возіць дровы з гор. Тут, у Гаграх, я першы раз у жыцці пабачыў буйвалаў. Разнастайныя колеры неба адлюстроўваюцца ў іхніх нерухомах светлавішнёвых вачах. Выразістасць і жвавасць надаюць буйвалам крутыя вялізныя рогі, якія вольна і горда пастаўлены па абодвух баках шырокага ілба ў два касцяныя пыталнікі.

Іслам-Бей пільна глядзіць на мора. То ён задуменны і нерухомы, нібы каменны, і яго вочы атулены вялікім смуткам, то ён поўны жыцця і рухавасці, і яго вочы сы-

плюць іскры. Ціха, пад нос, Ёслам-Бей напявае песню. Калі-б я ні сустракаў яго, ён усё спявае.

Аднаго разу я запытаўся ў яго, чаму ён вечна спявае. Ёслам-Бей зірнуў на мяне з добрай усмешкай і ахвотна растлумачыў:

— Ёслам-Бей усё бачыць ды аб усім спявае. Бо нашто вочы ў Ёслам-Бея, нашто вушы, навошта сэрца? Спявае чайка на моры, горны ручай спявае серабрыстым голасам— чаму не спяваць Ёслам-Бею?

Ён шырока размахвае рукамі.

— Спявае вецер між пальмавых галін, спявае мора, спявае пад ветрам кукуруза на полі— чаму не спяваць Ёслам-Бею?

Ён пытаецца ў самога сябе:

— Колькі часу, як Ёслам-Бей спявае?

Ё сам адказвае:

— З тых часоў, як Ёслам-Бей сам сябе памятае. Дванаццаць усходаў месяца лічы на кожны палец. Цяпер плясні далонямі шэсць разоў. Вось гэтулькі год спявае Ёслам-Бей. Увесь род мой спяваў—і бацька, і дзед, і прадзед. Мы вытапталі сцежкі ў гарах, хадзілі з аула ў аул ды спявалі. Вялікую сілу мае песня. Часам яна мацней за каменную сцяну, вастрэй за кінжал раніць сэрца, цяплей за сонца грэе грудзі, больш пяшчотна за маці песціць малютак. Наш род быў бедны на хлеб, але затое багаты на песні. Мы, сумныя, весялілі народ песнямі.

Ёслам-Бей усхопліваецца з месца.

— Аб чым спяваю, пытаешся? Увесь свет прапускаю праз сваю песню, нібы праз сонечныя праменні. Атара барашак пасвіцца на схіле гары—спяваю. Сівы вадапад падае ў рэчку са скалы—спяваю. Коннік імчыцца, нібы вецер,—спяваю. Чорнавокая красуня на вяршыні стаіць, як малюнак,—спяваю. Даўней спяваў пра гора і смутак чалавека, пра яго крыўду і гнеў да князеў. Цяпер спяваю пра гордасць і радасць чалавека, пра яго шчасце.

Ён стукае сябе ў грудзі кулаком:

— Мне песня тое самае, што табе паветра. Ёслам-Бей каб не спяваў, дык не жыў-бы...

Ёслам-Бей заўсёды ходзіць у чорнай бурцы і ў сівым башлыку на галаве—абарона ад сцюжы і гарачыні.

Больш за ўсё зварочваюць на сябе ўвагу бровы і вочы Ёслам-Бея. Бровы, чорныя і густыя, зрасліся над вачыма ў адну аксамітную істужку. Вочы—смялініста-чорныя. Яны то патухаюць і нагадваюць поўнач, то ўспыхваюць яркай раніцай. Часта мяняецца выраз твару Ёслам-Бея. То ён выглядае старым, слабым, а то—юнаком, бадзёрым,

жвавым. Адно вока ў яго крыху апушчана, грозна прыжмурана. Другое вока шырока расплюшчана, лагоднае. Таму заўсёды здаецца, што адным вокам ён лашчыць і песціць, а другім злуецца і пагражае.

Калі ён аб чым-небудзь разважае, трэба яму заўсёды падтакваць, бо калі маўчыш, яму здаецца, што не верыш яму, і ён таропіць у цябе такія бліскучыя вочы-сонцы, аж ты прымушаны апускаць свае. У тую хвіліну становіцца непрыемна, нібы пакрыўдзіў Іслам-Бей...

Горы дыхаюць водырам кветак і халадком заходу. Ёх абрысы вызначаюцца, нібы гравюры, а на аддаленых вяршынях серабрацца воблакі. Яны згортваюцца ў вялізныя скруткі і перасоўваюцца з месца на месца. Ля падножжа гор разлягліся сіняватыя цені, а некаторыя вяршыні гараць у апошніх праменнях сонца. Вялізныя пасы агню мяняюць фарбы ад жоўта-мядовых да яркафіялковых.

Навокал чыніцца цуд.

Музыка колераў разлівае лагоднасць на сэрцы. Думаць не хочацца ні аб чым. Расце адно жаданне: піць навакольную красу і быць шчаслівым у злучэнні з дзіўнай прыродай. Мне здаецца, што я даўно жыву тут—ад часоў сфармавання гэтых гор. Супакой ахоплівае мяне.

Мы з Іслам-Беем вышлі на гладка ўтрамбаванае шасе. Горы пагаслі. Апошні сонечны блік утапіўся ў моры. Цені пацямнелі.

— Памёр дзень,—кажа Іслам-Бей з шкадаваннем.— Заўтрашні дзень ужо не будзе падобны да сёнешняга.

Усхапіўся вецер. Прачнуўся прыбой. Яго голас рос з кожнай хвілінай. Спачатку прыбой мурлыкаў, потым паचाў са злосцю наскакваць на прыбярэжныя каменні. Урэшце зароў, завуў, засвістаў на розныя галасы. Пагрознай фалангай наступаў на бераг, кідаўся злосна ўгару, лізаў пакорліва тысячу языкамі прыбярэжжа і вызначаўся ў змроку вечара сівым стадам гнеўных мядзведзяў.

Мы спыніліся ля голай скалы і селі на выступе граніта. Іслам-Бей глыбока зірнуў мне ў вочы і запытаўся:

— Падабаецца табе наш край?

Гордасць заблішчэла ў яго вачах.

— Вось чытай замест сваіх кніг!

Іслам-Бей зрабіў такія шырокія жэст рукой на горы і мора, нібы паказвае мне вялізныя паліцы з кнігамі ў аграмаднай бібліятэцы.

— Тут нашы народы і плямёны крывёй пісалі аб сваім жыцці. Бедныя супроць багатых выступалі. І скінулі бедныя буйвалава яро са свайго карку, навекі скінулі! І я доўга гнуўся пад гэтым ярмом. Каб ты ведаў мяне маладым!

Людзі стараліся гнуць мяне ў буйвалавы рог, але ці можна мяне гнуць? Хіба толькі зламаць можна...

Іслам-Бей змоўк, апусціў галаву і зацягнуў сумную песню. Мелодыя была манатонная. Яна перасякалася доўгімі стогнамі і прыпевам, падобным да галашання. У песні часта паўтаралася адно слова:

Арджбая.

Што гэта азначае «Арджбая»?—думаў я.—Каханая дзяўчына? Нядоля? Смерць? Ці можа старадаўняя казачная істота?

Пры слове «Арджбая» кожны раз слёзы чуліся ў голасе Іслам-Бея. Як ён скончыць песню, тады запытаюся. Ён мне заўсёды тлумачыць змест сваіх песень.

Ноч надышла хутка. Нібы хтосьці насунуў раптоўна на ўвесь абшар сіні парасон. Здалёку, з вокнаў санаторыя, свяціліся агні. З неба глядзелі здзіўленыя зоркі—буйныя, нібы яблыкі, каўказскія зоркі. Яны так ярка блішчэлі, ажно адкідвалі ад сябе праменні ў выглядзе тонкіх і доўгіх, яркаяляёных кінжалаў...

Іслам-Бей скончыў песню. Я прасіў, каб ён мне пераказаў змест песні.

— Эх, дружа!—сказаў ён.—Нічога мяне і зламаць не магло, апрача майго брата. Я цяпер паламаны. Брат мяне зламаў...

Ён прагаварыў гэта з вялікім хваляваннем і кулаком пачаў выціраць слёзы з вачэй.

— Гэта я пра брата спяваў... Яго імя—Арджбая...

Голас Іслам-Бея перайшоў у шэпт—у буйны шэпт. Так пад моцным ветрам шапоча лісцямі гордая піхта на вяршыні гары.

— А любіў-жа я роднага брата Арджбая, як сына... Адзін ён у мяне быў родны на цэлым свеце—адзін, як сэрца ў грудзях, як дыямент у пярсцёнку, як месяц ясны ў небе. Цяпер ніводнага брата не маю. Ён быў самы малодшы ў нашай сям'і. Усе загінулі ў часе вайны. Асталіся толькі мы ўдвух. Я выгадаваў яго. Быў яму і бацькам, і маткай, і братам, і сястрой. Жылося нам вельмі цяжка. Ні кануры, ні кавалка зямлі, ні авечкі, ні каня. І вось наляцеў віхор і адкінуў нас адзін ад аднаго на шмат міль, нібы лёгкія кізілавя лісціцкі. Гэта здарылася колькі год таму назад, як тут была меншавіцкая ўлада. Мой брат Арджбая пайшоў да тых, хто век-вечна здэкваўся з нашага брата бедняка. Арджбая пайшоў на службу да князёў, да багатых. Са мною не параіўся. Мне аб гэтым ні слова не сказаў. А чым яны яго завабілі?—добрым канём! Я-ж з самага пачатку быў за народ. Чуў я пра Леніна, чуў

я пра Сталіна. Іхнія словы плылі ў маё сэрца, як песня маткі. Па ўсёй нашай ваколіцы трубілі ў дзесяць рагоў, што Арджбая прадаўся князям... Так мы з ім разлучыліся... Сэрца маё рвалася на кавалкі ад сораму і болю, але мы разлучыліся навекі, як страшныя, лютыя ворагі. Між намі, нібы глыбокая бездань, вырасла смяртэльная нянавісьць. Я прысягаў народу ў нашым ауле, што сваёй рукою пакончу з Арджбая і змыю ганьбу з нашага чэснага роду. У нашым родзе не было ніводнага здрадніка... Эх, Арджбая, Арджбая... Што ты нарабіў, нешчаслівы брат мой па крыві і чужы-чужы па ўчынках... Эх, Арджбая, Арджбая...

У поцемках вочы Іслам-Бея блішчэлі двума зоркамі.

— Я ведаю горы ваколіцы, як свае пальцы. І вось я пачаў вандраваць па гарах, сочачы за меншавіцкімі атрадамі. Я меў пры сабе двух абаронцаў—кінжал і стрэльбу. Я нямаю дапамагаў тады чырвоным. Быў адным з найлепшых разведчыкаў. Мне было да болю крыўдна на брата, і я ніяк яго зразумець не мог. Гэта-ж з самага пачатку рэволюцыі ён заклікаў нашу беднату да змагання супроць багатых. Ён так хораша ўмеў гаварыць, што з сэрцаў людзей выбіваў іскры, нібы крэсівам з крэмя. Нават жанчыны, слухаючы яго, запальваліся гневамі і браліся за зброю нараўне з мужчынамі. Значыць, ён умеў хлусіць і прыстаўляцца, нібы ён шчыра гаворыць? Значыць, ён быў агіднай савою ў пер'ях шызаі галубкі? Навошта яму гэта запатрэбілася? Няхай-бы адразу, не крадучы па-зладзейску даверліваасць беднякаў нашых гор, адкрыта, не саромячыся, пайшоў да князёў... Гэта было-б куды больш прыстойна... Ад гневу на брата мне аж у вачах пацямнела. Яркі дзень ноччу цёмнай здаваўся. Я не мог дачакацца шчаслівай хвіліны, каб пакончыць з ім, чэсна і прыстойна пакончыць, паводле строгіх законаў нашых гор.

Іслам-Бей цяжка задыхаў.

— Я пачаў успамінаць усё наша жыццё—ад таго часу, калі Арджбая быў малы, як чайная ружа, да таго часу, калі вырас у пальму. Можа калі-небудзь багаты чалавек яму чым-кольвечы дапамагаў, запрашаў у свой замак пагрэцца, ці ў вінаграднік хавацца ў цяньку ад спёкі ў поўдзень? А можа яго суседні князь карміў пры голадзе, добра плаціў за цяжкую працу, спагаднае слова пры бядзе гаварыў?

Голас Іслам-Бея зрабіўся суровым.

— Не! Не! Ніводнага такога выпадку я ўспомніць не мог. Ды гэтага быць не магло, як не можа быць таго, каб горы ў мора ўпалі. Апрача таго, Арджбая заўсёды ненавідзеў багатых, праклінаў іх з глыбінь сэрца самымі страш-

ными праклёнамі, злыя песні спяваў пра князёў... Можа ён быў малочным братам нейкаму князю? Не! Не! Наша маці сваім малаком ніколі не карміла малютак багатых людзей. Яна была гордай арліхай.

Іслам-Бей горка ўсміхнуўся.

— А можа Арджбая пакрыўдзіла наша горная бедната? Таксама не! Усе нашыя бедныя горцы любілі Арджбая за шчырасць, за песні, за дружбу, за адвагу і гордасць, якімі ён палоніў іх сэрцы пры частых гутарках. Арджбая не меў за што гневацца на нашых бедных чабанаў і гаротных парабкаў. У яго словах яны бачылі саміх сябе, нібы арол, што бачыць сябе ў люстэрку чыстага возера.

Стары ашуг да хрусту пальцы ламае.

— Хто-ж украў добрае братняе сэрца і ўсадзіў у яго грудзі чужое, змяінае? Хто? Хто? Ні людзі, ні горы, ні мора, ні паўночныя зоркі мне на гэта адказу не давалі. У вялікай пакуце я галаву аб камень біў, плакаў, бы малое дзіцё, месца сабе не знаходзіў. Для мяне мой брат, мой самы блізкі чалавек памёр. А замест яго жывы агідны, злы вораг мне і ўсяму беднаму роду. Я тады складаў песню аб тым, што памёр мой апошні брат, а замест яго ў мяне ёсць шмат братоў, шмат бедных людзей, такіх як я, з такім сэрцам, з такімі думкамі. Я больш чым раней узненавідзеў багатых. А па брату я ўсё-ж часта сумаваў. Не мог я па-тушыць у сэрцы жаль.

Іслам-Бей сказаў гэта такім надломаным голасам, ажно я занепакоіўся, каб ён не заплакаў.

— Аднаго разу,—апавядае далей Іслам-Бей,—у пахмурны поўдзень я ішоў па вузкай тропцы над самым краем высокага страшнага абрыва. Раптам я пачуў конскі тупат. Я прытаіўся. Зняў на ўсялякі выпадак стрэльбу з плеч. З паварота гары мне насустрач паказаўся коннік. Я давай прыглядацца... Ці-ж вочы мяне абманваюць? Гэта-ж Арджбая, мой былы брат, першы здраднік у нашай сям'і... Мне і горача і холадна зрабілася. Дыханне стрымалася. Брат хутка заўважыў мяне. Пазнаў. Сардэчна ўсміхнуўся. Спыніў каня. Я цэліўся ў яго... Ён здзівіўся і крыкнуў: «Пачакай, Іслам-Бей!» Ад яго голасу, голасу роднага брата, рука мая ўздрыганулася—і я папаў не ў Арджбая, а ў яго буланага каня. Рэха пакацілася па гарах. Конь з братам паляцелі з стромкага абрыва ўніз, у бездань... Я—чалавек гарачы і просты. Ніякай жаласці ў мяне ў той час да брата не было. Я толькі на хвіліну заплюшчыў вочы і патрымаўся рукой за сэрца. Спакойна пайшоў я крутымі дарожкамі ўніз, каб аддаць зямлі труп Арджбая... Усё-ж-

ткі адна маці нас спарадзіла. Усё-ж-ткі я выгадаваў яго. Усё-ж-ткі я...

Іслам-Бей схапіў мяне за руку з такім відам, нібы ратаваўся ад пагібелі. Яго пальцы дрыжэлі. Вочы свяціліся фасфарычным святлом. Ён цяжка дыхаў. На яго ілбе захадзілі хадыром глыбокія, як барозны, зморшчыны. Ён увесь калаціўся, нібы ў ліхаманцы, і пакутліва прастагнаў:

— Арджбая... Арджбая...

Неба заслانیлася хмарамі. Заімжыў дожджык. Аднак цяплынь плыла вакол нас, нібы подых разгарачаных жыўёлін. Пачулася прыкрае выццё шакалаў. Спачатку зацягнуў адзін, за ім—другі. Потым яны пачалі пераклікацца з усіх бакоў. Выццё нагадвала жаночае галошанне. Водгаласкі перакідваліся ад гары да гары, запаўнялі цясніны, плылі ўгару і пранізвалі слых такой прыкрай песняй, што хоць ты ў мора кідайся.

— Дык вось,—сказаў Іслам-Бей,—я спускаўся з абрыва ўніз, аб кусты і вострыя каменні падраў вопратку, падрапаў рукі і твар да крыві, нібы мяне пакусалі сабакі. Але я не зварачваў увагі. Нарэшце я ўгледзеў брата. Арджбая ляжаў на вострых каменнях акрываўлены, пакалечаны, з зачыненымі вачыма. Побач ляжаў яго буланы конь. У першы міг я нават абрадаваўся—усё пакончана. Змыў ганьбу... Але зараз-жа балючая жаласць да роднага брата, нібы зладзейка, пачала павольна і асцярожна красціся ў маё нутро. Я змагаўся з гэтай жаласцю, як з лютым ворагам. Я ляў сябе за гэту жаласць самымі ганебнымі словамі. А яна, паганая жаласць, як тая пятля, усё цясней і цясней сціскала мне горла. А яна, шальмецкая жаласць, усё больш і больш пякла мяне на сямі агнях...

Іслам-Бей сціснуў зубамі ніжнюю губу. Нечалавечая роспач свяцілася ў яго вачах.

— Арджбая...—пачаў я будзіць брата. — Арджбая...

Брат адчыніў вочы. «Што ты зрабіў?»—прашаптаў ён слабым голасам.—«Гэта-ж я таксама, як і ты, з народам... Ты не ведаў... Часу не было цябе паведаміць... Я наўмысна прасіў, каб пра мяне былі пушчаны такія чуткі. Каб ніхто з ворагаў савецкай улады не пранюхаў... Я...» Брат не скончыў. Ён глядзеў на мяне не са злосцю, а з дакорам. Кроў хлынула ў яго з горла, носа і вушэй. Ён тут-жа і сканаў з расчыненымі дакорлівымі вачыма. Я хацеў пацалаваць забітага брата, але не адважыўся і пацалаваў у морду яго буланага каня. Як на хвілінку задумаюся, дык і цяпер бачу шырока расплюшчаныя мёртвыя вочы Арджбая.

Іслам-Бей па-дзіцячаму ўсхліпнуў і да болю сціснуў маю руку.

— Само сабою з маіх грудзей вырываліся словы: «Слухайце, горы! Слухай, неба і зямля! Слухай, сіняе мора! Ёслам-Бей—братазабойца. Ён забіў чэснага і чыстага, як горная крыніца, Арджбая. Вечныя праклёны Ёслам-Бейу! Вечная ганьба яго імені!» Потым пярэсцёнкі зялёныя і сінія замітусіліся перада мною, і я непрытомны паваліўся на мёртвыя грудзі Арджбая... Мне тады здавалася, што вакол мяне выюць шакалы. Гэтае выццё рвалася з маіх грудзей. Я крычаў: «Я не вінаваты! Я не ведаў, што Арджбая не здраднік!» Потым я змоўк і так праляжаў некалькі дзён. Прачнуўся я тады, калі на нас напала стада крывяжэрнага варання. Я падняў на іх крык. Прыбеглі пастухі. Яны тут-жа выкапалі для брата магілу. Я быў да таго слабы, што не мог стаяць на нагах. Я шчыра прасіў, каб мяне кінулі жыўцом у братнюю магілу. Аж цэлы месяц я хварэў на гарачку. Бадай штоноч я ва сне бачыў Арджбая. Прыходзіць ён, глядзіць на мяне з дакорам і маўчыць... «Гневайся на мяне, Арджбая, кажу, тады мне стане лягчэй. Гневайся на мяне, Арджбая, вялікім гневам». А ён маўчыць. А вочы яго—добрыя, добрыя... Мяне, душагуба, шкадуе. Я плачу і маю: «Арджбая, Арджбая...» Абняць яго хачу. Ён адсоўваецца. Я прачынаюся ад свайго ўласнага крыку. Затуманенымі, непрытомнымі вачыма яшчэ бачу, як цень брата адыходзіць ад мяне і знікае... Доктар мне гаварыў, што брат ка мне не прыходзіць, што бачу перад сабою люстэрка сваіх уласных думак. І доктар загадаў мне больш пра Арджбая не думаць. І я не выканаў гэтага загаду. Ці-ж магу не думаць? Думкі аб ім ніколі, ніколі не пакідаюць мяне, нібы мой уласны цень. Гляджу на зоркі ў небе, і мне здаецца, што гэта залатымі літарамі напісана на сіняй паперы «Арджбая». Гляджу на захад сонца ў моры, і мне здаецца, што гэта фарбуе хвалі кроў Арджбая. Калі на прыбярэжным пяску бачу сляды ног, мне здаецца, што тут нядаўна праходзіў Арджбая. Калі на моры ўзнімаецца бура, мне здаецца, што гэта скача-імчыцца па моры на буланым кані Арджбая. Кожны дзень я складаю новую песню пра Арджбая...

Ёслам-Бей апусціў галаву. Цела яго размякла, рукі вісели, як чужыя.

— Брат мяне зламаў. Цяпер я нікуды ўжо не гаджуся.

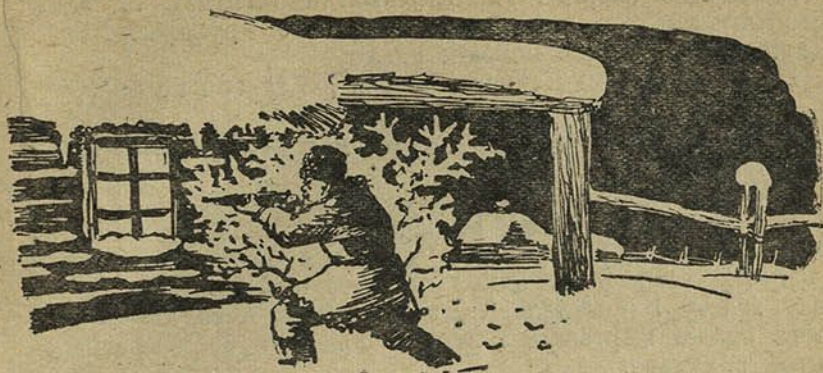
Нічым не мог я супакоіць Ёслам-Бейа. Толькі моўчкі абняў яго. А ён з вялікай жальбай у голасе шаптаў:

— Арджбая... Арджбая...

Прыбой шумеў і нібы паўтараў за Ёслам-Беем:

— Арджбая... Арджбая...

Гагры, 1926 г.

ДЗВЕ НОЧЫ

Багамольнік

Тысяча дзевяцьсот трыццаты год.

Удзень кованыя жалезам палазы дарогу глянцуюць.

Звіняць санкі па шкляных рэйках ружова-сонечнага снегу, шліфуюцца, плывуць у іскравую, белую далячынь. Коні растрасаюць снегавыя пер'і, кідаюць снежную муку ў санкі, у твар, у вочы.

... Наперад!

Абапал дарогі—канавы. Улетку спусцілі сюды з забало-чаных лугоў глыбокія рудаўкі. А мароз тоўстую кару ільда вырасціў на канавах. І ўдзень дзеці доўгія мілі мераюць туды і сюды па лёду, слізгаюцца на драўляных каньках-самаробках. Дзіцячыя галасы — вясёласць і імкненне. Дзіцячыя вочы—блакітныя, зялёныя і чорныя аганькі.

... Гэ-э-эй!

* * *

Цяпер ноч дрэмле каля сцен на пухкіх сівых аўчынках. А вецер—лютаўскі, асрэбраны—не спіць, зачосвае заімшэлыя стрэхі. Драпяне салому, зашастае ў мяккіх лапцях па страсе і крыкне ў застылае поле—у адзіноту марозлівай шэрані. Забомкае вецер асвірам па студні і паімчыцца.

... Дзе ён? Дзе ён?

Мігацяцца акенцы. Палоскі святла цягнуцца ад вачэй ратайскіх хатак на вясковую вуліцу. У ружовасці снегу адцяняюцца водзіскі конскіх падкоў.

Не спіць Сымон Канцавы. Пасля сходу сон не бярэ.

... Як яно будзе? Што яно будзе?

Трывожнымі вачыма ён упёрся ў аганёк лампы—і думае, думае:

... Шмат ворагаў у ваколіцы, у гэтай-жа вёсцы...

Удзень, перад тым, як пайсці на сход, ён пагаліўся адломкам касы, адвостраным у каваля на тачыле. Галіўся і парэзаў твар. Яшчэ цяпер не можа кроў стрымаць... Ён рваў газету і прыкладваў да параненых месц кавалкі паперы. Людзі жартавалі з яго. А болей за ўсіх—краснабай Антон з хутара.

— Глядзіце, суседзі!—гаварыў Антон.—Сымон прыкладвае да твара пластыры з газеты. Вось чытайце:

«Раску-лач-ва-ем».

— Раскуд-раскуд-раскудравая мая,—спяваў ён пры гэтым.

Голасам гадзюкі Антон засыкаў Сымону на вуха:

— Яшчэ не тое станецца, калі будзеш падбухторваць на комунію. Парэжам цябе на кавалкі і сабакам кінем.

Сымон хацеў крыкнуць сходу, але стрымаўся: усёроўна Антона не баіцца. Потым скажа, што Антон шэльма.

Гарачы быў сход. Ажно цяпер гарача Сымону.

Дзеці спяць. А жонка ляжыць на ложку і плача, лае яго, Сымона. Праз некалькі дзён трэба будзе аддаць адну з двух кароў у агульны хлеў.

Жонка пайшла карову даіць. Яна доўга бавілася ў хлеве. Сымон выскачыў паглядзець, што яна там робіць, ажно стаіць каля каровы, заве маткай роднай, міленькай, бедненькай.

Нешта засмактала ў грудзях Сымона. Ён зазлаваўся на самога сябе, абазваў жонку «дурной бабай». Ледзь адарваў яе ад каровы і павёў у хату.

— Хто за ёю там глядзець будзе, за нашай Рабулькай? А я ўжо болей не гаспадыня.

Не можа супакоіцца Сымоніха.

Калі троху высахнуць вочы, яна падымаецца з ложка, кідаецца з кулакамі на мужа і не сваім голасам крычыць:

— Выпішыся, пракляты чорт, з комуніі! Не дам каровы! Я выгадала яе! Не дам!

Сымон падыходзіць блізка да жонкі. Глядзіць ёй у вочы і маўчыць. Двух маленькіх Сымончыкаў бачыць ён у яе павялічаных цёмных зрэнках. Сымончыкі драбней гарошынак.

— Што ты вылупіў на мяне бельмы?—дзівіцца Сымо-

ніха. Яе голас робіцца лагаднейшым. Расцягнута выгаварвае яна словы:

— А я думала гадаваць цялушку ад Рабулькі. Наста падрасце—пасаг трэба рыхтаваць. Ну і бацька ты! Кому-нія пасагу Насце не дасць.

— Маўчы!—крычыць Сымон ахрыплым голасам. Пасля сходу ён заўсёды голас траціць.—Маўчы! Цябе Антон напужаў? Ты яму паверыла, што вясною паякі прыдуць, што пан Замашынскі вернецца? Глупства ўсё гэта. Антон—сволач. Кажуць, раней бандытам быў, прыехаў сюды нямаведама адкуль. А пасагу Насце не трэба. Яна ўмее працаваць. Вучыцца будзе—вось табе і пасаг!

Зноў кроў паказалася на парэзаным твары Сымона. Жонка ціха ўсхліпвае.

Шэры кот сядзіць на сталі. Натапоршчыў рэдкія вусы і дзівіцца на гаспадароў.

— Прапала жызня мая!—лемантуе гаспадыня.

На яе вачах водблеск лямпы. Сымону здаецца, што гэта не жончыны вочы, а чужыя, незнаёмыя, неспагадлівыя.

— Антон разумнейшы за цябе,—кажа жонка прымірэнчым тонам.—Ён не запісаўся. А за табою, бач, многія ў калектыў пайшлі. Яшчэ паб'юць цябе.

Замяўкаў кот. Саскочыў са стала і кінуўся на печ.

Ноч была цёмнасяня. Такого-ж колеру вокны Сымонавай хаты блішчэлі—успацеля, люстраныя.

Сымон падышоў да акна. Пабачыў у шкле свой твар, як у люстэрку.

На вуліцы пачуліся крокі.

... Хто-ж гэта ходзіць паначы?

У Сымона трохі сэрца ёкнула. Ён зірнуў у кут. Там тырчэла ў шчыліне сцяны новая сякера.

Нехта цёмным ценем падышоў да акна. Ціха забарабаниў у шыбу. Сымон угледзеў бледную руку, адшарахнуўся ад акна і не сваім голасам крыкнуў:

— Хто ідзе?

Дзеці прачнуліся.

Падышла спалоханая жонка.

За акном ціхі голас:

— Пусціце пагрэцца. Не бойцеся.

— Хто ты?—запытаўся Сымон і зноў зірнуў на сякеру.

— Падарожнік, збіўся з дарогі. Мне на Мінск.

Сымон прыціснуў лобам да халоднай шыбы, затуліўся рукамі ад святла лямпы і ўгледзеў чалавека з чорнай барадой. Вочы падарожніка былі ў цені, але іхні чорны бляск як-бы пранізваў акно.

— Пусці, хаджаін, пагрэцца,—прасіў незнаёмы лігаслівым жабрацкім голасам.

— Не пускай!—сказала Сымоніха.—Ліха яго знае, што за чалавек.

— Што? чалавека ў хату не пусціш? Якая ты добра-сэрдная да кароўкі і благая да людзей... Што ён мне зробіць? І ў мяне рукі, ды не абы якія.

Чалавек занёс у душную хату свежасць марозлівай ночы. Ён быў абветраны, абтрушаны снегам, нібы мукою. Хукаў на рукі. Грэўся каля печы.

Потым доўга маліўся на пусты кут, на тое незакуранае на сцяне месца, дзе раней віселі абразы. Пільна прыглядаўся да пустога кута, нібы нешта надзвычайна цікавае бачыў там, чаго хатнія ўгледзец не маглі. Сум малітвы свяціўся ў яго цёмных вачах. Міжвольна і Сымон зацікаўлена зірнуў на кут, нібы ў першы раз. Са шчыліны висоўваліся на святло клапы. Яны поўзалі па сцяне, як жывое ільняное семя.

— Чаго ты молішся клапама?—не вытрымаў Сымон.

Чалавек не зводзіў з кута набожных вачэй і мармытнуў у сваю чорную бараду:

— Тут некалькі дзесяткаў год святы абраз Хрыста-збаўцеля вісеў. Гэта месца святое.

— Га-га-га!—зарагатаў Сымон здаровым смехам. Замест вачэй у яго блішчэлі вузенькія шчылінкі ў густых зморшчынах.

Чалавек яшчэ з большым захапленнем стаў на калені і яшчэ шчырэй пачаў шаптаць. Смага чулася ў яго шэптах, нібы ў гарачы дзень на сенакосе халодную ваду піў. Але ў яго руках была нейкая няпэўнасць, нязвыкласць да малітваў і як-бы схаваная палахлівасць.

Сымон глядзеў на яго з недавер'ем і кінуў адным вокам на сякеру:

— Доўга моліцца чалавек. Якія грахі адмольвае?

А той вочы ўгару закаціў—пэўна, не бачыць ні кута, ні клапаў, а толькі закураную столь... Яго набожныя вочы, мабыць, і столі не бачаць, а яркае, сонечнае, блакітнае неба, з якога сам «святы дух» да яго спускаецца на воблачных пухоўках...

У гэты час Сымоніха ціха і хутка, каб «святы» чалавек не заўважыў, апранулася і, як зачараваная, не зводзіла з яго вачэй.

Цень малельніка застыў разам з ім на падлозе нерухомай, невідочнай жывёлінай. Здаецца, даўно тут чалавек моліцца і так ён будзе стаяць да апошніх хвілін свайго жыцця.

Перад Сымоніхай гэта быў не чалавек, а бог, перакінуты ў чалавека.

Падарожнік зняў торбу з плеч і сеў на лаву. Часта гладзіў доўгую чорную бараду. З робленай павагай ківаў галавою.

— Хто ты і адкуль ідзеш?—запытаўся Сымон.

— Можа есці хочаш, святы чалавек? Пэўна, галодны?

У словах Сымоніхі было спачуванне і замілаванне.

— Я іду здалёку. Я—манах. Як пайшоў з Кіеўскага манастыра, дык так па людзях і валакуся. Дзе дною, там не начую. Вячэраў у суседняй вёсцы. Есці не хачу. Дзякуй.

Голас яго расслаблены—голос пакрыўджанага, нешчаслівага чалавека.

Кот цёрся каля яго ног і ціха мурлыкаў. Ён нагнуўся і пагладзіў ката.

Сымоніха падкруціла ўверх кнот лямпы.

— Мне вочы баляць ад такога святла,—сказаў падарожнік, зажмурыў вочы і па-гаспадарску спусціў кнот у лямпе.

Сымон угледзеў у яго вачах хітры бляск.

... Што гэта за чалавек?

— Чаму гэта ты, гаспадар, святыя абразы зняў са сцяны?

— Навошта яны мне, калі ў бога не верую!

— Чаму не верыш?

— Бо ніколі яго не бачыў. Яго няма!

— А ў комуна верыш?

— Веру.

— Бачыў яе?

— Бачу, як яна робіцца. Разам з іншымі будую. Веру ў сілу сваіх рук.

Падарожнік засмяўся.

— Ты-б, гаспадар, хоць Леніна партрэт павесіў у пустым куце.

Сымон зазлаваўся.

— Як?! Партрэт Леніна разам з клапамамі?! Ленін аздобіць маю хату, калі яна будзе светлая і чыстая ў новым калгасе!

— Так! Ленін быў добры чалавек,—сказаў падарожнік.—Каб ён цяпер жыў, дык не дазволіў-бы так людзей мучыць, кіямі ў комунію заганяць.

— Ніхто не заганяе кіямі. Хто не хоча, той не ідзе. А Ленін аб комуна кнігу пісаў.

— Пісаў! Ты бачыў, як ён пісаў?

Пасля ранейшых малітваў голас падарожніка быў празмеру будзённы і звычайны. Сымоніха глядзела на яго зусім іншымі вачыма.

— А чаму па тутэйшых вёсках сабакі такія адкормленыя? Валочацца па дарозе тлустыя, аж брыдка на іх глядзець.

— Гэта багачы кароў сваіх рэжуць, каб у калектывы не забіралі. І коней скуралупам прадаюць.

— Яны з гора ды з бяды так робяць. А там у калектывах ды комуніях каровы і коні не патрэбны—на ўсё машыны будуць. Машыны даіць будуць, на машынах араць будуць і ездзіць.

Злы смяшок чуўся ў голасе падарожніка.

— Кінь аб гэтым гаварыць і няма чаго смяцца,—зазлаваўся Сымон.—Навошта табе, божаму чалавеку, у такія справы ўмешвацца?

— У паншчыну вас заганяюць! Вось што я скажу,—загарачыўся падарожнік.

Сымон недаверліва на яго зірнуў.

— Ты, божы чалавек, лепш дакументы свае пакажы,—зазлаваўся Сымон.—Чорт цябе ведае, з якога ты манастыра!

— Дакументы?—хрыплым голасам прагаварыў падарожнік.—Такім, як ты, вось якія дакументы паказваю! Вось!

Падарожнік тыцнуў Сымону ў самыя вочы дзве фігі і зарагатаў. Ад рогату ходырам заходзіла яго барада. Блішчэлі белыя конскія зубы. Нахабным позіркам ён аглядаў Сымона з ног да галавы.

Збянтэжыўся Сымон. Пачырванеў.

— Ах, ты!—крыкнуў Сымон.—Гэта мне ў маёй хаце фігі тыцкаеш?!—і моцнымі рукамі схапіў «багамольніка» за грудзі.

Пачалася валтузня, лаянка. Прачнуліся дзеці, заплакалі. Залемантавала Сымоніха, выскачыла на двор і падняла гвалт.

Сымон і «багамольнік» качаліся па падлозе.

— Пусці!—закрактаў «багамольнік».—Пусці!...—узмаліўся ён.

У хату прыбеглі ўстрывожаныя суседзі.

Ноч лютаўская прачнулася каля сцен на снежных аўчынах.

Вецер зачосвае заімшэлыя стрэхі.

Бандыцкі абрэз

«Багамольніка» злавілі, павялі ў горад. Гэта быў вядомы бандыт Панкрат, які многа год хаваўся па лясах і хутарах і вандраваў па розных мясцах у выглядзе «багамольніка».

Новы сябра Панкрата, Антон, у якога ў апошнія дні хаваўся «багамольнік», скрыгатаў зубамі ад злосці.

— Калі нам няма жыцця, дык няхай і гэтаму гаду Сымону не будзе. Не пабачыць ён комунію. Калі Панкрат па-жартаваў, дык ён гэта ўсур'ёз прыняў? Няхай будзе сур'ёз за сур'ёз!

Выбраў Антон цёмную ночку—без месяца і зор. Вецер скуголіў над вёскай, прышоў грэцца з халоднага бору. Над полем пытляваўся дробны, як пылок, снег.

У гэту ноч Антон, тулячыся каля сцен, пайшоў на сваё гумно. З-пад страхі выцягнуў бандыцкі абрэз часоў Балаховіча. Абрэз быў вычышчаны, агледжаны, вымазаны алеем яшчэ некалькі дзён таму назад.

... А мо' спатрэбіцца...

Гладкі халодны «струмент» моцна трымаў у руках. Не дрыжэлі Антонавы рукі. Толькі зубы сцяў ён так моцна, ажно долатам сталёвым іх не расшчэпіш. А ў вачах—жаўтаватыя воўчыя аганькі. Яны свідравалі начную цемь і злосныя бліскі кідалі ў бок хаткі Сымона Канцавога—аматара калгаснага, гаваруна нялюбага.

... Эх!

* * *

І ўспомніў Антон.

Жуда гуляла па мястэчку. Дваццаць чалавек конна. Акянiцы былі зачынены ў светлы сонечны дзень. На вуліцах ніводнага чалавека. Спачатку прабівалі кулямі акянiцы. Потым падпалі мястэчка. А пасля—крыкі людзей, адчаго нешта расло ў грудзях дзікае і радаснае.

— За што ты мяне б'еш?

Стары яўрэй з акрываўленай галавою глядзеў на яго зусім не спалохана. У яго выцвілых вачах свяцілася запытанне.

Калола Антона гэтае запытанне, нібы накаленая да чырвані шпiлька.

— Бо ты—яўрэй, а сын твой комуніст.

— Няма ў мяне сыноў.

— Брат твой.

— Няма ў мяне братоў.

— Унук твой.

— Няма ў мяне ўну...

Стары не сканчыў. Лоўкі быў абрэз...

* * *

Краўся па чужых загуменнях Антон. Ішоў так ціха, што нават самога сябе не адчуваў. Вось нібы ён соваецца ва сне і вецер носіць яго, як снежную пылінку.

Ішоў асцярожна, павольна. Кожны крок—вялікае вандраванне. Сам ён—цень, нячутны, лёгкі. На Сымонавым тумне запахла свежым сенам.

А хаты вясковыя, хлявы і гумны—небяспечныя. За кожным вуглом можа хто цікуе. Можа хто сцеражэ...

Вочы ў Антона вострыя, як у каршуна. Калі што, дык здалёк угледзіць. Абрэз у руках не спудлеуе. У выпадку чаго, дык... і заўсёды адным махам у грудзі або ў лоб. Ого, ён стралок першага гатунку! Ён—майстар!

* * *

Святлютка, свецяць маленькія акенцы Сымонавай хаты. Мітусяцца за шклом людскія постаці.

Антону сам «бог-гасподзь» памагае. Нікога не сустраў. Сіні снег не скрыпіць пад нагамі на Сымонавым гародзе. Супроць акна—кусты.

Тут і сеў Антон.

Наставіў кароткую рульку абрэза ў акно. Доўга цэліўся. Жмурьў левае вока: браў Сымона на мушку, хацеў трапіць у лоб. Няхай людзі не скажуць, што няўдалы быў стралок.

А ў гэты час:

... адно вам скажу, таварыш Сысоеў, што калгас у нас будзе адзін з лепшых.

Голас Сымона ўпэўнены. Хрыпоткі няма. На стале дыміцца яечня. Жбан малака стаіць. На белым абрусе ляжаць тоўстыя лусты хлеба.

— Ешце, таварыш Сысоеў!—гасцінна просіць Сымоніха. Яе вочы такія родныя, свойскія.

— Маладзец баба!—хваліць яе Сымон.—Вось так! Таварыш Сысоеў дапаможа нам.

І злосць брала Антона, што Сымон ні на хвілінку спакойна не ўсядзіць. Круць-верць галавою ва ўсе бакі.

Гутаркі праз акно не чуваць. І непрыемна Антону:

... Вось чалавек адчыняе і зачыняе рот, моршчыць лоб, бліскае вачыма, махае рукамі, а слоў яго не разбярэш. Чалавек рухаецца ўсім цела, гаворыць, здаецца, усім целам. А слоў не чуеш... Праз акно толькі працэдзваецца затлушаны гуд чалавечых галасоў:

— Гум-гум-гум-гум.

Зусім не страшна Антону. Сталь абрэза нагрэлася ў яго руцэ. Сымон у хаце ля акна здаецца яму вельмі далёкім ад гэтых кустоў. На некалькі міль. Зусім не страшна.

Антон павольна прытуліў гарачы лоб да тонкай галінкі.

Пылінкі снегу пасыпаліся яму на расніцы—халодненькія і драбноткія, нібы вішнёвы цвет. Прыемна...

... Не! Цяпер няма як, бо разам з Сымонам прыстрэліць і яго маленькую дачушку, што села яму на калені. Антоў чэсны. Малая не вінавата...

А ў гэты час:

... Агатка! Як будзе называцца калгас?

Так пытаецца ў дзяўчынкі таварыш Сысоеў.

— Чыйвоны Каст'ечнік!

— Маладзец! На цукерку!

Дзяўчынка бярэ цукерку і разам з паперкай кладзе ў рот.

— Кажы «дзякуй» дзядзю!—сварыцца на малую матка. Малая вымае з рота цукерку і кідае на маму.

— Кажы «дзякуй».

— Не хачу!

Злуецца мама. Злуецца і Агатка.

Сымон рагоча:

— У каго-ж гэта ўдалася яна такая ўпартая? Га-га-га!

— Распусціў ты яе, Сымон,—злуецца Сымоніха.

У таварыша Сысоева бліскучыя акулёры на носе.

— Дзядзя, дай!—просіць Агатка.

«Дзядзя» здымае з носа акулёры і насоўвае на носік Агаткі.

Тут ужо і Сымоніха рагоча.

З нецярплівасцю чакае Антон. Дачакацца не можа. Яны ўсе разам.

— Усіх разам і заб'ю! Чаго там! Можа нават адным стрэлам...

І Антон вырашыў забіць усіх: і Сымона, і яго жонку, і маленькую Агатку, і незнаёмага чалавека.

— Чаго там... Усіх!

Драпежніцкія вочы бандыта гарэлі, як вугаллі.

— Праз колькі хвілін збяжыцца сюды ўся вёска...

Я ўцяку полем. Паеду куды-небудзь. Тут усёроўна жыцця няма...

Думкі коляць мазгі Антона, нібы іголкі.

А ў гэты час:

— Спі, Агатачка... спі, дачушка... Дзядзя табе прывязе з горада Леніна.

— Маенечкага, маенечкага...—просіць Агатка.

— Як-жа! Маленчкага!—супакойвае матка. Напявае без слоў:

А-а, а-а, а-а-а!

А-а, а-а-а!

Усе ў адзін рад стаяць ля калыскі.

— Вось цяпер можна ўсіх адным стрэлам!—радуецца Антон.

Стрэл грукнуў хрыпла.

У той-жа міг па ўсёй вёсцы забрахалі сабакі.

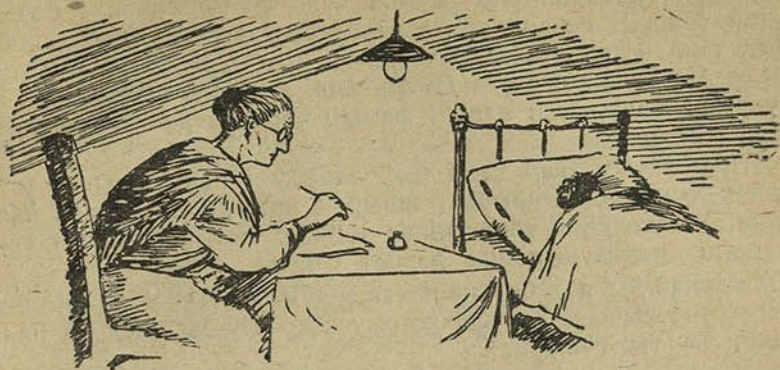
Куля трапіла якраз у шырокую прызбу Сымонавай хаты, бо нехта моцна таргануў Антона. Абрэз выпаў з яго рук.

— А-а-а! Гэта ты, Антон? А я сабе стаю і думаю: хто гэта пад кустом ля чужой хаты засеў, як той цецярुक? Ну, добра, што я трапіў, а не ты! Ды не спяшайся так, суседзе! Ты-ж тут, мабыць, змёрз. Хадзем у хату!

Антон не мог вырвацца з моцных рук.

Над полем пыляваўся дробны снежны пылок.

Мінск, 1930 г.

СВІНАРКА ФРЭЙДА

(Ліст у Амерыку)

... І да твайго ліста ў гэтым месяцы тысяча дзевяцьсот-трыццаць чацвертага года я ведала, дарагі брат, што крызіс у «залатой краіне» зламаў і тваю кравецкую іголку. Гэта мне вядома з газет. Такіх гаротнікаў, як ты, цяпер там тысячы і мільёны. Мне і даўней нялёгка было спажаваць твае дзесяць далараў, што ты прысылаў з года ў год. Я ведала, што гэтыя далары—твая кроў, твой пот, твой вечны горб ад няўдзячнай працы. Але што мне было рабіць? Легіянеры як забілі майго мужа пры адступленні ў 1920 годзе, як асталася ўдавою з маленькім хлопчыкам, дык я апынулася нібы ў чаўнаку на бурлівым моры без вёслаў. Колькі там мой Шолам пры жыцці ні зарабляў шавецкім шылам у вёсцы Паплёўцы, але псны крупнік заўсёды стаяў у печы. Без Шолама стала куды горш. Праўда, я і тады пісала табе, каб ты перастаў прысылаць мне гэтую даніну братняй крэўнасці. Якраз твая дапамога аслабляла маю руплівасць. Каб не гэтыя амерыканскія дзесяць далараў, я куды раней знайшла-б выхад з сваёй беднаты.

Я на цябе не крыўдзілася і за тое, што ты ўжо некалькі год нічога мне не пішаш. Я цябе добра разумею... У тваім сэрцы астаўся даўнейшы нездаровы гонар нашай фаміліі, нашых сваякоў? Гэта не гледзячы на тое, што ты рабочы. Памятаеш? Чатыры гады таму назад я напісала табе аб сваім уступленні ў калгас і што мяне прызначылі працаваць пры свінной ферме. З таго часу ты ні разу пярэ не ўткнуў у чарніла, каб напісаць ліст сваёй сястры-сві-

нарцы. Я праз вялікія акіяны чула твой голас і бачыла твой твар. З ганаровай хрыпатай гучэлі твае словы, як-бы на чатыры крокі ад мяне:

— Як табе не сорамна, Фрэйда, зрабіцца свінаркай! Ты ачарніла вочы ўсёй нашай фаміліі чорным дзэгцем сораму. Ты—свінарка...

Пры гэтым твар твой быў злосны і пакутлівы. У тваіх вачах туманілася крыўда, шчырая крыўда адсталага чалавека. Жартачкі, я «апаганіла» і цябе, не апраўдала тваю дзесяцідаларовую даніну з года ў год...

«Няхай-бы я табе напісала,—думаў ты,—і з апошніх ты-б мне высылаў. Сабе самому скараціў-бы абед на палавіну. Эх, ты, свінарка!..»

Хоць ты мне не пісаў, дарагі брат, але я гэта ўсё ведала. Я, канешне, не прарочыца, а мела перад сабою жываю копію з цябе—нашага брата Самуіла з мястэчка Мануйлава. Гонар у вас аднолькавы, не глядзячы на тое, што ты рабочы, а ён у часы НЭП-а крамку меў—прадаваў ліманад і цукеркі. Дык вось, новаспечаны гандляр набраўся яшчэ спозненай крамніцкай фанабэрыі. Сароміўся мяне нават і тады, калі зліквідаваў сваю ліманадную будачку.

Не тоўпілася ў яго местачковай галаве, каб яго сястра Фрэйда зрабілася свінаркай.

Брат са мной і гаварыць не хацеў. І ведаеш, каго ён да мяне пачаў прысылаць, каб мяне сароміць? Ніколі не здагадаешся. Можа помніш багатага рыжабародага Сымона? Яго вялікая хата стаяла ў Паплёўцы супроць нашай. Яго хата з высокім частаколам, з сінімі пеўнічкамі над брамай. Цяпер у Сымона ўжо сівая барада.

Помніш, як ён даўней часта скардзіўся, што яўрэйская хата наша паганіць сваім блізкім суседствам яго гаспадарку? Помніш, як мы, малыя дзеці, баяліся яго Трэзора, падобнага да ваўка? Помніш, як у суботнія вечары яго сыноч, Халімон, кідаў каменне ў нашы вокны, каб патушыць шабасовыя свечкі нябожчыцы-маці? Аднаго разу камень гэтага паганага хлапца папаў табе ў лоб і ты хадзіў з апухлай галавой некалькі дзён. Шрам на ілбе ў цябе, здаецца, ёсць і цяпер. Вось гэтага самага Сымона (высланы цяпер з Паплёўкі, як класавы вораг) Самуіл, брат наш, прыслаў да мяне. Вельмі здружыліся яны яшчэ тады, калі Самуіл ліманаднікам зрабіўся.

Прыходзіць гэта да мяне год таму назад стары Сымон і паважна так, як местачковы рабін рэб Эля, гладзіць бараду, паглядае лагодна па баках і пачынае эхаць і гмыкаць.

— Што ты сабе, Фрэйда, думаеш? Гэта-ж усе яўрэі на цябе пальцамі тыкаюць. Як табе сапраўды не сорамна працаваць на свінаферме. Кожны павінен быць прымацаваны да сваёй веры, як рыба да вады ці карань да зямлі. Я вось і яўрэйскую веру паважаю, бо ад бога кожнаму прызначана сваё.

Яго вочы раптам заблішчэлі сінімі аганькамі. Голас зрабіўся строгім і пагрозлівым.

— Бог пакарае цябе, Фрэйда, бог старазаконнікаў!

Пры гэтым стары Сымон чмыхнуў носам і, як местачковы рабін, давай тыкаць пальцам у столь нашай пагніўшай хаткі, скуль па-ягонаму павінен быў у гэту хвіліну казельці на мяне вочы сам пан бог.

Я мімаволі зірнула на чорную столь, нібы сапраўды зараз там убачу грознае вока Адэная.

— Бог усё бачыць. Я сам біблію чытаў ды ўсё ведаю,—гаварыў голасам рэб Элі стары Сымон.

Ён гаварыў мне цэлае казанне пра кошар і трэф і даводзіў, што свіння для старазаконнікаў-яўрэяў—грэшная і нячыстая жывёла. Ён даводзіў, што буду мець вялікую заслугу перад яўрэйскім богам, калі атручу гэтых «паганых жывёлін» у калгаснай свінаферме... А жыць буду без калгаса. Людзі боскія дапамогуць.

Мне ўжо больш за сорок год, а я спачатку з гэтага новага рабіна, як пятнастоўка, смяялася, а раптам і смех, як костка ад рыбы, поперак горла стаў.

— Гэта-ж,—думаю,—класавы вораг падбухторвае мяне зрабіць шкоду нашай «Чырвонай зорцы»—так завецца калгас.

Я, разумеецца, усё гэта расказала старшыні. Помніш можа пастуха Грыгора? Яго старшы сын, Язэп, у нас старшынёю. Быў тады худзенькі, сінявокі, беллагаловы хлопчык. Вельмі мацу любіў. Ты ў пасху краў у маці мацу і насіў яму. Язэп гэты кіруе цяпер калгасам «Чырвоная зорка». Некалькі маёнткаў, як пана Бараноўскага, схаваюцца ў гэтым калгасе. Сын пастуха на чале калгаса! Праўда, не ён адзін, а мы ўсе з'яўляемся гаспадарамі гэтага вялікага абшару зямлі. І да майго слова прыслухоўваюцца. Быць свінаркай у нас—пачэсная праца.

А вось для цябе новае дзіва. Другі сын нашага старога пастуха, Тодар, стаў вялікім камісарам у Мінску. Паводле старых чыноў, ён не менш за былога губернатара.

Шмат хто з дзяцей былых парабкаў цяпер ужо інжынерамі, студэнтамі. Помніш, даўней, у нашай ваколіцы былі толькі два студэнты: сын пана Бараноўскага і сын Ракаўшчыка—гаспадара лесапільнага завода ў Мануйлаве.

Іншыя, дарагі брат, часы ў нас. Я вось пішу табе гэты ліст уночы пры электрычным святле ў новай хаце. Ці мы калі снілі аб гэтым? Мой Міхель спіць на ложку воддаль. Пры ім разгорнутая кніга. Позна нешта чытаў. Я часта думаю, што з яго будзе, як вырасце? Вучыцца ён добра, і ў яго такі сталы розум, што мяне аж страх бярэ. Піонер, а нада мной шэфства ўзяў. Зрабіў мяне карэспандэнткай насценгазеты ў калгасе. Навучае мяне па-вучонаму думаць. Ён уваходзіць у соцыялізм чыстым, бліскучым, як веснавы прамень.

Раней, дарагі брат, я наракала на гонар. Аднак ён ёсць у мяне. Я ганаруся сваёй працай на свёной ферме. Я ўдарніца. Маё імя заўсёды на чырвонай дошцы. Цэнтр калгаса ў былым маёнтку пана Бараноўскага. На пагорку да старой яблыні прыбіта чырвона-чорная дошка. Помніш, даўней, ты аднаго разу падняў гнілы яблык з-пад гэтай яблыні, і вусаты аканом, немец Гольц, так табе вушы накруціў, ажно гарэлі агнём цэлы дзень.

Вось да гэтай самай яблыні і прымацавана дошка. На чырвонай палавіне запісваюцца прозвішчы ўдарнікаў, на чорнай—гультаёў. Вялікі гонар быць на чырвонай дошцы. Вялікая ганьба—на чорнай. Чырвона-чорная дошка як-бы тэрмометр нашай працы.

Я ганаруся, я ўдарніца. І мой гонар не пустацветны: чым больш працадзён у калгасніка, тым большая карысць ад нашай працы і для дзяржавы і для сябе. У мінулым годзе я мела больш за 400 працадзён, што выходзіць больш за лік дзён у годзе. Цуду ніякага тут няма. За адзін дзень можна зрабіць гетулькі, што табе будзе залічана два дні. Вось і не агледзішся, як працадні пльвуць, і год у некаторых мае аж пяцьсот дзён.

Міхель называе мае працадні хлеба-малочна-мясной матэматыкай. Гэта матэматыка дала мне добрую карову, дзесяціпудовага кабана, шмат курэй, а гетулькі хлеба і бульбы, што хапіла-б на нашу старую сям'ю з дванаццаці чалавек. А «плюс» да гэтага, як кажа мой Міхель, было-б досыць для ўсіх яшчэ на вопратку і боты.

Вось бачыш, я свінарка, а жыву заможна. Усе калгаснікі ганарацца мною, як ударніцай. Бачыш, якія розныя гонары на свеце бываюць. І нейкія новыя думкі лезуць у галаву. Я працую многа, і праца выціснула з майго сэрца смутак. Так лёгка. Так светла. Атрута ранейшага жыцця адпадае, як луска. Ты можа не разумееш, як добра жыць, калі няма страху за кавалак хлеба, калі няма вечнай згрызоты ад беднасці і прыгнечанасці. Соцыялізм здаецца

мне светлым палацам, у якім я ўжо жыву. Мой Міхель кажа, што я раблюся філасофкай. І праўда, ніколі раней не думала аб такіх справах, аб якіх разважаю цяпер. Мяне, напрыклад, пачынае цікавіць увесь свет: дзе і як жывучь працоўныя. А раней у мяне была толькі маленькая загарадка сваёй сям'і.

Дарагі брат, дарэмна ты плачаш пра маё адзіноцтва. Наш калгас цяпер адна вялізная сям'я, і ўсе ранейшыя беднякі мае цяперашнія крэўныя. Працуем разам і разам жывём. Цётку Броху помніш? Мінулым летам яна перастала мяне сароміцца, як дачулася, што я багатая калгасніца (хоць-бы свінарка). Яна прыехала да мяне ў «Чырвоную зорку» і жыла ў мяне некалькі месяцаў.

— Я,—сказала яна,—жыву ў цябе, Фрэйда, як на дачы. Тут і малако, і масла, і булкі, і смятана, і яйкі, і мяса, і ўсё-ўсё.

Аднаго разу ёй захацелася зайсці ў свінарнік. Я параіла ёй перад гэтым памыцца ў лазні, апраануцца ва ўсё новае і пры ўваходзе ў свінарнік яшчэ прадэзінфекцыраваць рукі і ногі. Яна любавалася маленькімі ружовымі парасяткамі. А калі заўважыла, які за імі догляд, дык успляснула рукамі ды шчыра здзівілася:

— Гэта-ж,—кажа яна,—цябе, Фрэйда, як ты была малая, куды горш кармілі і даглядалі...

І Броха паехала зноў у Мануйлава і давай ужо мною ганарыцца... Тая самая, якая тры гады раней саромілася свінаркі Фрэйды...

Да восені мінулага года я жыла яшчэ ў старой хаце, дзе мы ўсе нарадзіліся. Яшчэ пры табе яна трымалася на падпорах. А ў апошні час, як ні латалі яе, яна мела страхотны выгляд. Старая хата мне атручвала жыццё. Ціханька ўначы я нават плакала. Яна напамінала мне аб нашай старой нядолі і нават адной тонкай нітачкай прывязвала да нашага мінулага жыцця. Дык вось мінулым летам для такіх, як я, пабудавалі ў «Чырвонай зорцы» новы дом. Помніш пагорак з трыма дзічкамі? Там ён стаіць. На праўленні шмат у нас гаварылася пра калгасны будаўнічы стыль. Прызнаюся, я не разумела гэтага слова. Міхель мне нешта доўга тлумачыў аб тым, што калгасныя будынкі павінны быць прыстасаваны да новых умоў працы, да новага быту, ды яшчэ шмат аб чым гаварыў.

Як перабралася ў новую кватэру, дык пайшла глядзець нашу старую хату. Дзень быў дажджлівы, і калгаснікі разбіралі на дрывы трухлявыя сцены бярвяно за бярвяном. Знекуль вынырнуў медны матчын падсвечнік. А колькі на

гары было прадзедаўскіх ануч. Калгаснікі смяліся, што скарб знайшлі ў нашай хаце.

Я глядзела на ўсё гэта і ўпотаіку слязу пусціла. Ці я з радасці плакала, ці з жалю—я сама не ведаю.

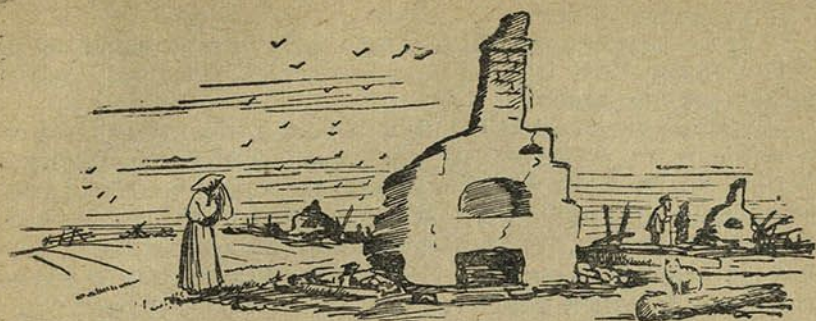
А пасля напала на мяне такая радасць, аж не ведала, дзе дзеца з радасці, што знікла з твару зямлі, як ганьба мінуўшыны, наша пагніўшая хатка.

Ты-б наогул не пазнаў, дарагі брат, нашу мясцовасць. Поле ў нас цяпер вялізнае, як мора. Будынкаў новых і не пералічыш. Шмат новых садоў панасаджвалі. Але больш за ўсё змяніліся людзі. Аб гэтым цяжка напісаць, ніяк не патараплю. З людзьмі трэба самому пазнаёміцца, гаварыць з імі і бачыць іхнюю новую працу.

Усяго добрага!

Свінарка Фрэйда з «Чырвонай зоркі».

Мінск, 1935 г

Ш Р А М

Я прыглядаюся да старшага брыгадзіра Уладзіка. Ён малады. Невысокага росту. Шырокі ў плячах. Затоеная ўсмешка не зыходзіць з яго дабрадушнага акруглага твара, з прыжмураных вясёлых вачэй. Здаецца, што зараз ён скажа жарг, ад якога ўсе смяяцца пачнуць.

Яго лоб засланяе густы чорны чуб. Валасы паглянцаваны дажджом. Кроплі распльваюцца па твары. Лезуць у рот. Ён, брыгадзір Уладзік, спакойна хавае свой чуб пад мокрую шапку і выцірае лоб шырокай далонню.

На высокім ілбе, загарэлым ад сонца і ветру, глыбокі шрам мядзянага колеру. Шрам выглядае павялічанай коскай з круглай галоўкаю зверху, з заостранай закруткай знізу.

Шрам, захаваны раней густым чорным чубам, мільгнуў перада мною цікавай загадкай.

Адкуль такі шрам?

А дождж тысячамі пугаў лупцуе па топкай глебе, па калгасным абшары ранняй сяўбы. Дзе-ні-дзе на кволых усходах стаяць лужыны. Брыгада капае каналы для стоку вады. Чалавек дваццаць дзяўчат і падлеткаў жвава працуюць рыдлёўкамі.

Шпарка з-пад рук паказваюцца абрысы канаў. Яны адразу напаўняюцца вадою.

Калгаснікі ратуюць авёс.

Старшы брыгадзір, Уладзік, сам намеціў лініі для канаў. Час ад часу ён бярэ рыдлёўку і паказвае, як капаць.

Лупцуе дождж.

У некаторых на галовах мяшкі замест башлыкоў.

* * *

Калгас называецца «Чырвоная варта». Ён ля самай мяжы з Польшчай. Калі глянеш з пагорка, дык той бок мяжы відаць, як на далоні.

Вунь маёнтак пана Тукайлы з белым палацам, з садам, з коінам ад бровара. А на самай мяжы адлюстроўвае ў сабе колер неба вялізная сажалка. Маёнтак дае пану Тукайлу мала прыбытку. І вось, жывучы каля самай мяжы з намі, ён задумаў таксама займацца «будаўніцтвам». Яго парабкі выкапалі сажалку. І пан Тукайла пусціў туды на гадоўлю «залатых рыбак».

З боку «залатых рыбак» часта ў лагоднае надвор'е чуваць касцёльны звон. Плыве ён прыглушанымі гукамі, нібы з аддаленасці сівых вякоў. Калгаснікі плююцца.

Усмешка зыходзіць з твара старшага брыгадзіра Уладзіка. Ён пачынае намацваць пальцамі свой глыбокі шрам на ілбе.

Калі трактары працуюць блізка ад мяжы, шмат хто з боку «залатых рыбак» глядзіць сюды, як на дзіва.

Доўга яны стаяць на адным месцы і вачэй не зводзяць з нашых трактароў. Жандармы з нагайкамі заганяюць людзей у хаты.

А нядаўна з боку сажалкі з «залатымі рыбкамі» пачулася галошанне. Вартаўнік пана Тукайлы ўкінуў хлапчука ў глыбокую сажалку. Хлапчук рыбу вудзіў.

— Плыві да залатых рыбак, пся косць!

Хлапчук утапіўся.

Матчына галошанне чуваць было некалькі дзён:

... А мой ты Макарок...

... А саколік мой любанькі...

... І ножкі твае не ходзяць...

... І вочкі твае не бачаць...

Усё чуваць было ў нас, слова ў слова. З боку касцёльных званоў і «залатых рыбак» плылі да нас матчыныя скаргі. Яны каламуцілі нашу калгасную радасць.

Жаласлівыя калгасніцы выціралі вочы кончыкамі хустака. А брыгадзір Уладзік у гэты час быў сур'ёзны і задуменны і часта мацаў пальцамі свой шрам на ілбе.

* * *

А вось пра гэты самы шрам. У вольную хвіліну Уладзік апавядаў:

Уладзіку было тады дзесяць год. Гарачы летні дзень. Лес пана Тукайлы густы і вялікі. Але Уладзік ведае яго

не горш, чым панскія леснікі. Яму сцяжынкi не патрэбны. Ён нясе бацьку хлеб у торбе. З апаскай азіраецца па баках, прыслухоўваецца да кожнага шалаху.

— Мо' хто сочыць за ім?

Праз непраходнае балота Уладзік спрытна ступае з купінкі на купінку. Данёс. Узрадаваўся бацька, аброслы, загарэлы, з вінтоўкай за плячыма.

Абрадаваліся з бацькам яшчэ многія—такія-ж аброслыя і загарэлыя, з бліскучымі вачыма, са стрэльбамі.

— Малайчына, сынку!—пахваліў Уладзіка бацька.—Што там у нас?

— Шмат людзей заперлі ў панскай стайні. Там дзед Паўлюк. Там крывы Сапрон. Там...—і хлопчык пералічвае ўсіх, нібы чытае з паперы.

Бацька паглядзіў Уладзіка.

— Ідзі, сынку, дамоў. Толькі, як з лесу выйдзеш, шугай асцярожна. Ідзі жытам. Калі што якое—у жыце, сынку, хавайся. Хавайся ў жыце.

У бацькавых вачах аганькі гордасці. Кожная зморшчынка на яго ілбе радуецца і гардзіцца.

— Малайчына, Уладзік! Хлеба прынёс. А мы галодныя... і па-сяброўску кажа хлопчыку:

— Сягоння ўночы вызвалім нашых з панскай стайні.

Твар бацькі робіцца строгім:

— Ты, сынку, аб гэтым ні слова!

— Ні слова!

Ідзе Уладзік дамоў з пустой торбай. Ён рад: самае цяжкае зроблена. Галодным партызанам хлеба падаў.

А навокал—купкі з чырвонымі буйнымі суніцамі. Пахне малінікам і грыбамі. Так цягне да ягад. Хлопчык нагінаецца, зрывае некалькі суніц і кладзе ў рот.

А дзяцел на дрэве стук-стук:

— Асцерагайся, Уладзік...

Ён дабраўся да жыта. Аглядаецца, ці не відаць дзе легіянераў. Ідзе сцяжынкаю між высокага жыта. «Цірлі-цірлі», пяе птушка над яго галавою:

— Асцерагайся, Уладзік...

Неба сіняе-сіняе. За дробным хмызняком прытулілася вёска. Адтуль чутны ўрывістыя галасы, сабачы брэх:

— Асцерагайся, Уладзік...

Сіні матылёк кружыцца над ім, мільгае перад яго тварам, дражніцца:

— Асцерагайся, Уладзік...

Забыўся Уладзік пра пустую торбу, што трымае ў руцэ, азіраецца па баках ды ідзе бліжэй да вёскі. У полі такая

лагода, што хоць аставайся тут на мяжы, прыляж, маўчы ды глядзі навокал.

Галасы з вёскі плывуць яму насустрач. Галасы—не такія, як заўсёды. Холадна стала Уладзіку ад гэтых галасоў. Ён навастрыў вушы і слухае, утаропіў вочы і глядзіць. Выцірае торбай успацелы лоб.

Крыкі з вёскі чуваць больш выразна. Крыкі страху і роспачы. Устрывожыўся Уладзік:

— Што там такое? Што здарылася?

Уладзік бягом бяжыць у вёску...

— Сто-о-ой!

Легіянер у чатырохкантовай шапцы, з бліскучым брылікам, падняўся з жыта і схопіў Уладзіка за руку.

* * *

Уладзік ашаломлены. Маўчыць. Моцна трымае пустую торбу. Яму здаецца, што туман заслانیў яснае сонца, а з туману вызначаецца жылісты злосны твар легіянера. Рэжа слых злосны голас:

— Ты ідзеш ад бацькі? Ты насіў яму есці? Вось і торба ад харчоў. Дзе бацька?

Легіянер вырваў торбу з рук Уладзіка. Уладзік не даваў. Нібы ў торбе быў увесь паратунак і ўся бяда для яго. Ён кусаўся.

Легіянер прывёў Уладзіка ў вёску. Там у хаце яго бацькі сядзеў малады паніч Тукайла, апрануты па-вайсковаму.

— Пане паручык,—звярнуўся да паніча легіянер.—Вось птушку злавіў. Бацьку, атаману іхняй бандыцкай зграі, насіў есці ён у гэтай торбе.

Легіянер палажыў на стол торбу.

Паніч з кволым, як у дзяўчыны, тварам узяў торбу грэбліва двума тонкімі ружовымі пальцамі і давай вытрахваць з яе на стол хлебныя крошкі.

— Гэта ён у поле хадзіў. Я паслала яго карову паглядзець. Я-ж вам ужоказала,—пачуў Уладзік устрывожаны голас маткі.

Толькі цяпер ён заўважыў яе ў кутку. Яна сядзела згорбленая на ложку. Яе твар быў белы, як палатно. А вочы строгія, строгія. Адною рукою яна трымалася за бок. Вопратка на ёй была парваная.

— Дзе ты быў?—запытаўся паніч у Уладзіка лагодным голасам.

— У полі.

— Праўду кажы!

— Дальбог, у полі...

Уладзік зірнуў на пабітую матку і заплакаў.

— Нічога ці табе, ні бацьку не будзе. Толькі праўду кажы,—зноў лагодна прагаварыў паніч. Ён дастаў з кішэні шакаладку і падсунуў хлапцу.

— На, еш, не бойся.

Уладзік локцем адсунуў ад сябе шакаладку.

— Гыш ты, шчанё!—буркнуў паніч, і рукі яго задрыжэлі ад злосці.—Гавары, дзе бацька!

Паніч замахнуўся бізуном. Спіна хлапца пад лёгкай кашуляй апалілася агнём.

— Не бі яго,—грозна ўскрыкнула маці, падскочыла і засланіла сабою сына.

Як град, пасыпалася на матку лупцоўка. Паніч Тукайла біў яе па твары, па руках, па плячах.

— Я скажу, паніч, я ўсё скажу. Толькі матку не чапай,—прасіў, маліў Уладзік.

— Кажы!

Перад уяўленнем Уладзіка мільгануў лес, бацька са стрэльбай ды ўсе іншыя аброслыя, загарэлыя суседзі. У гэтую ноч яны павінны выратаваць усіх арыштаваных, што сядзяць запертыя ў панскай стайні.

Але над акрываўленай маткай вісіць бізун маладога Тукайлы...

— Я панічу ўсю праўду скажу...

Перад хлопчыкам замітусіліся сцены хаткі. Перад ім не адзін раз'юшаны паніч, а многа. Перад ім не адна акрываўленая маці, а многа. Хата ідзе ходырам, кружыцца, і сярод гэтага кругу ён пачуў загад маці:

— Маўчы!

Перад ім засяціліся матчыны вочы—любья, пакутлівыя і грозныя.

— Маўчы!

Уладзік маўчаў.

— Дзе бацька?

Голасу паніча Уладзік не чуў. Ён толькі бачыў яго ўспенены рот і белыя зубы.

— Дзе бацька?

Паніч замахнуўся, і бізун з усяе сілы свіснуў над Уладзікам.

Калі Уладзік ачнуўся, галава яго была забінтавана. Горкі дым лез у вочы. Праз дым ён угледзеў сіняе неба і заклапочаны аброслы твар бацькі.

— Я, сыноч...

— Тата!—здзівіўся Уладзік,—ты?

— Я, сыноч...

— А дзе маці?

— Спіць, сынку, спіць...

Бацька адварнуўся ад пільнага, дапытлівага позірку сына.

Ад вёскі асталіся толькі печы і галавешкі. Дарогай ішлі атрады чырвонаармейцаў.

— А дзе маці?

— Легіянераў, сынку, мы выгналі адгэтуль. Бачыш, яны вёску спалілі. З панскай стайні вызвалілі арыштаваных. Маладога паніча застрэлілі. Стары Тукайла ўцёк.

— А дзе маці?

* * *

Гэта было ў ліпені тысяча дзевяцьсот дваццатага года. Маці Уладзіка пахавана ў гэтай вёсцы разам з іншымі, якіх замучылі панскія каты... Вунь за новымі калгаснымі будынкамі курган з вялікім помнікам.

У Уладзіка астаўся на ілбе глыбокі шрам...

Мінск, 1935 г.

В І Х О Р

Вогнішча прыпала да зямлі, патухала і дыміла. Па чорных галавешках замітусіліся агнёвыя мурашкі, заёрзалі і зніклі. Пацямнела. Пахла дымам і прэлай зямлёй, дзёгцем і печанай бульбай. Конюхі спалі, атуліўшы галовы і спіны тоўстымі кажухамі, вольна раскінуўшы запрацаваныя ногі ў тлуста вымазаных ботах.

Над людзьмі строга шапацеў стагодні дуб. Нібы подых ночы, даносіліся шолахі з блізкага бору.

Коней вартуе цяпер нізенькі дзядок Арцём. У кароткім кажушку, са стрэльбай за плячыма, ён абыходзіць калгасны табун, што пасвіцца на свежаскошанай канюшыне. Адзіным відущчым вокам дзед упіваецца ў глухамань ночы. Некалькі дзесяткаў коней прагна ўткнуліся мордамі ў росную траву. Роўнае хрумсанне надае дзеду супакой. Ён папраўляе стрэльбу за плячыма, ледзь хіліць галаву набок і кагосьці сквапным вокам шукае між цёмных конскіх сілуэтаў. Пісклівым старчым голасам, пяшчотна, як да ўнука, ён кажа:

— Віхо-о-ор...

На гэты кліч, павольна і лянiва пераступаючы нагамі, падыходзіць да яго зграбны, даўгагрывы, з лебядзінай шыяй жарабец і таропіць у старога свойскія, ледзь не дзіцячыя, зацікаўленыя вочы. Ён абнюхвае рукі дзеда, пнецца губамі ў дзедаў твар і ціханька, ледзь чутна, іржэ, нібы просіць гасцінца.

— Ах ты-ы-ый... баламут! І-ха-ха.

Дзед хіхікае тоненька і дробна, нібы звоніць шклянным званком. У яго голасе адчуваецца вялікая пяшчота. Дзед ўдумліва і доўга гладзіць свайго гадунца па круглай акса-

мітнай шыі. Жарабец стаіць нерухома, толькі выцягвае шыю і з асалодай прыслухоўваецца да дзедавых пяшчот.

Урэшце дзед дастае з кішэні кавалак хлеба.

— Еш, Віхор... На-а-а... На!

Жарабец бярэ губамі хлеб і павольна жуе.

Пабалаваўшы свайго гадунца, дзед вяртаецца назад да патухшага вогнішча. Жарабец ідзе за ім яшчэ некалькі крокаў і спыняецца. Дзед нагінаецца і пачынае з попелу выгортваць печаную бульбу. Перакідвае яе з далоні на далонь некалькі разоў, разломвае на дзве часткі, нюхае, ахкае ад прыемнага паху, здзьмухвае попел і кладзе ў рот разам з кажурою.

Пад смак печанай бульбы, нібы пад гукі песні, дзед Арцём любіць думаць і думаць. Апошняй яго думкай—Віхор. Калгаснікі пастанавілі здаць яго сёлета Чырвонай Арміі. Учора раніцой дзед выкупаў Віхора ў возеры. Сівы, у яблыках, зграбны жарабец забаўляўся ў вадзе, як хлапчук: тупаў нагамі, фыркаў, плаваў, бурбалкі носам пускаў, доўгім хвостом па вадзе кругі рабіў і гарэзна і весела касіў вочы на дзеда. Стары прыгінаўся, упіраўся далонямі ў свае вострыя калені і тоненька, доўга да слёз смяяўся.

— Ах ты-ы-ый... баламут...

Віхор, танцуючы, вышаў з возера на залацісты пясок, пырскаў ноздрамі, атрахваўся ад вады і паглядаў навокал гарачымі і смяшлівымі вачыма. Дзед чысціў яго цвёрдай шчоткай спрытна і жвава, як юнак. Віхор ззяў—аксамітны, бліскучы, гладкі. З лебядзінай шыі і круглых шліфаваных бакоў цяклі тоненькія струменьчыкі чыстай вады.

Калі нізенькі дзядок дабіраўся шчоткай да яго шаўкавістага зраўком пасярэдзіне крыжа, Віхор прыгінаўся, каб дзеду лягчэй было даставаць, і прыслухоўваўся да шурхатання шчоткі. Ад прыемнасці Віхор не рухаўся з месца, апускаў галаву і жмурыў, нібы кот, фіялкавыя вочы.

Дзед пры гэтым гаварыў да яго:

— Мілы мой Віхор... родны мой Віхор.—І адзінае дзедаўскае вока маладзела і радавалася.

— Не конь, а малюнак...—любаваўся дзед і давай клапатліва аглядаць і абмацваць кончыкамі пальцаў яго круглыя, як талеркі, зграбныя, нібы адлітыя з бронзы, капыты.

— Разумны, як чалавек.—часта хваліцца дзед перад суседзямі сваім гадунцом.—Мне ён даецца, як тое ягнё, цюцькай за мною ходзіць. А папробуй яго гладзіць хто чужы—о-го-го! Ні зашто не даецца! Ніякімі ласункамі яго не возьмеш! Як загневаецца, як захмыліцца, як застрыжэ вушамі, дык лепш не падступайся! Пярэдняю нагу падніме—і тыц у чалавека, як рукой. А такія гордыя вочы ўтаро-

ніць у чужака, хоць ты шапку знімі ды пакланіся! Прызнаю свой грэх, часам лішняю мерку аўса ўсыплю яму. Гэта і не грэх. Для Чырвонай Арміі гадуем...

Сілкуецца дзед Арцём печанай бульбай і пры гэтым думы розныя думае пра цяперашняе жыццё, пра даўнейшае. Цягнуцца дзедавыя думкі тоненькай доўгай ніткай.

... Калісьці ўраднік пры вобыску, пры шуканні бунтарскіх паперак, што сын знекуль прывёз, сцёбаў яго, бацьку, нагайкай...

Ад зорак да роснай травы цягнецца зялёнае павуцінне. Чорнай сцяной высіцца ўводдалі хвойнік. Шчыпле траву калгасны табун, і гэтыя гукі родзяць у вушах старога Арцёма нечуваны звон. Цэлая паводка хмар насунулася на неба. Зоркі патанулі ў іх, нырнулі, схаваліся. Цёмна-цямноўтка навокал.

... Эх, каб месяц ядраны, яркі і круглы, закрасаваў цяпер у нябесным полі макавым цветам!

І думкі дзед а wandруюць у далечыню мінулага—у сваю маладосць. Ён адсунуўся назад на трыццаць год. Страшна яму такая маладосць... Над ім, замест яснага месяца, свеціцца звярыная морда ўрадніка...

Не голас чалавечы чуе дзед, а нейкае рыканне:

— Дзе бунтарскія паперкі сына?

Маўчыць дзед Арцём, сцяўшы зубы. Пячэ агнём урадніцкая нагайка. Хацеў Арцём войкнуць ад болю—ледзь стрымаўся...

У хвойніку нешта шалахнулася. Ці то галінка трэснула, ці то птушка спрасонку крыллем устрапянула...

— Не спі, дзед... Сцеражы калгасны табун.

Трыццаць год таму назад крыкнуў дзед. Ураднік выбіў яму нагайкай правае вока.

Ці то дзед і цяпер крыкнуў, ці то Віхор трывожна заіржаў, але стары ўсхапіўся. А заснуў ён толькі што, стоячы. Устрапянуўся, выцер левае—відушчае—вока і давай пранізваць ноч вострым, як шыла, позіркам. І сплыла хмара, і зоркі зноў вынырнулі з нябеснай паводкі, як залатыя рыбки. І зноў зялёнае павуцінне цягнецца ад зорак да зямлі. І між небам і зямлёй вырастае трое коннікаў. Яны шпарка імчацца па полі ў старану леса.

Першы коннік сядзіць на яго Віхоры...

Хтосьці сэрца вырваў з дзедавых грудзей. Пуста і сцюдзёна ўнутры. А вось і горача стала. І думкі сцёбалі, як трыццаць год таму назад урадніцкая нагайка.

— Што мне на гэта скажа сын, стары будзёнавец? Дзе мне вока схваць ад унука-снайпера? У каго сумленне пазычу, каб у родны калгас вярнуцца?

Задаўшы самому сабе такія запытанні, дзед схапіў стрэльбу і пальнуў у самае неба. Зямля адклікнулася на стрэл з усіх бакоў. Прачнуліся конюхі, ускочылі на ногі. Трывога.

— Га? Што?—запыталіся яны.

А ў дзеда голас адняўся. Ён выстраліў яшчэ раз і ледзь прамовіў:

— Зладзеі... Віхор...

Стрэлы ўзнялі трывогу ў калгасе. Замітусіліся людзі. Засвяціліся вокны. Бягуць калгаснікі на поле да коней— і старыя, і малыя.

— Віхор! Ві-хо-ор!—заве асірацелы дзед.

Родным далёкім іржаннем адклікаецца Віхор з цемры хвойніку.

Дзед уголас праклінае самога сябе:

— Хай-бы лепш зямля сырая мяне глынула! Хай-бы лепш...—Ён спыняецца і шукае для сябе самы страшны праклён, але патрэбных слоў не знаходзіць. Тады пачынае крыўдзіцца на Віхора:

— Каб яго ліханька не ўзяла! Каб яго маланка не спаліла! І даўся-ж баламут у рукі чужому чалавеку! Ай-яй-яй...

Не ведае дзед, што Віхор ані не вінаваты. Як пачуў жарабец каля сябе нейчыя крокі, дык адразу падняў трывожна галаву. Яму раптоўна накінулі на шыю аркан. Так моцна зацягнулі пятлю, ажно ў вачах зялёныя абручы закруціліся. Вочы вылезлі на лоб, затуманіліся слязімі. На жарабца напала млявасць. Ногі так задрыжэлі, што Віхор ледзь не ўпаў. Ён нават не чуў, як на яго надзелі вуздэчку. Стаяў ён увесь мокры ад поту і ціхі, як цялё... Калі знялі аркан, хрыплае бульканне вырвалася з горла дзедавага гадунца. Калі ён ледзь адсопся, яго сцебанулі па нагах нечым цвёрдым і балючым. Віхор паімчаўся, куды вочы глядзяць. Ён у тую хвіліну нават не пачуў на сабе чалавека і думаў, што ўцякае ад ворага. Трапіў якраз на блізкую дарогу.

— Віхо-о-ор!..

Голас дзеда вярнуў яму прытомнасць. Віхор застрыг вухамі, даў дубка, падняў угару пярэднія ногі і рашуча крутануў галавой на голас дзеда. Але жалезныя цуглі бязлітасна адварнулі галаву ў другі бок і да крыві парэзалі губы... Ён выгнуў лебядзіную шыю, захроп і з ноздраў сыпнуў дым... Ніяк не можа скінуць з сябе кагосьці чужога, агіднага, злога, ненавіснага. Той прырос да яго спіны драпежнай расамахай. Віхор падскочыў угару заднімі нагамі, ледзь не перакуліўся, а ганебны чалавек хоць-бы што...

Чалавек сцёбае яго нечым балючым між вухэй, па вачах. То страшэнна лаецца і пагражае забіць на месцы, то лас-

кавымі словамі ўпрашвае, час ад часу коліць цвёрдымі і вострымі абцасамі па мяккіх баках. Жарабец верціцца ўюном на адным месцы. Не хоча падацца.

Ні Віхор, ні чалавек не заўважылі, што месяц, яркі і круглы, абліў хвойнік расплаўленым серабром. Наўскос усяго хвойніку расцілаюцца па ўтульным моху зялёныя абрусы. Непрытымным ад злосці стаў чалавек. Вочы яго сыпалі іскры. Ён заскрыгатаў зубамі, драпежна прыгнуўся тварам да шыі каня і моцнымі вострымі зубамі ўеўся ў гарачую мякаць каля грывы...

Віхор спалохаўся. Воўчыя клыкі чалавека збянтэжылі яго да таго, што ён зноў падаўся сіле жалезных цугляў. Чалавек у радасці перамогі пачаў выць і раўсці па-звярынаму.

А дзесяткі людскіх галасоў захлэствалі і чалавека і каня.

— Віхор! Віхо-о-ор!—зноў пачуў жарабец знаёмы голас старога Арцёма.

— Віхор!—разлягаліся водгаласкі ў месячным хвойніку.—Віхо-о-ор!

Даўно зніклі першыя два коннікі на пакрадзеных конях. Калгаснікі даганяюць Віхора.

Не па сабе стала зладзею. Спрабаваў саскочыць з Віхора, каб схвацца ў лесе, але пры гэтым бразнуўся ілбом аб хвою і назад адваліўся, урэпіўшыся пальцамі ў гарачую густую грыву Віхора.

Жарабец адчуў волю. Цяпер ужо не чалавек на яго спіне, а як-бы мяшок з сенам. Віхрам імчаўся Віхор на знаёмыя, родныя галасы... Яркі свеціць месяц. Побач з канём імчыцца па роснай зямлі яго цень, падобны да вярблюда.

Спыніўся Віхор ля варот новай, асветленай электрычнымі лямпачкамі, канюшні. З яго спіны знялі аглушанага чалавека, аблілі вадой. Чалавек расплюшчыў вочы: стары знаёмы. За падпал калгаснай пуні ён год таму назад сядзеў у турме. Уцёк адтуль і хаваўся па тутэйшых лясах.

Віхор стрыг вушамі, і яго фіялкавыя вочы сыпалі маланкі ад злосці. Ён не падпускаў да сябе нават дзёда Арцёма...

Аднавокі дзед збянтэжыўся, як вандроўца Гулівер пры сустрэчы з гаспадаром казачнай зямлі, дзе гаспадарылі коні, а людзі іх вазілі.

КРЭУНЫЯ

З Ніканорам мы не бачыліся дваццаць год. У гэтай мясціне я пражыў тады каля трох месяцаў. За такі нядоўгі час я набыў немалую славу,—бадай, адзіны пісьменны чалавек па ўсёй воласці. Да мяне прыходзілі гаротныя салдаткі з вакольных вёсак. Пад спеўную жаночую дыктоўку я пісаў лісты мужам у акопы імперыялістычнай вайны. Голас распачы і гора асірацелых бядняцкіх палосак плыў на фронт у дзесятках просценькіх канвертаў пад грывоты снарадаў і свісты куль. Інтымная лірыка хатняга жыцця-быцця, нібы голас пастырскай жалейкі, даносілася да сваіх пад строкат кулямётаў.

У той час мы і пазнаёміліся з Ніканорам.

Пасля паранення ён прыехаў дамоў на некалькі дзён на пабыўку. Мне якраз давялося бачыць і радасць сустрэчы яго з роднай сям'ёю, і горачныя слёзы развітання.

Я пісаў ад імя яго жонкі Ніканору лісты і чытаў яго лісты да жонкі з подпісам: «за неграмотнаго Никанора Вайды расписался младший унтер Седых».

Мясцовасці цяпер не пазнаць: замест былой доўгай балоцістай ручаіны, гладкае, нібы ток, шасе. Замест вузенькіх паяскоў зямлі—неабдымнае калгаснае поле. Калгас—адзін з лепшых у раёне. Электрычнасць асвятляе не толькі будынкі, але і доўгую вуліцу.

Урэзалася ў маю памяць малюсенькая, нібы труна, хацінка Ніканорыхі, з вялізным круглым каменем ад жорнаў ля дзвярэй. Каля ганка новай хаты на дзве паловы астаўся гэты самы круглы камень.

Не буду апавядаць пра багаты абед, якім пачаставаў мяне ўзрадаваны Ніканор.

— Эх, лістапісец! Гэта табе не тое, што даўней!.. Таварыш Сталін ператварыў наша гора ў шчасце. Помніш? Ты мне пісаў кожны тыдзень: «бульба кончылася».

«Апошнюю курьцу на крупы прадалі». Бачыш,—што на стала! Ды ўсё, братку, сваё! Ага!

Ніканор—адзін з лепшых стаханаўцаў у калгасе. Ён—старэйшым конюхам. Коней любіць не менш, чым родных дзяцей. У канюшні такіх «дзетак» больш за сто. Ёсць маладыя ў сівых яблыках, з лебядзінымі шыямі, з агнявымі вачыма. Акурат як на малюнку! Гордасць Ніканора ды ўсяго калгаса.

Хваліцца Ніканор, і пры гэтым ззяе яго твар:

— Рыхтуем падарунак таварышу Будзённаму! Нічога сабе! Га?

Коні лашчацца да яго сапраўды, як дзеці. Ніканор пераходзіць на іншую гутарку.

— Цяпер, мой лістапісец, сам чытаю і пішу!

Ён гэта кажа такім тонам, нібы хоча адняць у мяне прафесію.

— Газеты чытаю, кнігі... А што ў Іспаніі? Можа свежыя навіны маеш? Га?

За тую пару гадзін, што мы з ім гутарым, ён ужо некалькі разоў успамінаў Іспанію. Разважае пра Іспанію, як чалавек, што добра разбіраецца ў вайсковых справах. Геаграфію Іспаніі напамінае ведае.

Сярод калгаснікаў дзесяткі і сотні тысяч такіх. Не здзівіла мяне і тое, што Ніканор даў сто рублёў у дапамогу жонкам і дзецям байцоў народнага фронту Іспаніі. Звычайная ў нас справа і тое, што ў яго хаце шмат кніг, і што чатырнаццацігадовая дачка яго ўжо ў сёмым класе, і што ўсё яго дзеці апрануты па-гарадскаму.

Мяне зацікавіла зусім іншае.

За такі доўгі працяг часу Ніканор да таго змяніўся, што я ледзь пазнаў яго: асунуўся, пастарэў, пасівелі вусы. Толькі вочы—маладыя і жвавыя (даўней былі сумныя і як-бы патухшыя). А жонка хоць-бы што! І голас такі самы тучны, і вочы бірузовыя, і твар малады. Зусім не пастарэла. Наадварот, расцвіла, пахарашэла. Ён усё «маці» яе называе, а выглядае нібы бацька яе...

Таксама дзеці. Паводле майго падліку, старэйшай павінна быць ужо пад дваццаць тры гады. Пэўна, ва універсітэце або замужам—думаю. І давай яшчэ раз паўзірацца ў жонку Ніканора. Хачу напамінаць ёй пра салдацкія лісты. Хачу напамінаць пра апошнюю курьцу і пра тое, якая яна сама, Ніканорыха, была тады худая, худая...

Не ведаю, што стрымлівае мяне ад такіх напамінаў.

Ля акна па вуліцы праходзіць тлустае калгаснае стада. Жаласліва мэкае рабая цялушка і тнецца кволай мордачкай

у матчына вымя. Пыліць ледзь прыкметны на вока дожджык.

Ніканор на хвілінку ўзяўся за «Правду».

Я запытаўся:

— Скажы мне, Ніканорка, дзе твая старэйшая дачушка? У горадзе вучыцца або замужам?

Ніканор узяў вочы ад газеты, і я заўважыў, як у яго ўздрыгнула левае брыво.

— Га? Зоська?

Раней ажыўлены, вясёлы Ніканор пахмурнеў. Яго голас знізіўся:

— Ды ты, братку, не ведаеш? Га?

— Не ведаю.

— Старая, братку, справа. Даўно травой зарасло і вадой запылыло.

Ніканор падышоў да шафы, дастаў адтуль кнігу «Як гартавалася сталь», разгарнуў і выняў з яе маленькую газетную выразку.

— На, чытай!

Я прачытаў нататку такога зместу: генерал Булак-Балаховіч паехаў у Іспанію ў дапамогу Франко.

Я паціснуў плячыма.

— Даўно чытаў.

Ніканор уздрыгануўся ад злосці і агіды:

— На свежую кроў у Іспанію паехаў драпежны груган. А помніш, як ён у нас арудаваў?

— Помню... Сотні жанок і дзяцей шаблямі пасек. Мясцічкі ды вёскі паліў, нішчыў.

— Та-а-ак...—раздумна і працягла сказаў Ніканор.— Я быў тады на калчакаўскім фронце. Балаховіч са сваёй бандай напаў і на нашу вёску. Кулакі данеслі яго галаварэзам на маю жонку: большэвічка, муж чырвонаармеец.

Голас Ніканора знізіўся, стаў надтрэснутым і хрыплым. Ніканор апавядаў мне, свайму старому лістапісцу, адну з сотняў жудасных гісторый аб крывяжэрных учынках банды Булак-Балаховіча на Беларусі: жонку і дзяцей Ніканора пасеклі на кавалкі...

У Ніканора новая сям'я. Яго цяперашняя жонка—малодшая сястра першай.

Я адварнуўся да акна. Тонкая восеньская імжа вісела ў паветры, нібы павуцінне. Ніканор змоўк. Маўчаў і я. Ніканорыха перабегла вуліцу да студні з бляшаным вядром у руках.

— Ніканор, ідзі ў канюшню!—сказала яна.

І голас у яе якраз, як у старэйшай сястры. Гэткім голасам дваццаць год таму назад тая дыктавала мне лісты:

«... і яшчэ кланяецца татку Зосенька... і яшчэ кланяецца
Макарка... і яшчэ...»

Сінія вочкі белагаловых дзетак Ніканора мільгалі перада
мною і таропіліся ў мае позіркі глыбока-глыбока.

Я ледзь глынуў гарачы камяк, што душыў мне горла.

Маўчанне перарваў Ніканор:

— Мы, бачыш, блізкія, крэўныя з рэвалюцыйнай
Іспаніяй. Адны і тыя самыя дзікія звяры пралівалі і пралі-
ваюць кроў працоўных на ўсім свеце. Здаецца, так Іспанія
далёка ад нас, а бачыш, як блізка...

Кожны раз, чытаючы ў газеце, як расстрэльваюць
жонак і дзяцей храбрых байцоў народнага фронту ў
Іспаніі, я ўспамінаю сваю ледзь загоеную рану... Пад іспан-
скімі імёнамі адчуваю сваю першую жонку Марылю
і дзяцей—Зоську, Макарку і Лёначку—той самы боль...

Мы пайшлі з Ніканорам у канюшню. Па дарозе ён
дадаў:

— Нічога, братку! Не прападзе народ, які так храбра
адстойвае сваё чалавечае права.

Мінск, 1936 г.

НОВАГОДНЯЯ ЁЛКА

Лес быў пасярэбраны сівізной марозу, зямля была цвёрдая і гучная. У лагчынах блішчэлі ахопленыя ледзяной карою лужыны і лапікі снегу.

Чорнавокая настаўніца Ганна Тарасаўна, жвавая жанчына трыццаці год, гуляла ў лесе з вясёлай грамадой школьнікаў. На фурманцы ехаў хлапчук Мішка. Ён быў на гэты раз вельмі горды—у яго за поясам тырчэла бліскучая невялікая сякерка. Лес быў за два кіламетры ад новага вялізнага будынка школы. Гоман дзяцей поўніў паветра. Яны выбіралі ялінку на новы год. Дзеці калгаснікаў, якія ўлетку, у вольныя часы, гулялі па навакольных палях і лясах, не так цікавіліся ёлкай, як тымі дзівоснымі садавінамі, што на ёй будуць расці ў школьным зале. Гэтых садавін-падарункаў Ганна Тарасаўна прывезла з Мінска вялікую скрыню.

Выбар ёлак быў багаты. Вочы дзяцей разбягаліся ва ўсе бакі. Нарэшце ім спадабалася адна стромкая, тоненькая ялінка, што стаяла на паляне, недалёка ад дарогі, каля высокай тоўстай ёлкі, нібы дзіця каля роднай маці.

— Гэту яліначку і возьмем!—крыкнуў Мішка, падскочыў да яе і дастаў з-за пояса сякерку.

— Гэту! Гэту!—узрадаваліся дзеці.

— Сячы!—загадала Ганна Тарасаўна і махнула рукой, нібы дала каманду.

Мішка ўзмахнуў сякерай, крыкнуў «гэ-э-э!», але настаўніца раптам затрымала яго руку:

— Не чапай, Міша!

Смутак і радасць чаргаваліся ў вачах настаўніцы. Яе гладкі лоб на адну кароткую хвіліну спахмурнеў. Яна зірнула з хваляваннем на высачэзную ёлку і на яе «дзіцё».

Вучні здзівіліся:

— Такой харошай ялінцы месца толькі ў школе.

— Чаму не чапаць?

— У чым справа?

— А я вам раскажу.

— Раскажыце, Ганна Тарасаўна.

Дзеці ўзрадаваліся.

— Раскажыце! Раскажыце!

Ганна Тарасаўна на хвіліну задумалася, нібы нешта ўспамінала. Дзеці абступілі яе цясней. Яна пачала ціхім голасам, нібы саромілася. З кожным словам яе голас мацнеў.

— Гадавалася я круглай сіратой—ні бацькоў, ні братоў, ні сяцёр і ніякіх родных. Як я сябе памятаю, жыла па чужых людзях. У сем год я ўжо свіней пасвіла ў аднаго тутэйшага кулака. Білі мяне больш, чым кармілі. Не было каму паскардзіцца. Калі сыноч гаспадароў маіх год у чым-небудзь правініцца—каралі мяне. «Яму на страх»—гаварыла гаспадыня. З майго твара ніколі не зыходзілі сінякі. Я так звыклася, што нават не асабліва пакутвала ад біцця. Горш было з маёй вечнай галадухай. А яшчэ горш—адзіноцтва. Хацелася ад каго-небудзь пачуць добрае, спагадлівае слова, да каго-небудзь прытуліцца, каб хто мяне пашкадаваў, каб хто пабедаваў над маёй сірочай доляй. Апрача дрэў у лесе, нікога ў мяне не было. Гэтая тоўстая ёлка тады была тоненькая і такая адзінокая на паляне, як я сярод людзей.

Аднаго разу, калі гаспадар адсцёбаў мяне пугай, я, акрываўленая, уцякла ад яго, куды вочы глядзяць. Прыбегла сюды, на паляну, да адзінокай ёлкі, абняла яе і, плачучы, апавядала сваю крыўду. Было гэта пасля дажджу. З лапак капалі на мяне кроплі, і мне здавалася, што дрэўца плача ад жалю да мяне.

У часы белапольскай акупацыі мне было чатырнаццаць год. Я служыла ў фальварку аднаго панка, дзе цяпер стаіць наша новая школа. Тры гады таму назад разбурылі стары панскі будынак з пакоямі і пакойчыкамі.

— Памятаем! Памятаем!—сказалі дзеці.

— Дык вось я там працавала на кухні. Я не раз апавядала вам, дзеці, як белапалыкі ў нас тады гаспадарылі і як нашы слаўныя партызаны змагаліся за савецкую ўладу.

Я тады была ўжо не зусім адзінокая—служыў у пана пастушком дзесяцігадовы хлапчук. Я кожны дзень што-небудзь крала для яго з панскай кухні і совала яму ў торбачку, і гэта мяне вельмі радавала. Дзіўны быў хлапчук, сінявокі, паслухмяны, маўклівы. Вечна іграў на жалейцы: на полі, на дварэ, у парабкоўскай хаце. Ён так жаласліва і хораша іграў, што я наслухацца не магла.

Аднаго разу, у веснавую ноч, нашы партызаны спалілі мост на рацэ Пціч, дзе праходзіць палатно чыгункі, зрабілі напад на станцыю, дзе знаходзіўся жандармскі аддзел, перастралялі жандармаў, узялі над будынкам станцыі чырвоны сцяг і зніклі. У тую-ж ноч уцёк з фальварка і пастушок. Кулакі разнюхалі, дзе знаходзяцца партызаны. Падказалі. Праз некалькі дзён арыштавалі шэсць партызан. Атрад конных жандармаў прывёў іх, звязаных, у гэты самы фальварак, дзе я працавала наймічкай і дзе знаходзіўся другі жандармскі засценак. Пан загадаў мне прыслужваць жандармам. Пад панскім домам, як вы памятаеце, быў вялізны склеп. Туды і кінулі шэсць арыштаваных, збітых, акрываўленых людзей. Кожную ноч іх выводзілі наверх, на допыт да жандармаў.

Не буду вам апавядаць пра тых страшных здзекі, што жандармы ўчынялі над імі. Жандармы дапытваліся: «Хто вашы таварышы? Хто яшчэ прымаў удзел?» Я затыкала вушы, каб не чуць ляскату бізуноў і шомпалаў, стогнаў скатаваных і брыдкіх лаянак жандармаў. Партызаны былі знаёмыя мне, бацькі, браты і родныя нашых цяперашніх калгаснікаў. Найвялікшай для мяне пакутай было кожны раз пасля такіх допытаў мыць аблітую бядняцкай крывёю падлогу. У мяне дрыжэлі рукі, кружылася галава. Я плакала. Мне, дзяўчынцы, было так страшна... Я спаць не магла. Стогны з падвала рэзалі нажом мае грудзі. Нават калі было ціха—звінелі ў маіх вушах крыкі і плач.

Дзень-у-дзень выводвалі ў партызан адно і тое самае: «Хто прымаў удзел з вёскі Мязэрычы?»—гэта дзе наш калгас «Чырвоны сцяг» цяпер. Ніякія катаванні ім не дапамагалі. Партызаны маўчалі. Мне прыходзілася цягаць жандармам вёдры з вадою, каб прыводзіць у прытомнасць збітых людзей.

У тых дні я не магла есці ад страху, каб хаця хто з партызан не прагаварыўся. Хацела ўцячы, як той пастушок; але нешта стрымлівала мяне, прыкоўвала да жандармскіх пакояў. Я думала: а можа чым-небудзь дапамагу арыштаваным. Праз колькі дзён я крыху пасмялела і давай прыслухоўвацца праз тонкія сценкі да допытаў. Адзін з партызан звар'яцеў, калі... але не буду вам гаварыць аб тым, як яго мучылі. Ён выў немым голасам. Пачаў

трызніць і выгаварваць прозвішчы ды імёны сваіх таварышоў—нашых старэйшых калгаснікаў, вашых бацькоў, дзядзькоў і братоў...

Кожнае прозвішча лезла вострай іголкай у маё сэрца. Праз шчыліны дзвярэй я ўбачыла, як жандарм упісвае ў кніжку прозвішчы ды імёны знаёмых і блізкіх людзей. Я рвала на сабе валасы. Мне стала горача і холадна. Праз чорны ход кінулася на двор, растрапаная, без хусткі, босая. Хоць я была зусім адзінокая, але адчувала, што гэтыя людзі былі мне крэўныя ў горы і бядзе.

Была веснавая ноч. Я бегла ў Мязэрычы і ног пад сабою не чула. Нібы нехта на крыллях мяне нёс. Мне насустрач ляцелі хмызнякі, лес і далёкія аганькі чыгункі. Каб хаця паспець, а то ўся вёска загіне. Часта аглядалася назад. Дыханне стрымлівалася. Дабегла да першай хаты. Усё расказала. Паўцякалі ў лес не толькі партызаны, але шмат хто з дзядоў, жанок і дзяцей. Я парашыла бегчы назад у фальварак—можа чым-небудзь дапамагу скатаваным.

Зноў бягу праз лес, прыслухоўваюся. Чую тупат коней па лясной дарозе. Зусім блізка. (Вось там, дзе дарога паварочвае ўлева, на гэтай самай паляне.) Ці паспею схаватца?—думаю. А гэта самая ёлка як-бы чакае мяне. Я бягом да ёлкі і прырасла да яе. Нібы да матулі. Мабыць і ўдзень не ўгледзелі-б мяне з дарогі. Зусім блізка праехаў атрад жандармаў. Я чула, як мяне лаялі. Яны здагадваліся, што я пабегла ў вёску. Значыць, мне ў фальварку ўжо не месца.

Я мела тады першае вялікае шчасце ў сваім жыцці—выратавала некалькі дзсяткаў партызан. Калі праехаў жандармскі атрад, мне насустрач вышаў з лесу пастушок з фальварка. З радасці, што сустрэў мяне, ён ледзь не зайграў у сваю жалейку. Я абняла матулю-ёлку, што схавала мяне ад жандармаў. Пастушок павёў мяне да партызан. Я была разам з імі аж да прыходу сюды Чырвонай Арміі. Што было далей, дзеці, я вам не раз апавядала пры нашых гутарках пра грамадзянскую вайну.

Дык вось, каля маёй замілаванай ёлкі вырасла яліначка. Яна не памятае тых часоў, як і вы. Няхай сабе расце. Не будзем яе чапаць.

Смутак і радасць чаргаваліся ў вачах настаўніцы. Такі самы выраз вачэй быў і ў школьнікаў. З ранейшых апавяданняў Ганны Тарасаўны яны ведаюць, што многія з партызан былі расстрэлены, што белапалякі спалілі вёску, катавалі старых і малых, а з прыходам Чырвонай Арміі пачалося новае жыццё.

На пятнаццатую гадавіну вызвалення Беларусі ад белапалякаў сюды, у калгас, прыехала на свята шмат дарагіх

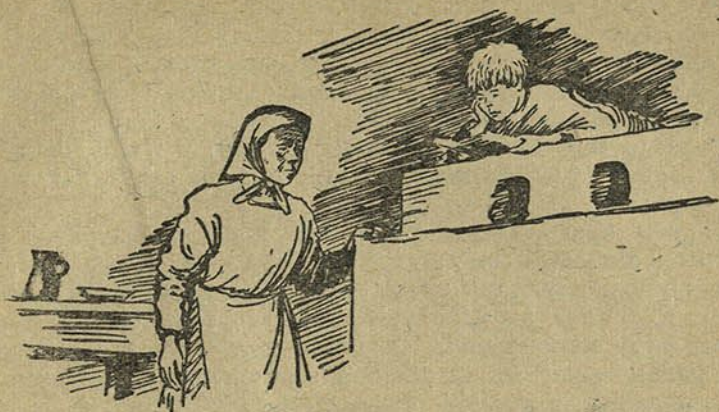
гасцей з розных гарадоў Вялікага Саюза—настаўнікі, прафесары, рабочыя, лётчыкі, інжынеры, ваенныя камандзіры. Усе яны—былыя тутэйшыя батракі і беднякі—партызаны і дзеці партызан.

Адзін з гасцей хораша іграў на скрыпцы. Гэта быў той самы, які калісьці пастушком іграў на жалейцы і павёў Ганну Тарасаўну да партызан у лес.

* * *

Школьнікі знайшлі ёлку ў другім месцы. У вялікім школьным зале на ёй, нібы дзівосныя садавіны, віселі розныя падарункі для дзяцей.

Мінск, 1937 г.

А Н Ч А Р

Апавяданне настаўніка

Мне было тады дзесяць год. За дзве зімы вучобы ў нашай царкоўна-прыходскай школе я налаўчыўся чытаць. Я гэтаму вельмі радаваўся. Толькі разам з радасцю з'явілася бяда. Не меў чаго чытаць, не было кніг. Колькі ні прасіў у бацькі—ён усё аднекваўся:

— Няма грошай, сынку! Дай бог, каб хоць хлеб быў, а то яшчэ кнігі...

І, сапраўды, хлеба мы заўсёды мелі ўволю толькі да новага года. Пасля мы налягалі на бульбу і зацірку, а вясной—на шчаўе...

Але я да таго адчуваў голад на друкаванае слова, што краў у бацькі нават газеціну, якую ён хаваў на закруткі цыгарак разам з тытуном. Я сотні разоў чытаў этыкеткі на разбітых шкаліках ля ганку манаполькі: «Казенная винная лавка». На пачках тытуну перачытваў: «Бакун. Табачная фабрика. Харліп. Город Минск». Іншай літаратуры не было.

Аднаго разу я меў першае вялікае шчасце ў маім гаротным жыцці. За тое, што я дапамог выносіць з манаполькі на воз пустыя бутэлькі, манапольшчык падарыў мне кніжку Пушкіна. Яна была вельмі патрапаная, без першых і апошніх лісткоў, але даволі тоўстая. З радасці я ног пад сабой не чуў—імчаўся дахаты нібы на крыллях. Я марыў аб тым, што прыду дадому, вазьму пук лучыны. Меншая сястрычка Ганка будзе мне свяціць, а я—чытаць ды чытаць...

Быў зімовы адвячорак. Круціла мяцеліца. Ля платоў ляжалі вялізныя гурбы снегу. Я бег дахаты і па дарозе перагортваў кніжку—шукаў малюнкаў, «чалавечкаў», «птушчак», да чаго быў вялікі ахвотнік. Знайшоў на адной са старонак кучаравую галаву юнака, якая ўрэзалася ў маёй памяці на ўсё жыццё.

Радасць мая расла з кожным крокам. Я ўжо блізка ля хаты. Зараз буду чытаць... Спыніўся каля самых дзвярэй. Што гэта?

З хаты чую галашэнне маці, тоненькі жаласлівы плач сястры і людскую гамонку. Спалохана адчыніў дзверы. На мяне ніхто не звярнуў увагі. Маёй ранейшай радасці як не было. Я застыў ад страху. Мяне сустрэла першае вялікае няшчасце ў маім жыцці. На лаве пад абразамі ляжыць мой бацька—жоўты, як воск, з заплюшчанымі вачыма. Да мяне падышла з плачам васьмігадовая сястрычка:

— Лявонка... Татку дрэва ў лесе забіла...

Худы, востры падбародак яе дрыжэў. Тоненькімі пальчыкамі яна ўрэпілася ў валасы, як мая маці, і пачала за ёю паўтараць нараспеў жаласлівыя словы галашэння.

Колькі дзён таму назад мой бацька і дзядзька Язэп наняліся ў пана з суседняга маёнтка зваліць у гаі пару дзесяткаў дубоў і парэзаць на кароткія калодкі для клёпак. У маёнтку быў бровар, патрэбна было шмат бочак.

Ужо пры мне дзядзька Язэп у дзесяты раз апавядаў, як здарылася няшчасце, як стагодні дуб паддаўся пад пілою, як пачаў з крэктам хіліцца ўбок і як ён, дзядзька Язэп, крыкнуў майму бацьку: «уцякай! уцякай!»—і як дрэва ўдарыла бацьку па спіне, і ён нават ні разу не крыкнуў...

Маці ў дзесяты раз гаварыла, галасіла і плакала ўсё аб адным: яна дакарала нябожчыка, што пакінуў без пары яе, бедную ўдаву, і дзетак-сіротак, якім прыдзецца цяпер сшыць торбы ды пайсці пад чужыя вокны хлеба прасіць.

Я стаяў, нібы аглушаны доўбняй, пакуль разышліся гутарлівыя і спачуваючыя суседзі і суседкі. Мы асталіся адны. Я не мог усё-ж такі ўстрымацца, каб не памацаць за пазухай кніжку Пушкіна. Суседка прынесла доўгую тонкую васковую свечку. Маці запаліла свечку і паставіла ля бацькі. Пры маёй памяці наша хатка ўпершыню асвятлілася не лучынай... Гэта было для мяне даволі цікавым з'явішчам.

— Схадзі, сірацінка, пакліч Сымона-кантычніка. Няхай над нябожчыкам святыя словы чытае.

Так загадала мне маці, плачучы. Новая годнасць,—сіраціна, нададзеная маткай,—сціснула мне горла. З маіх вачэй ліліся ручаі слёз. Але справа не ў маіх слязах—патрэбен Сымон-кантычнік.

Ён быў адзіным пісьменным чалавекам у ваколіцы, які чытаў псалтыр пры нябожчыках. Я добра ведаў яго акуляр, якія ён насоўваў на тоўсты сіняваты нос, акуляр з ніткамі замест аглабелец. Схіліўшы крыху набок галаву, Сымон-кантычнік правым—зрачым—вокам утыкаўся ў тоўсты замызганы псалтыр і гугнявіў нараспеў незразумелыя царкоўна-славянскія словы.

Я пазваў Сымона-кантычніка.

Ён чытаў усю ноч псалтыр. Назаўтра пахавалі бацьку. На хаўтуры аддалі апошнія рублі: трэба было заплаціць папу, трэба было пачаставаць суседзяў гарэлкай і закускай, каб бацьку ўспаміналі добрым словам. У хаце апрача некалькіх асмін бульбы нічога не асталося.

— Што-ж нам цяпер рабіць?—бедавала нешчаслівая маці.—Як жыць будзем?

Суседзі нараілі: мяне аддаць у пастухі, а Ганку—за няньку. Маці возьме нашыя заробкі ў хату, будзе хадзіць на падзённую работу—і жыццё пойдзе, як па масле... Ужо знайшліся ахвотнікі, што хацелі забраць нас зараз-жа з роднай хаткі... Маці адпрасілася:

— Няхай пабудуць у мяне да вясны... Яны-ж такія дробненькія... Няхай з роднай маткай пажывуць мае маленькія сірацінкі...

І вось дзень-у-дзень маці аплаквала бацьку, сябе—удава горкую і нас—маленькіх наймітаў...

Матчын несупынны лямант так выбіў мяне з каляі, што я спачатку зусім забыўся пра кніжку Пушкіна. Была тады вельмі халодная зіма. На дварэ стагнала і плакала мяцеліца. Дробныя акенцы былі залеплены звонку сіняватым снегам. У коміне пераліваліся на розныя лады працяглыя тонкія посвісты. Мне здавалася, што сама зіма плача аб нашай гаротнай долі. Я—будучы пастух—адразу нібы пастарэў на некалькі год, не гуляў са сваімі равеснікамі, а ўсё сядзеў у хаце і думаў, думаў... І стала мне да таго нудна і цяжка, аж я не ведаў, што з сабою рабіць.

Аднаго разу ўвечары я ўспомніў пра Пушкіна. Я запаліў лучыну, дастаў кніжку, прысеў і разгарнуў яе.

Якраз трапіўся мне верш «Зимний вечер». Я пачаў чытаць няўпэўнена, па складах:

Бу-ря мгло-о-ю не-бо кро-о-ет,
Ви-их-ри снеж-ны-е кру-тя:
То, как зверь, о-на за-во-ет,
То за-пла-чет, как ди-тя.

Маці і Ганка сталі побач і пільна прыслухоўваліся. Іх заваражыла рытміка, рыфмы. Маці ціха ўсхліпвала, а ў Ганкі зусім высахлі слёзы. Верш гарманіраваў з пагодай, з настроем. З кожным новым радком маці ўсё больш уваж-

ліва слухала, усё спакойней знімала з лучыны нагар і выцірала з вачэй слёзы, якія ўсё набягалі, нібы з вечнай крыніцы.

З кожным новым радком я чытаў усё больш лёгка і плаўна.

Пушкінскія словы навязвалі на маці лагодны смутак. Нячутнымі крокамі да яе сэрца падкрадвалася прымірэнне з «доляй». Маці пазірала на мяне—на старэйшага ў сям'і, на будучага гаспадара—з ціхай гордасцю: гэта-ж не жарты, сын ужо чытае. Я зірнуў на яе і зразумеў яе думкі: «Можа, не прыдзеца яму з сякерай у лесе зарабляць на хлеб. Ён вырасце разумнейшым за бацьку... Бач, як чытае...»

Я крыху спыніўся і давай перагортваць лісткі, каб для сваёй уласнай цікавасці загалоўкі чытаць шэптам.

— Чытай яшчэ,—папрасіла маці такім ласкавым і літасцівым голасам, ад якога рукі ў мяне дрыгнулі.

Я натрапіў позіркам на слова «Анчар». Я прачытаў яго ўслых, і маці паўтарыла за мною шэптам гэтае незразумелае слова—«ан-чар».

Звыкшыся крыху са шрыфтам, я чытаў новы верш лепш, чым першы. Маці пачала таксама пільней прыслухоўвацца. Калі я прачытаў: «Лишь вихорь черный на древо смерти набезит», у маці затрапяталіся расніцы. За мной яна шаптала ўвесь верш і бадай у поўны голас гаварыла разам са мною вось гэту страфу:

Принес и ослабел и лег
Под сводом шалаша на лыки,
И умер бедный раб у ног
Непобедимого владыки.

Праз сваё вялікае гора маці адчула сэрцам змест гэтага верша, у якім смерць бацькі была так выразна растлумачана. На худым твары маці заззялі новай сядомасцю яе бліскучыя сінія вочы. Яна растлумачыла мне верш Пушкіна вельмі арыгінальна: анчар—дуб, з якога робяць бочкі для гарэлкі, яд—гарэлка, князь—наш пан, а раб—забіты бацька...

Заспакоены пры першым вершы позірк маці загарэўся гневаам. Вочы сталі сухія. Яна ў вялікім абурэнні пачала праклінаць нашага пана ды іншых паноў. Усё ліха, казала яна, ад іх ідзе.

Гэта было ў 1904 годзе.

Праз паўтара года парабкі пана падпалілі маёнтак. Палалі будынкi на гумне, агонь пераскочыў на бровар. Са страшнымі выбухамі агнёвае мора з бровара захлынула панскія пакоі. Бондарную майстэрню, з гатовымі бочкамі ды кучамі клёпак і абручоў, падпаліў я сам, у адплату за

смерць бацькі. Пры гэтым я спяваў (сам мелодыю прыдумаў) песню «Анчар».

Сякерай у лесе, аднак, і мне приходзілася пасля зарабляць на хлеб. Мая грамадзянства да Кастрычніка мне хлеба не давала.

Не глядзячы на цяжкае жыццё, я з Пушкіным не разлучаўся ніколі. Я купіў пасля ўсе яго творы. І не было выпадку ў маім жыцці або ў жыцці маіх суседзяў, якога-б я не ілюстраваў радкамі Пушкіна. Ён навучыў мяне любіць прыроду, працу, волю, незалежнасць ад багатых і разумець узаемаадносіны між людзьмі. Дзякуючы Пушкіну я пачаў займацца самаадукацыяй. З пятнаццаці год я ўжо быў у хаце поўным гаспадаром, часам урываў адну-другую грыўню на кнігу. А пасля грамадзянскай вайны, калі я вярнуўся дадому з партызаншчыны, я скончыў тэхнікум і зрабіўся настаўнікам.

Мая маці жыве пры мне. Сам грамаце яе навучыў. Паволі чытае і перачытвае яна вершы Пушкіна. І кожны раз, калі чытае «Анчар», успамінае смерць бацькі. І злосьць, і сум у яе вачах на ранейшае жыццё засланыюцца радасцю нашых шчаслівых дзён пад Сталінскім сонцам.

Мінск, 1937 г.

ЖАЛЕЙКА

Гэта было пасля новага года. Малады кампазітар Сяргей Міронавіч Румейка запрасіў мяне паслухаць сваю новую сімфонію.

— «Жалейкай» завецца,—казаў ён.

Мяне зацікавіла назва. Добра ведаю старадаўнюю драўляную свісцёлку на шэсць-сем галасоў. Калі я ў маленстве слухаў ігру пастушка на жалейцы, мне здавалася, што гэта спяваюць жаўранкі, або журчыць ручаёк.

Сяргей Міронавіч перагортвае ноты. Яны дзе-ні-дзе пярэсцяць ад паправак каляровым алоўкам. У маладога кампазітара энергічны твар, высокі белы лоб і натхнёныя сінія вочы. Ён прабуе інструмент моцнымі і чулымі пальцамі. Адным вухам нібы прыслухоўваецца да гукаў. Пры першым акордзе вочы яго становяцца цёмнымі і мройнымі. Па яго губах расплываецца дзіцячая ўсмішка.

Электрычная лямпачка асвятляе толькі раяль. У прасторным пакоі поўзмрок. Зімовы вечар налівае шыбы акон сінім чарнілам. І мне здаецца, што мелодыя даносіцца сюды з двара, з-за вокнаў. Яна плыве з-пад пальцаў музыканта тонкімі струменямі, пакрысе набліжаецца, нарастае. Кволя і баязлівыя тоны мацнеюць, напаўняюцца бадзёрасцю. Мелодыя акрыляецца, мяняе тэмп, паўтараецца на розныя лады. Надзіва спрытныя пальцы ткуць тонкія ўзоры гукаў. Тканіна мелодыі разгортваецца, хвалюе, выклікае гнеў, жаласлівасць.

У моры гукаў улаўліваю шэпт лесу. Пералівы ветру пераходзяць у буру, у гнеўныя галасы, у ляманты. Роспач ператвараецца ў пагрозу. Дзіцячы плач і галашэнне маткі заліваюцца грывотным рокатам.

У маім зрокавым уяўленні паўстаюць жывапісныя ілюстрацыі да мелодыі. Фантастычны лес, нібы тэатральная дэкарацыя да казкі. Мірны лірычны пейзаж: лужок, старыя

дубы, бярозы, рачулка. І зноў нешта страхотнае: шугае полымя па саламяных стрэхах, губы людзей разяўленыя ад крыку. Спалоханыя, выдуленыя вочы. Карціны мяняюцца, нібы ў сне.

Кволя гукі жалейкі ператвараюцца ў пераможны кліч бадзёрага гімна. Я ўзняты нібы на хвалях. Блізкі подых бітвы. Знік пакой. Няма Сяргея Міронавіча з яго чарадзейнымі пальцамі. Мяне кудысьці імчыць, як лісцінку. У жыццё? У нябыт? Мне ў гэту хвіліну ўсёроўна. І раптам—вялікая радасць агортвае мяне. Радасць перамогі.

Прыпеў ранейшай жалейкі. Яе гукі лунаюць над вялізным полем жыта, азалочанага сонцам. Апошні акорд як-бы рассыпаецца ў аддаленні ледзь чутнымі кроплямі.

У поўзмрочным пакоі цішыня. Праз шыбы акон плыве сіль зімовай ночы. Сяргей Міронавіч моўчкі выцірае ўспачелы лоб.

Я пытаюся:

— Эпізод з часоў грамадзянскай вайны?

— Так.

Сяргей Міронавіч задаволена ўсміхаецца.

— Гэта толькі клавір, а як мая сімфонія будзе выконвацца аркестрам, тады і дзіцё зразумее.

— Жалейка пранізвае вашу сімфонію лірычнымі праменнямі. Ёсць хвіліны ў вашай сімфоніі, калі і памерці не страшна за народ.

Сяргей Міронавіч задумваецца. Дзве глыбокія зморшчыны перасякаюць яго высокі лоб.

— Жалейка,—кажа ён,—адзін з самых яркіх успамінаў маіх дзіцячых год. Праз жалейку я заўсёды выказваў свае пакуты і радасці. Памятаю сябе заўсёды з жалейкай. Першую жалейку змайстраваў мне мой родны дзед, калі мне было чатыры гады. У сем год я іграў так віртуозна, што людзі заслухваліся. Я сам выдумляў мелодыі. Родам я з Гродненскай губерні. Бацькоўскую хату і бацькоў памятаю нібы праз сон. Добра памятаю восеньскую размытую дарогу з Гродненшчыны на Мінск. Мае бацькі ўцякалі разам з тысячамі бежанцаў з лініі фронта імперыялістычнай вайны. Я сядзеў на возе ды ўсё іграў на жалейцы. Спачатку па дарозе памёр бацька. Хутка памерла і маці. Ніколі не забуду яе вачэй. Яна так і памерла, таропячы ў мяне вочы і шэпчучы: «сірацінка... сірацінка... сіра...»

Бацькоў пахавалі на мяжы ля дарогі ў гліністай мокрай зямлі, ледзь не ў гразі, якая прыкра чвакала пад лапатай. Ад жудасці я акамянеў, нават не плакаў.

Хутка паў і конь, апошняя спадчына ад маіх бацькоў. Адна сердабольная жанчына з бежанцаў падняла мяне на рукі, прыціснула да грудзей і загаласіла спеўным голасам:

— А хто цябе даглядаць будзе? А хто цябе прычэсваць будзе? А хто цябе карміць будзе? А дзе ты галоўку прытуліш? І птушка мае гняздо. І рыбка мае куток. І мурашка мае сваю норачку-ямінку... Чаму маўчыш? Паплач над сірочай доляй сваёй... Паплач, ягадка, і табе лягчэй стане... Сэрца адпусціца...

Я маўчаў. Жанчына з дакорам ківала галавой. Яна змяніла тон. Запыталася ў мяне будзённым голасам:

— Бачыш, вунь коміны?

— Бачу...—шапнуў я.

Асцярожна, нібы я быў са шкла, яна паставіла мяне на зямлю і сказала строгім голасам:

— Ідзі туды, вунь той сцяжынкай. Зайдзі ў першую новую хату. Такого малога не прагоняць.

Яна перахрысціла мяне.

Я пайшоў незнаёмай сцежкай адзін-адным з жалейкай у руках. Мяне, пяцігадовага хлапчука, прыняў тады ў сваю новую хату багаты рыжабароды мужык з вёскі Ларчукі. Ад першага дня я зарабляў у яго свой хлеб: нянькай быў зімой, гусей пасвіў улетку. Касавокая тоўстая гаспадыня давала мне есці на кухні ў адзін час з сабакамі. І ніводнай ласкі я не меў ад людзей у гэтай хаце. Заўсёды былі мною незадаволены. Вечна калолі мяне, як цвікамі, злоснымі вачыма.

Памятаю сцюдзёныя восеньскія ночы на начлезе.

Над цёмнай сцяною бору вісіць маладзік. Ён выглядае сярпом колеру крыві. На паплавах пасуцца коні. Вакол патухшага вогнішча спяць начлежнікі. Не спіцца толькі мне. Хацеў-бы іграць на жалейцы, але-ж трэба даць спаць запрацаваным людзям. Я хутаюся ў старую світку гаспадары і ніяк сагрэцца не магу. Не маю дзе падзець босых ног. Яны дробныя, патрэсканыя да крыві і праяблыя. Ёх пранізвае вялікі холад. Я скурчваюся ў камок. Дрыжу ад холаду. зуб аб зуб не пападае. Я ўсоўваю ногі ў цёплы прысак ад вогнішча, і мне здаецца, што нехта балюча ўкусіў мяне за пальцы. Гэта я трапіў у гарачае вуголле. Я ўскокваю, соваю нагу ў халодную расу. Баліць так—хоць ты гвалту крычы.

І вельмі страшна мне, малому, уначы... Гаспадар загадаў мне пільна сачыць за коньмі. Я сяджу. Азіраюся. Прыслухоўваюся. Боль апаленай нагі і страх ночы аднялі ў мяне жаданне спаць. Я сяджу. Коні ўводдалі выглядаюць, як цені. Чутна, як яны старанна скубуць травіцу. Чуцен бразг ланцужкоў—гэта «мае» коні ў жалезных путах. «Мае» коні самыя лепшыя... Няхай што з імі здарыцца, тады мой рыжабароды кат залупце мяне насмерць.

З воддалі даносіцца выцце ваўчанят. Я іх ведаю. Па выццю пазнаю. Відаць, старыя ваўкі вышлі на паляванне.

Я тароплю вочы ў высокія смуглыя стагі. І дзівіць мяне—нізка над самай зямлёй мільгаюць зоркі. Яны мітусяцца і парамі рухаюцца туды і сюды. Коні храпуць. Узнімаюць галовы ад травы, збіваюцца ў гурт ды ўсё таропяцца на гэтыя дзівосныя зоркі. Я здагадваюся, у чым справа, і буджу начлежнікаў:

— Ваўкі! Ваўкі!

Мне страшней, чым тады, калі хавалі маіх бацькоў у гразнай зямлі.

— Ваўкі! Ваўкі!—крычу я непрытомным голасам.

Калі вяртаўся з начлега «дамоў», мне так хацелася спаць, што, здаецца, аддаў-бы жыццё, каб толькі заснуць на некалькі хвілін, хаця-б у сабачай будцы разам з Мурзай... Прытуліўся-б да яго калматай шэрсці. А спаць няма калі: трэба гушкаць калыску. Я-ж і нянька. А дзіцё, як наўмысна, дражніцца са мною—плача, румзае і нагадвае сваім голасам ваўчанё. А спечаная, як бульба, нага баліць, баліць...

Рыпіць зыбка драўляным крэткам, рыпіць ды стогне. Вочы мае заплываюць туманом. Галава такая цяжкая, нібы сто пудоў важыць. А я спяваю:

— А-а... а-а... а-а-а...

І песня не выратаўвае мяне ад сна: векі апускаюцца. Чорнай хваляй надыходзіць цяжкі, як-гара, сон. Я апускаюся ў сон, як у глыбокі вір. І забыта цёмная начлежная ноч. І забыта балючая нага. І забыты ўвесь свет... Але, надзіва, зусім не сплю...

Я вандрую па восеньскай, вільготнай, непрытульнай зямлі. Я іду дарогай да магілы маці. Нехта так хораша грае там на жалейцы... А жалейка залатая—блішчыць, зіхаціцца... Гэта грае мая маці... Яна стаіць на магіле ў месячным адзенні з расчосанымі валасамі—маладая, прыгожая, ды грае, грае... Жаласліва... жаласліва... Аж слёзы цякуць з маіх вачэй... А жалейка чалавечым голасам гаворыць:

— Сірацінка мая... Сірацінка... Сірацінка...

І раптам мяне акружаюць ваўкі. Маці знікае. Ваўкі выюць і скаголяць. Вочы ў іх блішчаць аганькамі... А я не баюся. Толькі-б тут, на матчынай магіле, спаць... спаць... Няхай сабе выюць ваўкі.

Я прачынаюся. Гэта плача дзіцё ў калысцы.

Я прывязваю вярочку адным канцом да зыбкі, а другім канцом да сваёй нагі, кладуся пад калыскай на падлозе і зноў спяваю:

— А-а... а-а... а-а-а...

Гукі «а-а-а» я апранаю ў разнастайныя мелодыі, прыдуманыя мною.

І зноў сніцца мне сон. Я сплю ў густым крапіўніку пры магіле бацькі ля самай дарогі. Так добра мне. Толькі раптам апёк босую нагу аб крапіву. Баліць нага—ледзь вытрымаць. І вось нападае на мяне воўк—страшны, страшны... Я прасынаюся, крычу:

— Ратуйце! Воўк!

Гэта касавокая гаспадыня штурхала мяне нагой у бок ды прыгаварвала:

— Уставай! А каб цябе... Дрыхае вечна, такі ды сякі... Абібок... Гультай... Дармаед... Я табе дам спаць пад калыскай! Уставай, а то аплюхаю халоднай вадой! Трэба бульбу выбіраць. Наспішся яшчэ...

У часы белапольскай акупацыі мне было дзесяць год. Я ўжо працаваў на полі ледзь не нараўне з дарослымі. Мой гаспадар жыў крыху ў воддалі ад вёскі. Легіянеры часта рабілі налёты на сялянскія хаты, дзе займаліся рабаўніцтвам і катаваннем старых і малых. Адтуль часта даляталі да майго слыху галошанні жанчын, крыкі і просьбы сялян, брыдкія лаянкі жаўнераў. Мне было страшна. Я затыкаў вушы. Гаспадар смяяўся:

— Не бойся,—гаварыў ён.—Ты мне ўсёроўна, што сын. Цябе ніхто не зачэпіць. Толькі не хадзі да вясковых. Яны табе не кумпанія.

Ён строга пагразіў пальцам.

Мне прыходзілася весці «кумпанію» толькі са сваёй жалейкай.

У той час многія з сялян пайшлі ў лясы, каб адтуль нападаць на паноў. І вось аднаго разу, калі я на полі пры каровах іграў на жалейцы, да мяне падышоў незнаёмы чалавек—нізкі, шырокаплечы і худы. Ён быў у шэрай світцы, аброс густой чорнай барадой. Вялікія сінія вочы лагодна, па-бацькоўску, усміхаліся.

— Лоўка іграеш!—пахваліў ён і пранізаў мяне вачыма.— А добрыя ў цябе бацькі?

Мне вельмі спадабаўся яго голас, цёплы такі, прыемны. Нібы ён не гаварыў, а спяваў.

— Я—сірата,—сказаў я.—А гаспадары мне і есці шкадуюць. Злыя яны, як ваўкі. Забаранілі нават з людзьмі гаварыць.

Я доўга расказваў незнаёмаму пра свае крыўды. Ён уважліва слухаў ды гладзіў мяне шырокай далонню па галаве. Каб не сароміўся, прытуліўся-б да яго і бацькам назваў-бы...

— А хочаш бедным людзям дапамагаць чым-небудзь?—запытаўся ён і глыбока зірнуў мне ў вочы.—Скажы, сыноч...

— Чым?—здзівіўся я.

— Хоць-бы сваёй жалейкай.

— Жалейкай?!

Ён пяшчотна паглядзіў мяне па шчацэ.

— Пабачыш дзе-небудзь у ваколіцы легіянераў, засві-
снеш у сваю свісцёлку. Я падыйду да трох дубоў, што
стаяць недалёка ад вёскі. Ты падгоніш туды сваіх кароў і
раскажаш мне колькі легіянераў, дзе яны і што яны ро-
бляць.

— Гэта-ж вельмі лёгка!—узрадаваўся я.

Барадаты чалавек зажмурыў вочы і засмяяўся грудным
прыемным голасам:

— Лёгка то лёгка, а трэба асцярожненька. А вось якую
песню ты будзеш тады граць на сваёй дудачцы! Песню пра
волю.

Незнаёмы задумаўся, нешта ўспамінаў. Вочы ў яго зра-
біліся мройнымі, ледзь вільготнымі, прыжмуранымі. Галаву
ён нахіліў набок, паглядзеў на мяне з добрай усмешкай і
ўпоўголоса заспяваў:

За гарой пагасла сонейка.
Воля, дзе ты ходзіш, дзе?
Воля ходзіць па сасонніку,
Бедным стрэльбы раздае.

Паны—злосныя разлучнікі—
Разлучылі вас са мной.
У кайданых ножкі, ручанькі,
А бізун над галавой.

Воля ў ясную зараначку
Пгашкай-салаўём п'яе.
На лясную на паляначку
Заняволеных заве.

Гэй, ка мне, усе пакутныя!
Хто жыць хоча—я заву.
Біце пана ў сэрца лютае!
Біце пана ў галаву!

Ён так хораша і так жаласліва спяваў, што я ледзь не
заплакаў. У яго быў дасканалы тэнар. Я адразу сыграў на
жалейцы мелодыю.

Незнаёмы тахлопаў мяне па спіне:

— Кемны ты хлапчук! Толькі нікому ні мур-мур.

— Нікому...

Незнаёмы паглядзеў на мяне цёплымі, бацькоўскімі ва-
чыма, прытуліў да грудзей і шэптам сказаў:

— Усе мы цяпер такія сіроты, як ты, сыноч. Нам трэба
бараніцца ад злых паноў і ад такіх гаспадароў, як твой.

Праз слёзы я пазіраў, як незнаёмы пайшоў у кусты і
знік. Мне здавалася, што гэта мой бацька з магілы ўстаў.

Я думаў, што гэта сон. З таго разу я стараўся насвіць ля самай дарогі. Пільным вокам сачыў я за тым, што робіцца ў вёсцы і ваколіцы. І даволі часта мая жалейка іграла «Волю». Кожны раз пасля «Волі» я сустракаўся з незнаёмым каля трох дубоў, якія цяпер сталі мне сябрамі. Іхні шэпт здаваўся мне матчынымі словамі ласкі і пяшчоты.

Мая «Воля» чыніла цуды: партызаны палявалі на атрады легіянераў, нападлі на іх. Адбывалася страляніна. За некалькі тыдняў было перабіта нямала шляхты. Партызаны высаквалі раптоўна з густога жыта, што расло пры дарозе, з кустоў—адусюль. Сігналы для гэтага ім давала мая жалейка, на якой я па-майстэрску, з вялікім пачуццём, высьвітваў «Волю». Мая «Воля» нагнала на паноў вялікі страх. Некалькі дзён яны сюды не паказвалі і носа.

Я радаваўся, што мая доля звязалася з доляй усіх бедных і пакрыўджаных людзей. Яшчэ больш палюбіў я сваю ледзь не казачную жалейку, паводле загаду якой бітвы адбываюцца ў чыстым полі. Я гардзіўся сваёй жалейкай. Яна была мне тое самае, што стрэльба...

Была тады такая гарачыня, што на камень не ступіш босай нагой. Гаспадар быў у апошнія дні нечым устрывожан. Я выпадкова даведаўся прычыну яго трылогі. Ён сказаў раніцай жонцы, што палякі ўцякаюць. У поўдзень у вёску нахлынуў вялікі атрад пазнанцаў. Я толькі што прыгнаў кароў з поля. Я вельмі занепакоіўся. Што мне рабіць? Пайсці адгэтуль у поле без стада і зайграць «Волю?» Гаспадар круціцца каля мяне на падворку ды з вачэй не спускае. З нецярплівасці я прыціснуў да голых грудзей пад кашуляй сваю заміланую жалейку. Ледзь гаспадар адварнуўся, я пуснуў за вугал і ўлез у жыта.

— Сяргей, дзе ты? Сяр-ге-е-ей!—клікаў мяне гаспадар.

Але ў жыце я, дробны хлопчык, быў, як у густым лесе. Вылезшы з жыта ў другім канцы поля, пабег між кустоў з усіх сіл. Я зайграў на жалейцы «Волю» і накіраваўся да трох дубоў, адкуль вёскі не відаць было.

З'явіўся мой бацька. Так я называў незнаёмага. Я расказаў яму пра панскае войска.

— Хадзем са мною!—сказаў ён.—Чырвоная Армія гоніць адгэтуль пілсудчыкаў, як зайцоў.

Мы кінуліся бягом. З вёскі раптам пачуліся крыкі, лямант. Галошанне плыло па палях і рэзала сэрца, як нажом. Загрукаталі стрэлы. Паказаўся дым. З лесу беглі туды ўзброеныя партызаны, а з лагчыны, з супроцьлеглага боку вёскі, імчаўся атрад Чырвонай конніцы.

Над будынкамі клубіўся дым. Па саламяных стрэхах гуляў агонь. Пазнанцы ўцякалі хто куды, хаваліся ў кустах, у жыце. Па прасёлачных дарогах, па сцэжках валяліся іх

трупы. У вёсцы ўжо былі партызаны і Чырвоная конніца. Нямала забітых і раненых сялян валялася на вуліцы. Сярод іх былі і малыя дзеці. Раз'юшаныя «рыцары» пана Пілсудскага касілі іх з кулямёта. Каб не паспеў паратунак—ні аднаго жывога не асталося-б у вёсцы.

Сяргей Міронавіч спыніў сваё апавяданне.

— А што цяпер у гэтай вёсцы?—запытаўся я.

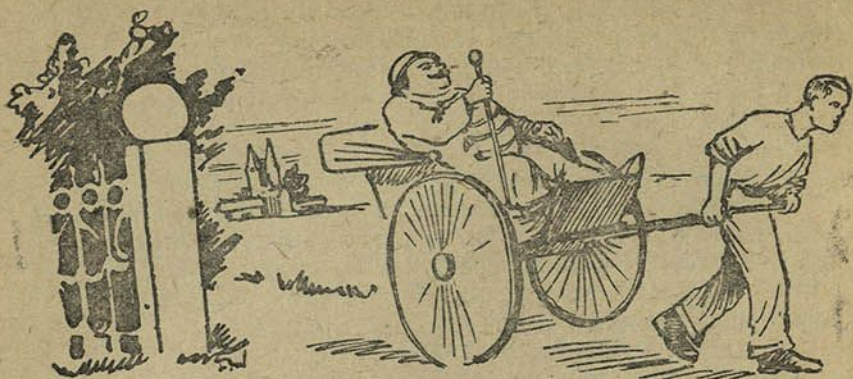
— Калгас «Чырвоная зорка». Там багатыя ўраджаі і на хлеб, і на людзей: адтуль вышла некалькі дзесяткаў настаўнікаў, дактароў, камбайнераў, камандзіраў Чырвонай Арміі і шмат іншых. Адна даярка з гэтага калгаса—дэпутат Вярхоўнага Савета БССР.

— І адзін кампазітар,—дадаю я.

Сяргей Міронавіч усміхнуўся.

— Хутка паеду туды. Хачу пазнаёміць старых прыяцеляў з маёй сімфоніяй, якую я назваў «Жалейкай».

Мінск, 1938 г.

НІКГЛЕВАЯ КАЛЯСАЧКА

Яго звалі Отто Мейль. Яго бацька, Карл Мейль, быў беспрацоўным шаўцом. Отто Мейль яшчэ ў маленстве любіў калясачкі. З драўлянай скрынкі ён сам змайстраваў аднаго разу калясачку і вазіў у ёй сваю двухгадовую сінявокую сястрычку Рыту. Яна смяялася ад шчасця. Яе тварык паружавеў. Отто вазіў яе, а яна ўсё прасіла:

— Яшчэ... Яшчэ...—І голас яе быў гучны, як срэбраны званок.

У той час Отто вельмі зайздросціў свайму равесніку з суседняй багатай фермы—Бертольду Ліндэ—сыну Гюнтэра Ліндэ. Той меў для катання такую прыгожую маляваную калясачку, такую зграбную і лёгенькую, што ў Отто вочы разбягаліся. Яму здавалася, што нічога прыгажэйшага і лепшага не можа быць на ўсім свеце. Отто выконваў усе просьбы і загады багатага равесніка Бертольда, аддана слухаўся яго, шчыра і старанна прыслугоўваў, каб той хоць дазволіў рукамі дакрануцца, памацаць і паглядзіць калясачку. Отто пры гэтым млеў ад асалоды, забываў голад, бацькоў, сінявокую сястрычку Рыту...

— Ох, якая слаўная калясачка... Якая цудоўная калясачка... Якая прыгожая калясачка...

У яго голасе было гэтулькі захаплення, пяшчоты і просьбы, што Бертольд расчуліўся, зрабіўся добрым і дазволіў Отто карыстацца калясачкай. Дабрата і чулівасць Бертольда была вось якая: ён дазволіў Отто вазіць сябе, Бертольда, па шасе. Аб тым, каб самому пакатацца, Отто не адважваўся і думаць. Ён і без гэтага меў вялікую ласку ад Бертольда, бо ва ўладара калясачкі быў яшчэ сапраўдны жывы маленькі рыжы конік, якога Бертольд запрагаў у свой маленькі фаэтончык.

Отто замяняў коніка і вазіў на калясцы Бертольда.

Гледзячы на гэта, бацька Бертольда, стары Гюнтэр, хваліў сына:

— Вось так, мой сын! Будзеш добрым гаспадаром! Ты ўжо запрагаеш людзей у сваю каляску...

Калі Отто было пятнаццаць год, ён зноў меў сутычку з калясачкай. Але між першай калясачкай і другой была вялікая розніца. У першы раз Отто прымацаваўся да калясачкі з шчырым бескарысным захапленнем і нават сам за гэта прыплачваў добраахвотнымі паслугамі. А ў другі раз гэта ўжо было цяжкім абавязкам, за які яму, Отто, плацілі. Яго, Отто, купілі, як жывую рухаючую сілу.

Справа была вось якая. У бацькі Бертольда, Гюнтэра Ліндэ, аднялася раптам левая частка цела. Ён, канечна, меў магчымасць ляжаць на пырыне і спакойна дажываць свой сыты век у багатым каменным доме. Але не такі чалавек быў Гюнтэр Ліндэ. Ён быў драпежны, як звер, і любіў гаспадарыць і камандаваць. Яго вечная прагнасць да гаспадарання была большая за яго ферму. Без гаспадарання ён не мог-бы жыць. Яму было-б куды цяжэй, чым без хлеба... Запрагаць аднаго са сваіх коней у звычайную каляску багаты фермер не хацеў. На гэта была важная прычына. Па-першае, гэта каштавала-б дорага, а ён быў вельмі скупы. Па-другое, ён сам не мог-бы ўправіцца з канём адной рукой. Ён-жа не мог нават з месца крануцца. Значыць, чалавек для паслуг яму ўсёроўна быў патрэбны. Па-трэцяе, па вузенькіх сцяжынках поля нельга-ж ездзіць на кані—сапсуеш пасевы, стопчаш гародніну, збожжа і кармавыя травы.

У той час беспрацоўныя бацькі Отто Мейля цярпелі голад. Бедны хлапец Отто быў горды. Не хацеў ён быць замест каня ў багача—ні за што не хацеў. Бацькі са слязамі на вачах яго ледзь угаварылі. Ды і то не ўгаварылі-б, але ён зірнуў на маленькую сінявокую і белавалосую сястрычку Рыту. Яго пранізала такая жаласлівасць да гэтай слабенькай дзяўчынкі, што дзеля яе гатоў быў пайсці і на больш цяжкую і на больш ганебную працу...

І Отто наняўся вазіць спараліжаванага Гюнтэра Ліндэ ў лёгкай зграбнай нікелевай калясцы, зробленай паводле спецыяльнага заказу старога фермера.

Спачатку здароваму і спрытнаму хлопцу такая праца здавалася забаўкай:

— Падумаеш—калясачку вазіць!

Так ён думаў у першыя спробныя хвіліны язды па гладкай роўнай дарожцы ў ценістым садзе. Але пану Гюнтэру Ліндэ трэба было аб'ездзіць усе трыццаць гектараў свайго ўладарства ўдоўж і поперак, трэба было перарысоўваць тонкімі веласіпеднымі калёсамі зграбнай каляскі ўсе клеткі

і шахматныя квадраты разнастайных пасеваў поля і гарода. Апрача таго, спараліжаванаму гаспадару хацелася кожны дзень паглядзець, як пасвіцца стада і пабываць у суседнім хвойніку.

Калі мець на ўвазе, што Отто вазіў гаспадара ад цямна да цямна, дык можна быць упэўненым за добраякаснасць і старанне гэтага двуногага каня. Як сапраўдны добры конь, ён рабіў дзень-у-дзень некалькі дзесяткаў кілометраў.

Каляска мела нікелевыя аглабелькі з папярочнікам, абверчаным гумай. Отто знаходзіўся між аглабелькамі, нібы конь, і трымаўся рукамі за папярочнік. А калі прыходзілася ўзбірацца на ўзгорак, ён упіраўся ў папярочнік грудзмі. У першыя дні, пакуль Отто яшчэ цалкам не ўваходзіў у ролю двуногага каня, ззаду падпіхваў каляску яго равеснік, сын гаспадара—Бертольд. Гэта рабілася яшчэ таму, каб даводзіць Отто, што гэтай конскай працай не ганьбуе і сын самога гаспадара.

Не глядзячы на дапамогу, Отто абліваўся потам. На далонях выступалі і часта лопаліся балючыя крывавыя валдыры. Нылі пальцы рук і ног, і ён адчуваў несупынную ламату ў каленях і паясніцы. Ніяк—зрадлівы сын фермера Бертольд фальшывіў, а не памагаў. Зусім магчыма, што Бертольд нават падвешваўся ззаду да каляскі, каб самому пакарыстацца маленькім жывым маторам—сілай найміта-падлетка. Бо, калі Отто перастаў карыстацца «дапамогай» Бертольда, вазіць зрабілася куды лягчэй.

Потым Отто заўважыў яшчэ адно цікавае з'явішча: як толькі сябар малых год Бертольд падыходзіў да яго, пані Ліндэ кожны раз адзывала яго ды нешта яму гаварыла. Аднаго разу ён нават выпадкова падслухаў:

— Сорам табе, сыноч, сябраваць са сваім наймітам.

Праз некалькі часу Бертольд так удаліўся ад яго, што пры сустрэчах адварачваўся ад Отто, як незнаёмы...

Отто быў гэтым вельмі пакрыўджаны.

Малюсенькая хатка-будачка бацькоў Отто стаяла побач з фермай сям'і Ліндэ. Калі Отто падвозіў часам Гюнтэра Ліндэ да самай мяжы фермы—да хаткі сям'і Мейль, ён ніколі не бачыў ні бацькоў сваіх, ні маленькай сінявокай сястрычкі Рыты. Затое, калі ён бываў на некалькі гоней ад роднай хаткі, бацькі стаялі на дварэ і здалёку за ім назіралі. Часта ён заўважаў вострым позіркам, як яго маці кончыкам хусткі выцірае вочы. Яму тады рабілася не па сабе, і ён злаваўся на матку.

Отто харчаваўся ў фермера, а начаваў дома. Ён выходзіў з дому пры ўсходзе сонца, а варочаўся дамоў пасля вячэры—позна ўвечары.

— Наш хлебадаўца прышоў,—прабаваў жартаваць бацька Карл Мейль, дымячы сваёй вечнай люлькай.

— Перастань жартаваць,—прасіла маці.

Отто ніколі не скардзіўся бацькам, што цяжка вазіць нікелевую каляску, што яму ўсё цела баліць. Ён нават рукі хаваў, каб бацькі не бачылі, якія яны ў яго пакалечаныя. Ён адразу клаўся спаць. Ён быў кожны раз змораны, хістаўся на нагах. А калі маці ў яго пыталася, чаму гэта ён так хістаецца, Отто адказваў, што пасля вячэры пані Ліндэ яго пачаставала моцным віном і ён ахмялеў...

— Няўжо-ж пані Ліндэ такая далікатная?!—дзівілася маці і падазрона ківала галавой.

Часам уночы ля ложка Отто стаяла маці. Ён прытвараўся, што моцна спіць. Маці стагнала, пяшчотна гладзіла на ім коўдру і ціха-ціха шаптала. Гэты шэпт здаваўся яму ледзь прыкметным подыхам ветру па лісцях:

— Мой бедны сыноч... Мой няшчасны сыноч...

Сэрца Отто сціскалася тады ад страшнага болю. І ён не раз да крыві пакусаў сабе губы. Ён стрымліваўся, каб не разрыдацца.

Сваю любімую сястрычку, сінявокую Рыту, Отто бачыў толькі спячай. Так раненька-рана пры выхадзе з дому. Так позненька-позна пры прыходзе дамоў. Яму здавалася, што з сястрычкай ён наvekі разлучыўся. Яму здавалася, што яна вечна-вечна спіць, нібы зачараваная прынцэса з бабульчынай казкі. Часам удавалася яму прыносіць ёй пару яблыкаў з саду Гюнтэра або кавалачак торта з кухні Гюнтэра. Гэта яму падсоўвала старэнькая бабуля-кухарка. Яна кожны раз шаптала:

— Для Рыты.

Часам Рыта не спала, чакала яго, але ўсёроўна забаўляцца з ёю яму мала прыходзілася. Яго галава хілілася да падушкі, і ён паўтараў сваю выдумку аб тым, што яго на ферме пачаставалі віном і ён моцна ахмялеў...

— Бач,—жартаваў бацька.—Яшчэ выпівакай станеш...

Жонка старога фермера, пані Ліндэ, далікатным літаслівым голасам і літаслівымі вачыма ўпрашвала парабкаў фермы і Отто, каб дагаджалі старому хвораму пану, каб выконвалі ўсё, што-б ён ні загадваў. «А то,—тлумачыла яна з жахам у вачах,—ён можа памерці ад апаплексіі. Так гавораць дактары».

За строгае паслухмянства мужу пані Ліндэ абяцала кожнаму з наймітаў спецыяльныя ўзнагароды, апрача ўмоўленай платы. Больш за ўсіх яна аб гэтым прасіла падлетка Отто, бо яму-ж цэлы дзень прыходзілася вазіць гаспадару і цярапец усе яго капрызы.

— За ім-жа прыходзіцца глядзець, як за поўгадовым

дзіцем,—старалася пані Ліндэ выклікаць жаласлівасць у Отто да Гюнтэра Ліндэ.—Яго-ж трэба не толькі вазіць, яму-ж трэба не толькі падаваць ежу, але дапамагаць ва ўсім іншым, што патрабуецца бездапаможнаму нешчасліваму чалавеку.

У першыя дні ў добрага Отто сапраўды з'явілася пачуццё жаласці да спараліжаванага фермера.

На ферме Ліндэ панаваў суровы лад жыцця. У кожным кутку адчувалася несупынная турботнасць і акуратнасць. І ў доме, і на дварэ, і на полі ўсё ў-пару даглядалася, чысцілася, убіралася, палолася. Кожны дзень парсюкоў мылі цёплай вадой і мылам. Коней і кароў шаравалі скрабніцамі і шчоткамі. У строгай чыстаце знаходзіўся птушнік. На дарожках не знойдзеш каменьчыка, галінкі, пёрышка. У лесе нават шышкі хваёвыя ўбіраюцца на падпал. Усё мае сваё месца і прызначэнне. Не прападае дарам ні лісток, ні пясчынка.

— Парадак!

— Акуратнасць!

— Ашчаднасць!

Такую аднаслоўную каманду дае фермер сваім маўклівым і паслухмяным наймітам у хаце, на дварэ і на полі.

Седзячы ў калясцы, спараліжаваны багач думае ўслых. Сваё дабро ён перакідвае ў лічбы, лічбы—у новае дабро. Ён змаўкае, задумваецца, пазірае ўгару ў летняе неба такімі прагнімі вачыма, нібы і яно належыць выключна яму. І сонечнае цяпло ён таксама на лічбы перакідвае. І паветра заганяе ў рубрыку прыбытку.

Ад цямна да цямна Отто цягне нікелевую каляску.

Яму няма калі палюбавацца навакольным хараством. Яму гэта і ў галаву не лезе.

Над яго галавою спяваюць птушкі. Здалёку серабрыцца рэчка. Па вадзе туды і сюды імчацца параходы і чаўны розных формаў і розных колераў. Прыбярэжныя кручы, узгоркі і лагчыны купаюцца ў сонцы, нібы ў мёдзе. Кудысьці ўдаль расцілаецца жаўтаваты пас гладкай, нібы ток, дарогі. Яна роўная, як струна, і абсаджана абалат дагледжанымі яблынямі.

А падлетак Отто нібы жалезнымі ланцугамі прыкуты да нікелевай каляскі. Ніводны конь так доўга не знаходзіцца ў хамуце.

Гюнтэр Ліндэ любуецца з нікелевай каляскі хараством квітнеючай зямлі і сонечнага неба, а падлетак Отто напружваецца з усіх сіл і цягне прыгожую каляску, на нікелі якой праменні сонца слепаць вочы.

Паволі пачуццё жаласці да бездапаможнага Гюнтэра Ліндэ вытыхаецца з сэрца Отто.

Пахне канюшынай, бабовым цветам і тымі разнастайнымі пахамі поля, што насычаюць паветра хмялістым віном. Отто абліваецца сёмым потам. Пот цурком льецца па твары, кашуля прыліпае да спіны, рукі і ногі дрыжаць ад цяжкай натугі... І вось новаспечаная, неспадзяваная бяда—гаспадар хвалюецца. У чым справа?—Отто грубы і недалікатны чалавек. Ад яго аддае непрыемным пахам поту... Пан Гюнтэр моршчыць губы, крывіць нос і строга загадвае Отто за яго ўласны кошт, з мізэрнай пенсіі, купіць адэкалон. Назаўтра Отто ўжо часта выціраецца адэкалонам, і настрой фермера ўваходзіць у сваю роўнавагу. Гюнтэр Ліндэ нават жартуе:

— Ты павінен мяне дарэмна вазіць, бо вучу цябе. Пад маю каманду станеш далікатным хлопцом...

Адчуваючы, што пан Ліндэ ў добрым гуморы, Отто набіраецца смеласці і лёгкадумнай нядбайнасці. Новаспечаны баварскі рыкша з флаконам адэкалону ў кішэні робіць свае крокі больш маруднымі і павольнымі. Як закелзаны конь, ён адварачвае ўбок галаву і адным вокам пазірае на гаспадара. Гюнтэр Ліндэ песціць здаровай рукою пышныя вусы, і яго азызлыя шчокі дрыжаць ад кожнага руху каляскі ўзбухлым цестам. Алавяныя вочы з чырвонымі жылкамі наліваюцца фіялкавай вадкасцю.

— Ты ўжо загультаўся... На гэты раз дарую табе такі ганебны злоўчынак. Гультайства—вялікі злоўчынак перад бацькаўшчынай.

Тон гаспадара становіцца надзіва сардэчным:

— Давай зробім перапынак. Адпачнем. Не шкодзіць крыху падсілкавацца. Як гаварыў адзін мудрэц: есці, есці ды яшчэ раз есці. Я добра ведаю, што не я прымушаю цябе вазіць мяне. Я-ж чалавек неблагі, хе-хе-хе. Цябе заганяе ў нікелевыя аглабелькі тваё шляхетнае пачуццё—твой уласны голад, дык давай прыдушым, уціхамірым гэты вечны біч чалавечтва, хе-хе-хе... Жывое прымушана чым-кольвечы жывіцца. Гэта вечны неаправяргалны закон на зямлі. Дастань, Отто, ля маіх ног сакваяжык, хе-хе-хе...

Чамусьці ад гюнтэрскага «хе-хе-хе» заўсёды агідна робіцца Отто. Можна таму, што пры гэтым кожны раз Гюнтэр Ліндэ паказвае поўны рот залатых заслуненых зубоў? Отто не ведае. Можна таму, што ў гэтым «хе-хе-хе» адчуваецца няшчырасць, кпіны, здзек? Отто не ведае.

Сакваяж—падарожны буфет пана Ліндэ—заўсёды знаходзіцца ў нікелевай калясцы. У ім разнастайныя халодныя закускі, тэрмас з гарачым кофе, бутля халоднага піва, кампот, масла, сыр. Калі на ферме Отто есць на кухні, дык тут ён мае гонар есці разам з гаспадаром. Пры гэтым

кожны раз гаспадар надакучліва вучыць свайго «каня», як прыстойна есці, якімі пальцамі трымаць ежу, як стаяць, як сядзець, як глядзець, як глытаць, ды яшчэ шмат-шмат «як». Заўсёды строгі гаспадар адносіцца цяпер «велікадушна» да свайго «каня». Яны як-бы становяцца роўнымі ў хвіліны самай вялікай няроўнасці. Гэта «роўнасць» выклікаецца рознымі прычынамі. Па-першае, «конь» павінен у адну хвіліну, нібы па чараўнічаму загаду, ператварыцца ў службу, бо Гюнтэр Ліндэ можа карыстацца толькі адной рукой. Для такой пачэснай і ўрачыстай паслугі пану Отто павінен апранацца ў чыстую жакетачку з бліскучымі гузікамі (жакетачка заўсёды ляжыць напагатове ў калясцы), павінен прычасацца, а на рукі з непрыгожымі мазалямі ад прыгожай калясачкі насунуць белыя пальчаткі. Апрача таго, ён, Отто, прымушаны пры ядзе быць маўклівым слухачом разнастайных заўваг і разваг надакучлівага фермера.

Пан Ліндэ кожны раз гаворыць аб адным: уголас паўтарае цэны на закуску, што вымаюцца з сакваяжа, перакідае лічбы кошту прадуктаў з дробнай колькасці на большую, з большай—на вялізную, з кавалачка рыбы, шынкі ці каўбасы на сотні кіло. Лічбы вырастаюць ледзь не ў дзяржаўныя бюджэты. Яны, лічбы, вылятаюць з яго спараліжаванага сінягубага і залатазубага рота мірыядамі камароў, якія да крыві кусаюць Отто.

Кожны дробны кавалачак ежы здаецца хлопцу-каню аграмадзінай. Нічога ў горла не лезе. Ён давіцца і адчувае сябе так, нібы грызе самога Гюнтэра Ліндэ, агіднага, хітрага і злога, а той галосіць з болю. А каб захоўваць свой чалавечы гонар і паказаць сябе не такім ужо згаладалым, Отто жуе ежу марудна, павольна, з доўгімі перапынкамі. У першыя дні Отто не з'ядаў усіх крошак хлеба і кідаў у ваду (яны заўсёды спыняліся ля рэчкі) не зусім чыста абсмактаныя косткі ад рыбы.

Гюнтэр Ліндэ папракаў:

— Так нельга. Бач, як дабром раскідваецца... Ашчада патрэбна. Каб не ашчада, наша дзяржава не была-б дзяржавай. Каб усе нашыя так раскідвалі ежу, дык у працягу аднаго толькі дня ад крошак хлеба і кавалкаў рыбы па ўсёй краіне вырасла-б гара глуму. Хе-хе-хе...

Гюнтэр Ліндэ жмурыць вочы, і яны выглядаюць нібы вострыя ільдзяныя шчылінкі. Ён пачынае падлічваць, колькі часу насельніцтва павінна было-б так неашчадна есці, каб зглумленыя прадукты выраслі ў своеасаблівыя Альпы. Ён пры гэтым таропіць у неба фіялкавыя вочы з чырвонымі жылкамі і мармыча лікі на мільёны і мільярды.

Заварожанаму галаваломнымі астранамічнымі лічбамі Отто здаецца, што ён, Отто, страшны грызун. На яго вачах

выступаюць крыўдлівыя слёзы. Ён есць з вялікай пакутлівасцю, злізвае з пальцаў крошкі. Ён гатоў лізаць зямлю, калі-б заўважыў на ёй драбінкі хлеба.

Гаспадар не зводзіць з яго пільных вачэй. Ён доўга пазірае, як Отто старанна есць, і кажа:

— З цябе выйдзе нешта нейкае, хе-хе-хе... Ты даволі кемлівы хлапчук, хе-хе-хе... Ты правільна ясі. Ні адной крошкі не ідзе ў глум. Ты—малайчына, хе-хе-хе!

Гэтае «хе-хе-хе» зноў вымаўляецца так, што Отто не разумее—жартуе з яго гаспадар ці кажа ўсур'ёз. Отто вельмі важна гэта ведаць, каб у адпаведнасці з тонам гутаркі выразіць на сваім твары адлюстраванне гюнтэраўскіх разважанняў. Бо Гюнтэр увесь час не зводзіць з яго вачэй і праявляе ці хаця Отто ўважліва слухае.

Отто слухае ўважліва, і кожны кавалачак ежы здаецца яму кручком з калючага дроту. Затое гаспадар есць з незвычайнай прагнасцю. «Чым больш ясі, тым больш жыць будзеш»,—гаворыць ён. Гюнтэр кожны раз апаражнівае сакваяж, а на закуску грызе свайго «каня» прагавіта, зусім неашчадна. Нукае, як на сапраўднага каня, калі Отто не так спяшаецца пасля такога «салодкага адпачынку». Гюнтэр Ліндэ не раз балюча тыркае ў худыя плечы Отто вострым канцом стэка, які заўсёды тырчыць напаягатове ў яго правай руцэ, нібы знак улады.

Ад Отто цяпер залежыць добрабыт бацькоў і сінявокай Рыты—таму ён церпіць маўкліва і пакорліва. Але ў яго, нібы лічбы ў гаспадара, расце нянавісць да сям'і багатага фермера. Гаспадар сыцее з кожным днём, і вазіць яго становіцца ўсё цяжэй.

Отто пахруствае зубамі, як заклзаны ў жалезныя цуглі, натужваецца з усіх сіл, ад напружання выпучвае вочы, і на яго ілбе набухаюць жылы. Тонкія калёсы робяць сотні і тысячы абаротаў па чыстых межах фермы. Межы вельмі вузкія. Патрэбна нямала спрыту, каб не пападаць калёсамі ўбок—на гародніну ці збожжа.

— Ужо куды лягчэй быць канём у выглядзе каня, чымся канём у выглядзе чалавека,—не раз думаў Отто.

Возячы ў нікелевай калясцы Гюнтэра Ліндэ, ён не раз успамінае бабульчыны казкі аб тым, як злы чараўнік перакідвае людзей у жывёл, птушак і звяроў—у асла, карову, каня, сабаку, гуся, арла або ваўка. Шмат пакут церпяць ахвяры злых чар. Многа год носяць яны на сабе чужы воблік, і часта ім пагражаюць страшныя небяспекі. З іх здэкуюцца, б'юць, іх зневажаюць. Яны церпяць голад, смагу, сцюжу ночы, спёку гарачага сонца. А ўрэшце яны зноў ператвараюцца ў людзей. Пакуты скончаны. Аднак,

ці прыдзе калі-небудзь вызваленне яму, Отто, каню ў чалавечым выглядзе, з чалавечым розумам?

Отто натузваецца, цягне цяжкую нікелевую каляску, і яго апаноўваюць небывалыя, дзівосныя мары.

Няхай-бы знайшоўся такі чараўнік, які перакінуў-бы яго, Отто, у моцнага лёгканогога ваўка. Ён задушыў-бы тады ненавіснага Гюнтэра Ліндэ ды ўцёк-бы ў лес, у глуш цёмнай пушчы. Выкапаў-бы сабе глыбокае логава, у якім хаваўся-б удзень. А ўначы ён вышаў-бы на паляванне: душыць курэй, гусей, парасят і авечак у багатых фермераў. Усё гэта панёс-бы бацькам і сінявокай сястрычцы Рыце... Ён сказаў-бы ім:

— Ешце і піце. Я не воўк. Я—Отто. Я шкадую вас і люблю, толькі не магу быць канём у агіднага, скупага, дурнога і злоснага Гюнтэра Ліндэ. Мне брыдка. Смерць мілей за такое жыццё...

А яшчэ лепш, каб чараўнік перакінуў яго ў лёгкакрылага арла. Вострымі кіпцямі ён-бы выдзер крывяжэрныя рочы Гюнтэра Ліндэ і ўзняўся-б у неабсяжную сіне-сонечную вышыню, разгарнуў-бы ўшыр магутныя крылі і ўзвіўся-б вышэй за перламутравыя воблакі. Гняздо сабе змайстраваў-бы на высачэзнай недаступнай велічнай гары, а ўночы апускаўся-б уніз, на гарады і сёлы, ды ў злых багатых людзей браў-бы гвалтам самую смачную ежу і насіў-бы галодным бацькам і сінявокай сястрычцы Рыце... Ён сказаў-бы ім:

— Ешце і піце. Я не арал. Я—Отто. Я шкадую вас і люблю, толькі не магу быць канём у агіднага, скупага, дурнога і злоснага Гюнтэра Ліндэ. Мне брыдка. Смерць мілей за такое жыццё...

Часта ўночы сніць ён сны: то ён казачны воўк, то—лёгкі арал. Ён бачыць цудоўныя лясы, фантастычныя, непраходныя, дзіка-прыгожыя. Ён бачыць высачэзныя горы з чаруючай зелянінай унізе і суровымі вечнымі снягамі ўверсе. Ён радасны, радасны. Яму добра, добра. Ён ужо не конь у Гюнтэра Ліндэ. Нікелевая каляска ляжыць паламаная, паіравалая, а тлустае тулава самога Гюнтэра Ліндэ плыве ў раце, як човен. Калі тапелец прыстае к берагу, людзі адпыхваюць яго назад у стромкую плынь ды весела спяваюць:

— Так народ патопіць усю погань. Так народ патопіць усё гніццё...

Отто часта думае:

— Раз назаўсёды адмоўлюся ад такой агіднай і цяжкай працы каня!

Але тут-жа ён жыва ўяўляе спалох бацькоў, галодныя сумныя вочы сястрычкі і кожны дзень рана-рана пры-

ходзіць на работу. Ён чысціць нікелевую калясачку. Парабкі садзяць у каляску Гюнтэра Ліндэ, і Отто вязе яго на поле.

З кожным днём Гюнтэр Ліндэ ўсё больш слабее. З кожным днём ён становіцца ўсё больш прыдзірлівым і злым.

Далёка на ўзгорку, абросшым хмызняком і падобным да кабана з рэдкай шчэцю, стаіць піваварня з высачэзнымі комінам з жалезным шпілем наверх. Комін відаць на многа кілометраў навокал. Акурат—строгі палец велікана, што паказвае пігмеям на вечнае неба. На заходзе сонца, калі ўсюды па лагчынах распльваюцца сінія цені, на шпілі коміна ўспыхвае агнёвай палоскай апошні блік сонца. Калі дзень пагасае на шпілі, пан Ліндэ загадвае:

— Дамоў!

Кожны дзень з нецярплівасцю і надзеяй Отто паглядае адвяхоркам на гэты светавы сігнал «дамоў!»

У апошні час Гюнтэр Ліндэ ўсё часцей нукае на хлапца, здзекуецца з яго, трывожыць злымі словамі і ганебнымі кпінамі. Так гаспадар праводзіць час кожны раз пасля апаражнення сакваяжа. Настрой тады бывае ў яго лепш, чым добры, і ён сам з сабою пачынае разважаць:

— Што мне з таго, што не магу крануцца з месца? Глупства! Я маю дзесяткі рук, дзесяткі ног, дзесяткі вачэй. Вялікае шчасце, вялікі гонар парабкам працаваць на маім полі. Поле дагледжана, жывёла дагледжана—услужлівымі рукамі. Мне трэба толькі слова сказаць—і работа кіпіць. Хе-хе-хе... Кіўнуў пальцам—і людзі ў агонь і вяду кідаюцца, выконваюць усе мае загады. Хе-хе-хе... Я сяджу ў калясцы спараліжаваны, а магутны, як асілак, як велікан. Сіла людскіх рук і ног належыць мне—спараліжаванаму Гюнтэру Ліндэ. Розум людскі належыць мне—спараліжаванаму Гюнтэру Ліндэ. Зраблю злоснае вока—і парабкі мае дрыжаць ад страху перад спараліжаваным Гюнтэрам Ліндэ. Хе-хе-хе...

Гюнтэр Ліндэ спявае гімн самому сабе, і яго губы сюняцца ад вялікай, страшнай, драпежніцкай асалоды.

— Слухай, ослік мой. Навастры вушы! Загадаю слушаць уважліва, прыстойна! Так! Вось такія спалоханія і пакорлівыя вочы, як у цябе на гэты раз, мне падабаюцца. Я-ж не гвалтам заганяю людзей на сваю ферму. Вольнаму воля. Якая сіла іх гоніць да мяне?—Голад! Людскі голад—мая сытасць. Так! Голад пугай лупцуе па іх, і яны, галодныя, моляць і просяць, каб я ім дазволіў гнуцца перада мною ў тры пагібелі. А для маёй уцехі яны вочы адзін аднаму выдзіраюць. Хе-хе-хе... Нізкая парода, хе-хе-хе... Мае рабы... хе-хе-хе... Мае найлепшыя лекары ад параліча, хе-хе-хе...

Блішчаць залатыя зубы Гюнтэра Ліндэ. Вочы задаво-
лена і хітра прыжмураны.

Отто страшна. Ад агіды і гневу ён хоча плюнуць у азыз-
лую спараліжаваную, голеную да сінявасці, морду. Ён хоча
ўрэпіцца ў пышныя закручаныя і надушаныя вусы гаспа-
дара. Ён хоча вывернуць з каляскі гэту кучу гнілога мяса.
Ён хоча выць, лемантаваць ад нечалавечай знявагі. Яму
здаецца, што ён не падлетак, а стары, стары. У яго руках
шмат працы. У яго сэрцы шмат нянавісці. У яго галаве
шмат мудрасці. Аднак, гаспадар гаворыць праўду—неміла-
сэрдную праўду. Ад гэтай няўхільнай праўды Отто яшчэ
страшней. Голад і яму, Отто, скаваў рукі і ногі. І ён, Отто,
накорлівае ягнё... Голад бацькоў і сінявокай сястрычкі
Рыты параліжуе яго, Отто, куды мацней, чымся панская
хвароба Гюнтэра Ліндэ.

Гюнтэр Ліндэ не зводзіць з Отто вачэй, Отто збянтэ-
жана адварачваецца. Фермер кажа з хрыпоткай у горле:

— Загадваю, ослік, каб ты глядзеў мне вока-ў-вока!
Маўчы сабе. Я ўсёроўна бачу твае думкі. Яны лезуць з
тваіх вачэй, як іголки. Хе-хе-хе... Ты—мой смяртэльны
вораг, хе-хе-хе... Кожная кропля твайго гневу дае мне вялі-
кую радасць. Саломінка ненавідзіць магутны дуб. Отто
ненавідзіць Гюнтэра Ліндэ. Смешна, хе-хе-хе... Ты-б хоць
падлічваў, колькі разоў на дзень ты хустачку шоўкавую
ўслужліва падстаўляеш пад мае пляўкі...

Гюнтэр Ліндэ смачна і доўга рагоча.

— Толькі ворага прымушаю выконваць такія абавязкі.
Правільна раблю? Правільна! Захачу—і ты, жук, хрушч
бездапаможны, зараз аглабелькі нікелевыя цалаваць пачнеш.
Яны-ж цябе, гультая, кормяць...

Раптам Гюнтэр Ліндэ з дзівам і апаскай пачынае таро-
піць вочы ў Отто. Ён крычыць пагрозна:

— Хопіць! Годзе! Што за шальмоўскія, разбойніцкія
вочы! Даволі глядзець, як звер, на свайго гаспадара... На
свайго карміцеля... Чуеш, агіднік? Не хачу! Глядзі пры-
стойна, з пашанай... Чуеш?

Гюнтэр пралічыўся.

Отто бляднее, чырванее. Абурэнне, якое цяпер гарыць у
яго грудзях, мацней за голад. Яно мацней за яго ўласны
голад, яно мацней за голад яго нешчаслівых бацькоў, за
голад сінявокай сястрычкі Рыты.

Гюнтэр пралічыўся. Ён праз меру нацягнуў струны.

— Вочы чалавечыя зрабі,—крычыць ён Отто на ўвесь
голос.

— Калі пану мае вочы не падабаюцца, пэн можа не
глядзець мне ў вочы. Пан можа аслепнуць...

— Ах, вось як!—дзівіцца Ліндэ.

— Пан Ліндэ забывае, што я ўсё ж-такі не конь, хоць выконваю абавязкі каня. З жывёлы і то не здзекуюцца.

Гаспадар устрапянуўся, захрыпеў:

— Сюды! Да мяне!

Отто зрабіў крок да яго.

— Ага! Слухаешся, лайдак!

Гюнтэр Ліндэ кінуў у яго стэкам, але не папаў у вёрткага Отто.

— Сюды!—крыкнуў ён.

Яго фіялковыя вочы наліліся крывёю. Твар зрабіўся багровы, грудзі ходырам захадзілі.

— Сю-ды...

— Біцца пан не будзеш?!

— Бу-у-ду бі-і-іць...

Уздутая галава хрыпела на ўздутым тулаве:

— Бі-і-іць...

Отто з самага пачатку, калі ў першы дзень упрогся ў нікелевую каляску, ведаў, што гэтым скончыцца. Інакш і быць не магло. Ён чакаў гэтай хвіліны, як шчасця вызвалення, як хвіліны, што астаецца ў памяці да канца жыцця. Ён ужо больш не конь Гюнтэра Ліндэ. Ён—чалавек, горды, прыстойны чалавек. Отто зірнуў на гаспадара, як на гадзюку, і спакойна сказаў:

— Гад! Гнілая калода!

— Стой! Стой! Стой!—залемантаваў Гюнтэр Ліндэ.

Отто імпэтна гнаў нікелевую каляску да самага краю высокага абрыва над рэчкай. Каляска з гаспадаром паляцела ўніз і гучна плюхнулася ў ваду. Адразу стала ціха. Отто пазіраў на кругі, што разыходзіліся па вадзе. Гаспадар і каляска ляжалі на глыбокім дне.

Отто пабег куды вочы глядзяць.

З М Е С Т

	<i>Стар.</i>
У дрымучых лясax	3
У шалашы	97
Мы пераможам	103
Пяць лыжак заціркі	108
Малыя дрывасекі	111
Летапісцы	113
Дзе канец свету?	121
Бондар	125
Мядзведзь	133
Умзрыўся	137
Фрося	141
Пікет	148
Туга старога Міхайлы	153
На балоце	158
Панскі дух	164
Іслам-Бей	167
Дзве ночы	175
Свінарка Фрэйда	185
Шрам	191
Віхор	197
Крэўныя	202
Новагодняя ёлка	206
Анчар	211
Жалейка	216
Нікелевая калясачка	224

+

1

Бел. архив

87 20
/ 290

1964 г.

Бел. архив
1994 г.

+

✓

5.50c

000000 1956476